

EKONOMSKI VIDICI

Časopis Društva ekonomista Beograda (Osnovano 1932.g.)

Godina XXVII

Beograd, jun 2022.

Broj 1-2 str. 1 - 186

Izdavač:

Društvo ekonomista Beograda,
Beograd, Kneza Miloša 12
Tel/faks: 011/2642-026
AIK BANKA A.D. BEOGRAD
Tkući račun: 105-2149076-03
Web: deb.org.rs
E-mail: deb.economski.vidici@gmail.com

**Predsednik Društva
ekonomista Beograda:**
dr Gojko Rikalović

Glavni i odgovorni urednik
dr Jelica Petrović - Vujačić

Redakcija, Board of Editors

Редакционная коллегия

dr Jelica Petrović - Vujačić, dr Zorka Zakić, dr Vesna Milićević, dr Petar Đukić, dr Ljubinka Joksimović, dr Gojko Rikalović, dr Milan Šojić, dr Jugoslav Mijatović, dr Sreten Vuković, dr Radmila Grozdanić, dr Snežana Grk, dr Bojan Ilić, dr Gordana Kokeza, dr Dejan Molnar, akademik Časlav Ocić, dr Slobodan Kotlica, dr Rajko Bukvić, dr Mirjana Gligorić Matić, dr Hristina Mikić, dr Milan Beslać

Tehnički urednik:
Slavomir Mirković

Štampa:

GRAFIČAR, Užice

Časopis izlazi četiri puta godišnje

Publisher:

Economists Association of Belgrade
(Founded in 1932),
Beograd, Kneza Miloša 12
Tel/fax: 011/2642-026

**President of Economists Association of
Belgrade:**

dr Gojko Rikalović

Editor-in-Chief:

dr Jelica Petrović - Vujačić

Technicinal Editor:

Slavomir Mirković

Издательство:

Союз экономистов Белграда,
Београд, Кнеза Милоша 12
Тел/факс: 011/642 026

**Председатель Союза экономистов
Белграда:**

др Гојко Рикаловић

Главный ответствениыг редактор:

др Јелица Петровић - Вујачић

Технический редактор:

Славомир Мирковић

SADRŽAJ

Vesna Martin

- COUNTERCYCLICAL CAPITAL BUFFER ANALYSIS IN SERBIA.....1

Lidija Madžar

- THE NECESSITY OF DEVELOPING A GREEN ECONOMY AND GREEN JOBS IN SERBIA.....23

Rajko M. Буквић

- ДЕКОМПОЗИЦИЈА ПРОМЕНА У КОНЦЕНТРАЦИЈИ У СЕКТОРУ ОСИГУРАЊА У СРБИЈИ 2011–2020: УТИЦАЈ ПРОМЕНА У СТРУКТУРИ ТРЖИШТА И БРОЈУ ДРУШТАВА ЗА ОСИГУРАЊЕ.....35

Zoran Jolevski

- ФИНАНСИРАЊЕ ЕВРОПСКОГ ЗЕЛЕНОГ ДОГОВОРА.....53

Zoran Ristić i Vladimir Marinković

- ANALIZA UTICAJA SAD, EU, RUSIJE I KINE NA INTEGRACIONE PROCESE NA ZAPADNOM BALKANU.....65

Nikola Radivojević i Đorđe Makuljević

- UTICAJ INTELEKTUALNOG KAPITALA NA PERFORMANSE POSLOVANJA ETNO SELA: STUDIJA SLUČAJA ZEMALJA EX JUGOSLAVIJE.....83

Andrijana Mrkaić Ateljević i Slobodan Subotić

- REPERKUSIJE EKONOMSKE KRIZE IZ 2008. I PANDEMIJSKE KRIZE IZ 2020. GODINE NA TURIZAM U BOSNI I HERCEGOVINI.....97

Milan Tomić, Nina Uremović, Marija Antonijević i Bojan Pejović

- ODNOS KONKURENOSTI I PRILIVA SDI U SRBIJI I POTPISNICAMA CEFTA 2006 SPORAZUMA.....113

Radojko Lukić i Dejan Molnar

- PROCENA EFIKASNOSTI SNABDEVANJA ENERGIJOM U SRBIJI NA BAZI DEA I TOPSIS METODA.....129

Maša Rikalović	
FENOMEN ZAROBLJENOSTI DRŽAVE I NJEGOVA RASPROSTRANJENOST U ZEMLJAMA SREDNJE I JUGOISTOČNE EVROPE.....	151
Marija Šorgić	
PRIKAZ KNJIGE „KOOP MODEL PRIVREĐIVANJA KAO ALTERNATIVA ODRŽIVOG RAZVOJA“ DR VLADIMIRA ZAKIĆA I DR ZORKE ZAKIĆ.....	177
UPUTSTVO ZA AUTORE.....	183

Originalni naučni rad

COUNTERCYCLICAL CAPITAL BUFFER ANALYSIS IN SERBIA

Vesna Martin*

martinv0803@hotmail.com

Summary

The financial sector procyclical behavior has played a crucial role in strengthening the impact of the 2007/2008 global financial crisis. In response, regulators have created a new set of measures aimed at encouraging banks to create capital reserves as a precaution in “good times” and to loosen those capital reserves in “bad times”, making the financial sector more stable. Countercyclical capital buffer is being introduced to enable sustainable lending to the economy in a period of declining economic activity and increase the resilience of the banking system, and reduce the possibility of financial crises and their intensity. The aim of this paper is to present countercyclical capital buffer in Serbia, indicators for assessing potential changes of the countercyclical capital buffer rate, as well as recommendations for improving this instrument.

Key words: Countercyclical Capital Buffer, Financial Stability, Macroprudential Policy, Capital Requirement, Basel III

JEL CLASSIFICATION: E22, E52, E58.

* National Bank of Serbia, Division for Macroprudential Supervision, Financial Stability Department. The views expressed in the paper are those of the author and do not necessarily represent the official view of the National Bank of Serbia.

INTRODUCTION

In December 2016 the regulation that transposes Basel III standards in Serbia was adopted. This regulation introduced the capital buffers into the domestic regulatory framework. These buffers represent macroprudential instruments which are an additional Common Equity Tier 1 capital that banks are obliged to maintain above the prescribed regulatory minimum. Also, these buffers increase the resilience of banks to losses, reduce excessive or underestimated exposures and restrict the distribution of capital. Since June 30, 2017 the following capital buffers are applied in Serbia: (1) Capital conservation buffer; (2) Countercyclical capital buffer (hereinafter: CCyB); (3) Capital buffer for a systemically important bank and (4) Systemic risk buffer. The aim of this paper is to present CCyB in Serbia, which mitigates the cyclical dimension of systemic risk, as it creates an additional capital buffer during periods of excessive credit growth, which can be released when systemic risks materialize. The hypothesis from which we proceed with the analysis is whether there is a need to introduce CCyB in Serbia and the decision will be made based on an assessment of the long-term trend of the credit-to-GDP ratio, which is going to be estimated by using a one-sided Hodrick-Prescott (HP) filter. A one-sided, recursive, HP filter for trend calculation uses only the information available at the observed time. In order to determine the long-term trend of GDP, the selected value of the parameter λ equals 400000.

This paper is organized in following way: In Section 1 we are going to present literature review on CCyB, Section 2 is dealing with description of the instrument and Section 3 will present indicators for activating and changing CCyB rate in the Republic of Serbia. In Section 4 recommendations for improving CCyB will be analysed.

1. LITERATURE REVIEW

The procyclicality of the financial sector has contributed to the global financial crisis. During economic growth, there was excessive and unsustainable growth in lending activity, as the banks had access to affordable sources of financing, while the supply of credit decreased with the onset of the economic crisis as that financing dried up¹. In Consultative Document published in April

¹ Acharya, V. V. and Merrouche O. (2010), pp. 10 and Brunnermeier, K. M., (2008), pp. 8-11.

2010, Basel Committee on Banking Supervision² reveals measures to deal with procyclicality and in good times to increase the resilience of the banking sector. Repullo and Saurina³ make a critical assessment of capital buffers of Basel III and showed that there is a negative correlation between the credit-to-GDP gap and GDP growth which implies that when GDP growth is high, the credit-to-GDP gap would tend to signal to reduce capital requirements, and vice versa, and proposed that minimum capital requirements are based on GDP growth. This conclusion is contrary to Basel III regulation which proposes to build up capital reserves in good times and to release them when systemic risks are materialized⁴. Kauko⁵ suggests that instead of using final data (in many country GDP for the current year can be published with a delay of more than two months) to compute the credit-to-GDP gap, it is better to use forecast data, while Ojo⁶ emphasizes that the decision to keep or change CCyB rate should be the forward-looking process. Drehmann and Yetman⁷ point out the possibility of using different proxies for excessive credit activity and propose to use normalising nominal credit activity, while Jorda, Schularick and Taylor⁸ in their analysis are implementing different credit measures such as real credit per capita.

In order to calculate deviation of the credit-to-GDP gap Borio and Lowe⁹ propose to using one-sided HP filter, where λ is 400000, while Ravn and Uhlig¹⁰ propose smoothing parameter λ with value of 1600 when using quarterly data. Although the Basel regulations explicitly prescribe the use of a one-sided HP filter to separate the cyclical component on national credit aggregates, in accessing credit-to-GDP gap, recent analyzes have found that a one-sided HP filter suffers from major ex-post revisions, leaving macroprudential authorities to question its policy-making capacity. Authors such as Edge and Meisenzahl¹¹ and Alessandri et al.¹² indicate that the credit gap assessment based on the one-sided HP filter is subject to significant ex-post audits and has a major impact on macropudential policy-making. In particular, a “false positive” share of

² <https://www.bis.org/publ/bcbs164.pdf>

³ Repullo, R. and Saurina J., (2011), pp. 13.

⁴ See for instance Clancy, D. and Merola R. (2016), pp. 16; Onorante, L., Lozej M. and Rannenberg A., (2017), pp. 2 and Basten, C. and Koch C., (2015), pp. 7.

⁵ Kauko K., (2012), pp. 13 .

⁶ Ojo M., (2010), pp. 5

⁷ Drehmann M. and Yetman J., (2018), pp. 2

⁸ Jorda, O., Schularick M. and Taylor A. (2016), pp. 18

⁹ Borio, C. and Lowe P. (2002), pp. 19

¹⁰ Ravn, M. and Uhlig H. (2002), pp. 371

¹¹ Edge, M. R. and Meisenzahl R. R., (2011), pp. 278.

¹² Alessandri, P., Bologna P., Fiori R. and Sette E. (2015), pp. 21.

credit activity in GDP would affect a number of unnecessary tightening of capital requirements. On the other hand, authors such as Darracq Pariès, Fahr, and Kok¹³ highlight the opposite problem and suggest that the credit-to-GDP gap could be downward biased, after prolonged credit growth, to the extent that this growth causes an increase in bias in the estimated trend component. According to the results of empirical research of Piergiorgio, Pierluigi, and Galardo¹⁴ it is recommendable to use a two-sided HP filter, noting that gap estimates can be significantly volatile at the beginning of the data series when they are still unstable, and biased at the end of the data series. Hamilton¹⁵, on the other hand, suggests using linear projections an alternative for calculating deviations from trends instead of using HP filters to assess the credit-to-GDP gap.

In order to avoid introducing a unique CCyB rate, Auer and Ongena¹⁶ proposed sectoral differentiation of capital requirements and that such differentiation should be countercyclical. These authors suggest, without distorting the efficient allocation of capital, to differentiates bank capital requirements for commercial and private loans. In addition to using the credit-to-GDP gap in assessing the CCyB rate, different countries can use additional indicators. In Norway key indicator for the CCyB rate can be credit growth, house and commercial property prices, and banks' wholesale funding¹⁷ or in the case of Spain bank-specific indicators that control for loan supply shifts, such as bank size, the liquidity ratio, etc.¹⁸

On EU level it is suggested to use six other indicators that could complement the credit-to-GDP gap¹⁹ among which are credit developments, debt service ratio, property variables, macroeconomic variables, market-based variables, and balance sheet variables. By using early warning models, in addition to credit variables, equity and house prices and banking sector variables could contribute to setting CCyB by better prediction on macrofinancial vulnerabilities in the EU²⁰.

¹³ Darracq Pariès, M., Fahr S. and Kok C., (2019). Paper available at: https://www.ecb.europa.eu/pub/financial-stability/fsr/special/html/ecb.fsrart201905_3~f3ff5a969e.en.html

¹⁴ Alessandri, P., Bologna P. and Galardo M., (2021), pp. 7

¹⁵ Hamilton J., (2018), pp. 836

¹⁶ Auer, A. R. and Ongena S., (2019), pp. 47.

¹⁷ Olsen Ø., (2013), pp. 3.

¹⁸ Drehmann, M. and Gambacorta L., (2012), pp. 604.

¹⁹ See for instance Carsten D. et al. (2014), pp. 31 and Töölö, E., Laakkonen H. and Kalatie S., (2018), pp. 56.

²⁰ Markus B. et al. (2013), pp. 23

2. DESCRIPTION OF THE INSTRUMENT

CCyB is a macroprudential instrument applied to mitigate the procyclicality of the financial system and represents an additional buffer of Common Equity Tier 1 (CET 1) capital above the prescribed regulatory minimum applied on domestic exposures and set between 0% and 2.5% (can be set higher if cyclical risks are judged to be high) that a bank maintains to prevent and mitigate long-term, cyclical systemic risks. The easing of credit standards and excessive credit growth usually occurs in the ascending phase of the credit cycle, which in the conditions of inadequate credit risk management can cause the growth of non-performing loans in the downward phase. Excessive credit growth has been intrinsically linked to the main underlying systemic vulnerabilities that the global financial system faced when the financial crisis hit in 2007/2008. The introduction of CCyB in the ascending phase of the credit cycle mitigates excessive credit growth and enables the accumulation of capital reserves. The release of these reserves in the downward phase of the cycle enables the continuation of credit activity, even in the crisis period, which mitigates the negative effects on the overall economic activity. In this way, during the period of economic decline, sustainable lending to the economy is enabled and the resilience of the banking system is increased, which reduces the possibility of occurrence and mitigates the potential impact of financial crises.

CCyB is regulated by the Basel III regulatory standard²¹, and at the EU level, it was introduced by the Capital Requirements Directive for credit institutions 2013/36 / EU²². The CCyB rate is determined on a quarterly basis by the competent public authority designated by each Member State. In the event of an increase in the CCyB rate, the time limit for the application of the increased rate shall be twelve months from the date of publication of the rate, with the possibility of the earlier application in exceptional circumstances. In case of rate reduction, it may be immediately after the decision has been taken, with the competent authorities also deciding on the indicative period during which no increase in the CCyB rate is expected.

Out of a total of thirty European countries that have implemented Basel III, five countries apply a countercyclical capital buffer rate higher than

²¹ <https://www.bis.org/publ/bcbs187.pdf>

²² <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2013:176:0338:0436:EN:PDF>

zero, namely Bulgaria (rate is 0.5% as of April 1, 2020), the Czech Republic (rate is 0.5% as of July 1, 2020), Luxembourg (rate is 0.5% as of January 1, 2021), Norway (rate is 1.0% as of March 13, 2020) and Slovakia (rate is 1.0% as of August 1, 2020). In an effort to preserve and stimulate lending activity during the crisis caused by the spread of the coronavirus, as a shock to global economic flows, many countries reduced or maintained the CCyB rate in 2020 and adopted other measures in order to release of bank capital²³.

The transmission mechanism through which the CCyB rate affects the financial cycle takes place simultaneously through two channels, the price channel and the channel that affects the amount of available loans²⁴. The increase in the CCyB rate affects the amount of the bank's capital. If banks do not increase the amount of capital through retained earnings, earnings distribution (e.g. dividends and bonuses), or issuance of new capital, they must reduce their risk-weighted assets in order to maintain capital requirements. Reduction of risk-weighted assets means reducing the supply of credit, tightening of lending conditions, and reduced availability of loans, but also an increase in the exposure of assets with lower risk weights. A decrease in the supply (availability) of loans results in a slowdown in lending activity. On the other hand, in case that banks decide to increase their capital, this results in an increase in financing costs and loan price, since capital are deemed more costly than borrowed funds. Along with other unchanged conditions, an increase in the loan price means a reduction in demand for loans, which affects the slowdown in lending activity. In the event when the CCyB rate is reduced, and provided that banks use the released capital, it is expected that the above-mentioned mechanisms will work in the opposite direction, i.e. increase the supply (availability) of loans and lower loan prices, which should result in an increase in lending activity. Expectations about the future movement of the CCyB rate are important for the efficiency of this instrument. Expectations are formed by good communication, practice, and credibility of the competent institution.

Unintended effects of the introduction of CCyB include a reduction in the effectiveness of this instrument in the case of regulatory arbitrage. In addition, it is possible to transfer part of the activities of the banking sector to the so-called shadow banks that are not obliged to allocate capital to maintain this instrument. In addition, the introduction of a higher CCyB rate may encourage

²³ https://www.esrb.europa.eu/national_policy/ccb/html/index.en.html

²⁴ https://www.esrb.europa.eu/pub/pdf/reports/esrb.report180115_handbook~c9160ed5b1.en.pdf?437ea9aa6f-907daf9aa7e9f8b39f38a4

banks to increase exposure with lower risk weights at the expense of exposures with higher risk weights. Also, banks can reduce their lending activity more than the regulators initially wanted, so that the reduced supply of loans has a negative impact on economic activity. Unintended consequences can also occur if an increase in the CCyB rate reduces credit growth in the economy more than desirable. An inappropriate moment of CCyB rate reduction can also have unintended consequences. Adverse consequences can also occur if the CCyB rate is reduced prematurely, even before systemic risks have been reduced or if there has been no financial stress. In this case, credit growth could be stimulated more than desirable, which would ultimately lead to banks becoming exposed to the potential materialization of systemic risks.

The effectiveness of CCyB instruments also depends on interaction and coordination with other areas of economic policy, especially monetary, macroprudential and microprudential policy. CCyB's interaction with monetary policy can be realized in several ways. Interaction with monetary policy arises from the fact that changing the CCyB rate affects the price of credit, and thus the transmission mechanism of monetary policy through interest rate channels in terms of different characters of monetary and macroprudential policy (for example the case with an excessive monetary and restrictive macroprudential policy). CCyB and monetary policy often work in the same direction, as in the case of excessive credit growth coupled with growing aggregate demand and inflation, or during financial crises, which usually coincide with weak economic growth. In other cases, their effects may be different. Low interest rates over a longer period, due to low inflation, can contribute to greater risk-taking and excessive credit growth. CCyB can also increase the efficiency of monetary policy to the extent that CCyB is successful in reducing the frequency and severity of crises. Interactions between CCyB and microprudential policy can also be significant. Regulators in charge of implementing microprudential policy seek to strengthen the resilience of individual institutions under the Pillar 2 Requirement (P2R) by requiring them to hold higher levels of capital in times of stress when losses typically increase and perceived risks increase. In contrast, the regulator in charge of CCyB may allow banks to use the released capital to support corporate lending. In order to avoid these situations, it is necessary to ensure the coordination of microprudential and macroprudential policies.

3. INDICATORS FOR ACTIVATING AND CHANGING CCYB RATE IN THE REPUBLIC OF SERBIA

CCyB was introduced into the domestic regulatory framework by adopting the Decision on the Countercyclical Buffer Rate for the Republic of Serbia²⁵, which was adopted on June 8, 2017, and has been applied since June 30, 2017. This decision specifies that CCyB, at the time of introduction, was 0% of the bank's risk-weighted assets calculated in accordance with the Decision on Capital Adequacy of Banks²⁶. The decision to maintain / change the CCyB rate in the Republic of Serbia on a quarterly basis is made by the Executive Board of the National Bank of Serbia. The legal basis for the Decision on the Countercyclical Buffer Rate for the Republic of Serbia is prescribed by the Law on the National Bank of Serbia²⁷, which authorizes the Executive Board of the National Bank of Serbia to determine measures and activities within the scope of authority of the National Bank of Serbia, aimed at maintaining and strengthening the stability of the financial system, and Section 436 of the Decision on Capital Adequacy of Banks which stipulates that the National Bank of Serbia determines the rate of the CCyB for the Republic of Serbia.

The National Bank of Serbia determines the CCyB rate for the Republic of Serbia on a quarterly basis, taking into account:

1. Reference indicator based on the difference between the credit-to-GDP ratio and its long-run trend (credit gap in GDP), which is calculated on a quarterly basis, in line with the recommendations of the European Systemic Risk Board²⁸ regarding the method of measuring and calculating difference between the credit-to-GDP ratio and its long-run trend;
2. Valid recommendations of the European Systemic Risk Board and any recommendations of that Board regarding the determination of the CCyB rate;
3. Other indicators it considers relevant to monitoring the cyclical dimension of systemic risk.

²⁵ Decision on the Countercyclical Buffer Rate for the Republic of Serbia (RS Official Gazette, No. 58/2017)

²⁶ Decision on Capital Adequacy of Banks (RS Official Gazette, Nos 103/2016, 103/2018, 88/2019, 67/2020, 98/2020, 137/2020 and 59/2021)

²⁷ Law on the National Bank of Serbia (RS Official Gazette, No 72/2003 and its amendments and supplements published in the "RS Official Gazette", Nos 55/2004, 85/2005 – other law, 44/2010, 76/2012, 106/2012, 14/2015 and 40/2015 – Constitutional Court decision and 44/2018)

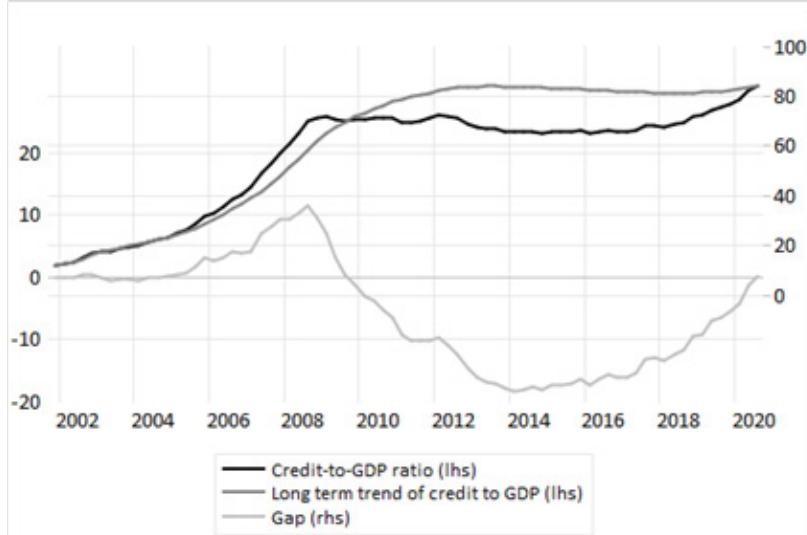
²⁸ https://www.esrb.europa.eu/pub/pdf/recommendations/140630_ESRB_Recommendation.en.pdf?f663b83b3f-560906b1e331f048192e92

The CCyB rate is determined on the basis of an expert assessment as a combination of an analysis on reference indicator and additional optional indicators. The main indicator of excessive credit activity is the share of credit gap in GDP. Empirical research has shown that this is one of the most reliable indicators for early prediction of an upcoming financial crisis²⁹. Credit growth is considered excessive if the credit-to-GDP ratio is greater by a minimum of 2 pp than its long-term trend, and the credit growth rate does not support economic growth. Similarly, the dynamics of credit activity can signal excessive credit growth. However, it is also important to discover the generators of excessive credit growth - whether they are loans to the corporates or household, whether they are mortgage or some other loans, etc.

Starting from March 2018, the reference guide applied in setting the CCyB rate in Serbia is the share of loans to the non-government sector in GDP. In the prior period, the reference guide was the share of lending to the nongovernment sector in GDP, which, in addition to loans, included given deposits, investment, securities and other financial assets, interest, fee and commission receivables and other lending³⁰. For the purposes of calculating real credit activity, the nominal lending activity is adjusted, that is conditioned by the structure of the real GDP calculation according to the methodology of the Statistical Office of the Republic of Serbia, for the part of loans denominated in foreign currency according to the constant 2010 exchange rate, and for part of loans approved in dinars according to inflation rate (2010 base). The long-term trend of the credit-to-GDP ratio is estimated using a one-sided Hodrick-Prescott (HP) filter. HP filter is a mathematical tool used in macroeconomics to evaluate the trend of variables over time. A one-sided, recursive, HP filter for trend calculation uses only the information available at the observed time. In order to determine the long-term trend of GDP, we use one-side HP filter and selected value of the parameter λ equals 400000. Calculation is made in Eviews 8. For determining credit-to-GDP ratio and its long run trend, quarterly data are used in the period from Q4 2001 till Q3 2000, where the source of data for credit activity is the National Bank of Serbia (Figure 1).

²⁹ Drehmann, M. and Tsatsaronis K., (2014), pp. 64-66.

³⁰ https://nbs.rs/export/sites/NBS_site/documents-eng/finansijska-stabilnost/Explanation_CCB_20200611.pdf

Figure 1 Credit-to-GDP ratio and its long run trend

Source: Authors' calculation .

In order to accept or reject the initial hypothesis, whether there is a need to introduce CCyB, we will use one-sided HP filter to estimate credit-to-GDP gap. Figure 1 shows the share of credit to GDP, the long-term trend and the estimated credit-to-GDP gap. Credit expansion was present between 2000 to 2008 and credit-to-GDP gap entered the negative territory in late 2009. The data from September 2020 showed that estimated credit-to-GDP gap was slightly positive (gap value of 0.01 pp), while the total credit-to-GDP ratio equalled 84.1%. Since the estimated credit-to-GDP gap is below 2 pp it can be concluded that excessive credit growth is currently not present in Serbia. Currently there is no need to introduce CCyB and based on the presented data we can reject the initial hypothesis. Setting the CCyB rate above 0% at this moment could affect the future rise in lending activity, taking into account the persisting global uncertainty caused by the spread of COVID-19.

In addition to the reference indicator, additional optional indicators are monitored, which indicate broader economic trends and potential risks to financial stability. In accordance with the recommendations of the European Systemic Risk Board³¹, optional indicators that adequately reflect the characteristics of the domestic financial system related to: (1) the real estate

³¹ https://www.esrb.europa.eu/pub/pdf/recommendations/140630_ESRB_Recommendation.en.pdf?f663b83b3f-560906b1e331f048192e92

market; b) external imbalance and c) developments in the banking sector. Starting from the fact that changes in market values of real estate affect the quality of the loan portfolio of the banking sector, as well as the price and availability of credit, the real estate price index (DOMex), published by the National Mortgage Insurance Corporation³², is monitored based on which risk accumulation is estimated due to possible excessive credit growth in this market segment. In addition to the above indicator, the indices of the number of newly issued building permits, published by the Statistical Office of the Republic of Serbia³³, as well as data from Bank Lending Survey³⁴. As an indicator of the external imbalance and an indicator of the domestic economy vulnerability to external shocks, the deficit of current account of the balance of payments is analyzed, in particular the manner of its financing and the dynamics of foreign trade deficit.

Borrowing of domestic private sector abroad is used to assess the credit-to-GDP gap, since it is a substitute for domestic loans, and as such is being monitored, but also due to the impact in the capital inflow stage and in the event of a sudden stagnation or outflow of capital from the country. The analysis of the dynamics of credit activity and the foreign trade balance provides the basis for assessing the causes of external imbalances due to possible excessive credit growth, which translates into an increase in imports of consumer goods and consequently leads to a foreign trade deficit which requires financing through additional capital inflows to the country. The movements of economic activity in the country and the shocks from abroad directly and indirectly reflect on the banks' balance sheets and the quality of the portfolio, and therefore, in analyzing the required rates of CCyB, a greater number of indicators of the banking sector are monitored (e.g. indicator of capital adequacy, share of non-performing loans, loan-deposit ratio, etc.), given its dominant (Q3 2020 – 90.6%) share in the overall financial system.

Determining the right moment to relax the rate of this instrument is a particular challenge in the application of CCyB, as an instrument of macroprudential policy for mitigating and preventing excessive credit growth. In order to enable sustainable provision of credit to the economy in the downturn and increase the resilience of the banking system, it is necessary to release the credit potential of banks in the crisis periods of the financial

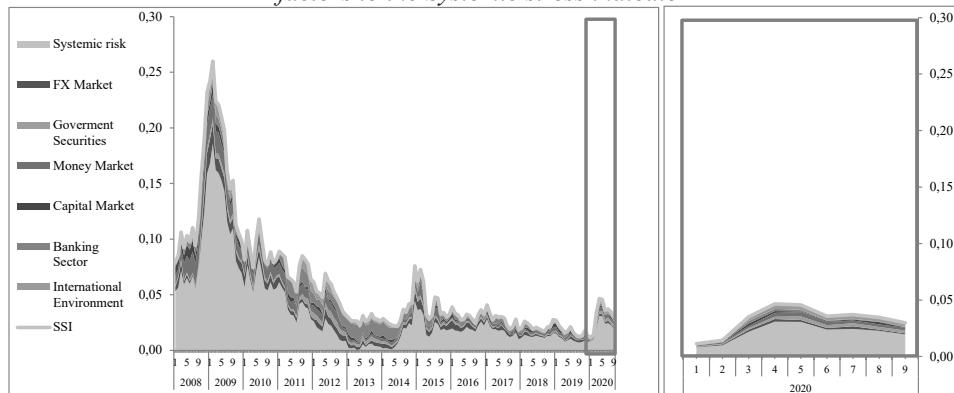
³² <https://www.nkosk.rs/cir/domex--indeks-cena-nepokretnosti-nacionalne-korporacije-za-osiguranje-stam-benih-kredita/>

³³ <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/05020101?languageCode=en-US>

³⁴ <https://nbs.rs/en/drugi-nivo-navigacije/publikacije-i-istrazivanja/anketa-kreditna-aktivnost/>

cycle, through the relaxation of the CCyB rate. Although the decision on the introduction and the rate of the CCyB is made on the basis of indicators of the credit-to-GDP gap, when deciding on a possible reduction of the mentioned rate, a composite indicator of systemic stress (CISS) is observed, based on which the movement of individual risk factors is monitored, as well as the level of overall systemic stress, which can timely indicate the possibility of a crisis period in the financial cycle. CISS is designed to identify the crisis periods as well as the level of systemic risk of the financial system of the Republic of Serbia and to assess the systemic component of stress, providing significant information to decision-makers on turbulences in financial markets and possible implications for financial and macroeconomic stability (Figure 2).

Figure 2 Systemic stress indicator dynamics and contribution of the most important risk factors to the Systemic stress indicator

Source: National Bank of Serbia.

The first phase of the formation of this indicator implies the choice of input variables, which will depend on the characteristics of the financial system and the availability of data. The financial system consists of financial markets, financial intermediaries and financial infrastructure, as well as the international environment, given the high level of financial integration. During the next phase, input data are transformed into indicators with a unique scale and subindices are created. The last step refers to integrating the obtained subindices into a composite indicator. CISS covers 25 indicators which reflect the magnitude of financial stress in six key segments of the Serbian financial system: the FX market, government securities market, money market, capital

market, banking sector and the international environment

The National Bank of Serbia determines the CCyB rate for the Republic of Serbia ranging between 0% and 2.5% of the bank's risk-weighted assets, setting the rate in steps of 0.25 pp or multiples of 0.25 pp, applying the following³⁵:

If: $\text{GAP}_t < 2 \text{ pp} \rightarrow \text{CCyB rate} = 0$

If: $2 \text{ pp} < \text{GAP}_t < 10 \text{ pp} \rightarrow \text{CCyB rate} = (0.3125 \times \text{GAP}_t - 0.625)$

If: $\text{GAP}_t > 10 \text{ pp} \rightarrow \text{CCyB rate} = 2.5\%$

Exceptionally, the National Bank of Serbia may determine the rate of CCyB greater than 2.5% of the bank's risk-weighted assets, if justified. The rate thus determined is also used to calculate the specific rate of CCyB. The Bank is required to calculate the specific rate of CCyB as a weighted average of the CCyB rates for the Republic of Serbia and other countries in which the Bank has relevant credit exposure. The Bank calculates the weighted average as the sum of the weighted applicable CCyB rates for certain countries, where the weights represent the ratio of the total capital requirements for credit risk to the relevant credit exposures in a particular country and the total capital requirements for credit risk that relate to all relevant credit exposure of a bank.

Article 441 of the Decision on Capital Adequacy of Banks³⁶ specifies the possibility of reciprocity in the application of the CCyB rate. If the competent regulatory body of another country determines the rate of CCyB greater than 2.5% of the risk-weighted assets, the National Bank of Serbia may recognize this rate for the purpose of calculating the specific rate of CCyB. If the National Bank of Serbia recognizes the CCyB rate higher than 2.5% of risk-weighted assets, it will publish this rate on its website, as well as at least the following data:

1. The name of the country to which this rate applies;
2. In case of an increase in the rate, the date from which banks are required to apply this increased rate for the purpose of calculating the specific CCyB;

³⁵ <https://www.bis.org/bcbs/publ/d339.pdf>

³⁶ Decision on Capital Adequacy of Banks (RS Official Gazette, Nos 103/2016, 103/2018, 88/2019, 67/2020, 98/2020, 137/2020 and 59/2021)

3. If the time limit is shorter than one year from the date of publication, the explanation of exceptional circumstances justifying this shorter deadline for the application.

For the purpose of calculating CCyB for exposure to other countries, the National Bank of Serbia may determine the rate of CCyB for another country if the competent regulatory body of that country has not specified and published the CCyB rate for this country. The National Bank of Serbia might determine a different rate of CCyB for the other country than the rate determined by the competent regulatory body of that country, if this would be justified in order to adequately cover the risks arising from excessive credit growth in that country.

4. RECOMMENDATIONS FOR IMPROVING CCYB

Macroprudential policy is an area that is constantly evolving, bearing in mind that the aim of this policy is the reduction of systemic risks in the financial system. In order to achieve this, it is necessary to further develop capital buffers. Recommendations for improving CCyB are as follows:

1. In addition to the existing parameter value (λ is 400000), when evaluating the trend using the HP filter, the parameter value λ of 1600 could be alternatively used in order to monitor higher frequency movements in the credit cycle which can be significant in the case of emerging market economies with a more volatile behavior. Additionally recommendation is using two-sided HP filter because one-sided HP filter suffers from major ex-post revisions, leaving macroprudential authorities to question its policy-making capacity.
2. In order to improve quantitative tools for the timely and adequate introduction and release of the CCyB rate as well as indicators that could point to risk accumulation in the financial system, it is recommended to use the Vulnerabilities Barometer, as part of the monitoring framework for cyclical risks. Bank of Canada is example of using Barometer to measure financial system vulnerabilities³⁷.
3. In order to assess the trend of the reference indicator and the moment of introduction or relaxation of the CCyB, given the delayed implementation of the instrument, the credit activity should be forecasted for the Republic of Serbia.

³⁷ Duprey, T. and Roberts T., (2017), pp. 3-5.

4. For the additional indicators it is recommended that a Dashboard/ Heatmap with clear alert and signalling thresholds are developed. Central Bank of Ireland has developed a Systemic Risk Pack (SRP), which presents indicators and visualisation methods for monitoring systemic risk in the Irish financial system³⁸.
5. Develop a monitoring framework for third country exposures for the reciprocation framework.

CONCLUSION REMARKS

The stability of the financial system, in addition to being a precondition for the smooth functioning of the banking sector - from the security of bank deposits and other similar products to the smooth functioning of the credit market, is also essential for the well-functioning of the entire economy. Every crisis in the financial system brings serious negative consequences for the functioning of the financial sector, and one of the most significant is the loss of confidence in the financial system. Also, the crisis in the financial system brings with it serious consequences for the real sector that can lead to a significant decline in economic activity, bankruptcy, falling employment, and living standards. Crises that occur in the financial system spill over very quickly into the real sector, recovery takes a very long time, and the economic and social costs of repairing the consequences of crises are usually very high.

Global financial crisis from 2007/2008, showed how much the cost to the economy and public finances can cause financial instability. At the international and national levels, this has led to the accelerated development of macroprudential policy as a new area of public policy with the aim of enabling the preservation of financial stability through an adequate combination of instruments aimed at limiting systemic risks. Basel III, as a key regulatory response to the crisis, introduces macroprudential policy, which is defined as the application of instruments (measures and activities) aimed at preventing the occurrence, reduction, and elimination of systemic risks. This regulation introduced the capital buffers into the domestic regulatory framework, which represent macroprudential instruments which are an additional CET 1 capital that banks are obliged to maintain above the prescribed regulatory minimum.

³⁸ <https://www.centralbank.ie/docs/default-source/publications/systemic-risk-pack/systemic-risk-pack-oct-2017.pdf?sfvrsn=8>

CCyB is a macroprudential instrument applied to mitigate the procyclicality of the financial system and represents an additional buffer of CET 1 capital above the prescribed regulatory minimum applied on domestic exposures and set between 0% and 2.5% (can be set higher if cyclical risks are judged to be high) that a bank maintains to prevent and mitigate long-term, cyclical systemic risks. This instrument mitigates the cyclical dimension of systemic risk, as it creates an additional capital buffer during periods of excessive credit growth, which can be released when systemic risks materialize. The CCyB rate is determined on the basis of an expert assessment as a combination of an analysis on reference indicator and additional optional indicators. The main indicator of excessive credit activity is the share of the credit gap in GDP. Credit growth is considered excessive if the credit-to-GDP ratio is greater by a minimum of 2 pp than its long-term trend, and the credit growth rate does not support economic growth.

The aim of this paper is to present CCyB in Serbia, as part of macroprudential instrument. The results of the analysis suggest that domestic regulation of this instrument in Serbia is fully harmonized with Basel III standards, which Serbia adopted in June 2017. Since its introduction CCyB rate in Serbia is set at 0% because the credit-to-GDP ratio is still below 2 pp of its long-term trend. The hypothesis from which we proceed in the analysis is whether there is a need to introduce CCyB in Serbia. This assessment of the long-term trend of the credit-to-GDP ratio is made by using a one-sided HP filter. Since the estimated credit-to-GDP gap is below 2 pp it can be concluded that excessive credit growth is currently not present in Serbia. Currently, there is no need to introduce CCyB and based on the presented data we reject the initial hypothesis. Setting the CCyB rate above 0% at this moment could affect the future rise in lending activity, taking into account the persisting global uncertainty caused by the spread of COVID-19. Proposals for future improvement of CCyB are focused on using a two-sided HP filter instead of one-sided, as well to applicate parameter value λ of 1600, to develop Vulnerabilities Barometer and Dashboard/Heatmap. The aforementioned proposals represent topics for future practical and theoretical research taking into account that macroprudential policy, its measures, and instruments are a relatively new area and are continuously evolving.

ANALIZA KONTRACIKLIČNOG ZAŠTITNOG SLOJA KAPITALA U SRBIJI

Rezime

Prociklično ponašanje finansijskog sektora imalo je presudnu ulogu u jačanju uticaja globalne finansijske krize 2007/2008. Kao odgovor na to, regulatori su kreirali novi set mera čiji je cilj podsticanje banaka da stvore rezerve kapitala iz predestrožnosti u „dobrim vremenima“ i da relaksiraju te rezerve kapitala u „lošim vremenima“, čineći finansijski sektor stabilnijim. Kontraciklični zaštitni sloj kapitala uvodi se kako bi se omogućilo održivo kreditiranje ekonomije u periodu opadanja ekonomske aktivnosti i povećala otpornost bankarskog sistema i smanjila mogućnost finansijskih kriza i njihov intenzitet. Cilj ovog rada je da predstavi kontraciklični zaštitni sloj kapitala u Srbiji, indikatore za procenu potencijalnih promena stope kontracikličnog zaštitnog sloja kapitala, kao i preporuke za poboljšanje ovog instrumenta.

Ključne reči: Kontraciklični zaštitni sloj kapitala, Finansijska stabilnost, Makro-prudencijalna politika, Kapitalni zahtevi, Bazel III

REFERENCES

Acharya, V. V. and Merrouche O. (2010), “Precautionary Hoarding of Liquidity and Inter-Bank Markets: Evidence from the Sub-Prime Crisis” National Bureau of Economic Research, Working Paper 16395, Pp 1-55.

Alessandri, P., Bologna P. and Galardo M. (2021), “Financial crises, macroprudential policy and the reliability of credit-to-GDP gaps” European Systemic Risk Board, Working Paper Series No 114 / February 2021, Pp 1-47.

Alessandri, P., Bologna P., Fiori R. and Sette E. (2015), “A note on the implementation of the countercyclical capital buffer in Italy.” *Bank of Italy*, Occasional Paper Number 278, Pp 1-38.

Auer, A. R. and Ongena S. (2019), “The Countercyclical Capital Buffer and the Composition of Bank Lending”, Economic Studies and ifo Institute (CESifo), Working Paper, No. 7815, Pp 1-72.

Basten, C. and Koch C. (2015), “Higher Bank Capital Requirements and Mortgage Pricing: Evidence from the Countercyclical Capital Buffer (CCB)” Bank for International Settlement, BIS Working Papers No 511, Pp 1-58.

Borio, C. and Lowe P. (2002), “Asset prices, financial and monetary stability: exploring the nexus.” Bank for International Settlement, BIS Working Papers No 114, Pp 1-47.

Brunnermeier, K. M. (2008), “Deciphering the Liquidity and Credit Crunch 2007-08.” National Bureau of Economic Research, Working Paper 14612, Pp 1-34.

Carsten D. et al. (2014), “Operationalising the countercyclical capital buffer: indicator selection, threshold identification and calibration options.” *European Systemic Risk Board*, Occasional Paper No. 5, Pp 1-95.

Clancy, D. and Merola R. (2016), “Countercyclical capital rules for small open economies.” European Stability Mechanism, Working Paper Series No 10, Pp 1-51.

Darracq Pariès, M., Fahr S. and Kok C. (2019), “Macroprudential space and current policy trade-offs in the euro area.” Published as part of the ECB Financial Stability Review, https://www.ecb.europa.eu/pub/financial-stability/fsr/special/html/ecb.fsrart201905_3~f3ff5a969e.en.html

Decision on Capital Adequacy of Banks (RS Official Gazette, Nos 103/2016, 103/2018, 88/2019, 67/2020, 98/2020, 137/2020 and 59/2021)

Decision on the Countercyclical Buffer Rate for the Republic of Serbia
(RS Official Gazette, No. 58/2017)

Drehmann, M. and Gambacorta L. (2012), “The effects of countercyclical capital buffers on bank lending”, *Applied Economics Letters*, Vol. 19(7), Pp 603-608.

Drehmann, M. and Tsatsaronis K. (2014), “The Credit-to-GDP Gap and Countercyclical Capital Buffers: Questions and Answers.” *BIS Quarterly Review*, March 2014, Pp 55-73.

Drehmann, M. and Yetman J. (2018), “Why you should use the Hodrick-Prescott filter – at least to generate credit gaps.” Bank for International Settlement, BIS Working Papers No 744, Pp 1-24.

Duprey, T. and Roberts T. (2017), “A Barometer of Canadian Financial System Vulnerabilities.” *Bank of Canada*, Vol. 2017-24, Pp 1-17.

Edge, M. R. and Meisenzahl R. R. (2011), “The unreliability of credit-to-GDP ratio gaps in real-time: Implications for countercyclical capital buffers.” *International Journal of Central Banking*, Vol. 7 (4), Pp 261–298.

Hamilton J. (2018), “ Why You Should Never Use the Hodrick-Prescott Filter.” *The Review of Economics and Statistics*, Paper No. 100 (5), Pp 831–843.

<https://data.stat.gov.rs/Home/Result/05020101?languageCode=en-US> (pristup: 05/03/2021).

<https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2013:176:0338:0436:EN:PDF> (pristup: 27/02/2021).

<https://nbs.rs/en/drugi-nivo-navigacije/publikacije-i-istrazivanja/anketa-kreditna-aktivnost/> (pristup: 05/03/2021).

https://nbs.rs/export/sites/NBS_site/documents-eng/finansijska-stabilnost/Explanation_CCB_20200611.pdf (pristup: 06/03/2021).

<https://www.bis.org/bcbs/publ/d339.pdf> (pristup: 06/03/2021).

<https://www.bis.org/publ/bcbs164.pdf> (pristup: 13/03/2021).

<https://www.bis.org/publ/bcbs187.pdf> (pristup: 27/02/2021).

<https://www.centralbank.ie/docs/default-source/publications/systemic-risk-pack/systemic-risk-pack-oct-2017.pdf?sfvrsn=8> (pristup: 07/03/2021).

https://www.esrb.europa.eu/national_policy/ccb/html/index.en.html (pristup: 28/02/2021).

https://www.esrb.europa.eu/pub/pdf/recommendations/140630_ESRB_Recommendation.en.pdf?f663b83b3f560906b1e331f048192e92 (pristup: 05/03/2021).

https://www.esrb.europa.eu/pub/pdf/reports/esrb.report180115_handbook~c9160ed5b1.en.pdf?437ea9aa6f907daf9aa7e9f8b39f38a4 (pristup: 28/02/2021).

<https://www.nkosk.rs/cir/domex--indeks-cena-nepokretnosti-nacionalne-korporacije-za-osiguranje-stambenih-kredita/> (pristup: 05/03/2021).

Jorda, O., Schularick M. and Taylor A. (2016), “ Macrofinancial History and the New Business Cycle Facts.” Federal Reserve Bank of San Francisco, Working Paper 2016-23, Pp 1-57.

Kauko K. (2012),“Triggers for countercyclical capital buffers.” *Bank of Finland*, No. 7-2012, Pp 1-27.

Law on the National Bank of Serbia (RS Official Gazette, No 72/2003 and its amendments and supplements published in the “RS Official Gazette”, Nos 55/2004, 85/2005 – other law, 44/2010, 76/2012, 106/2012, 14/2015 and 40/2015 – Constitutional Court decision and 44/2018)

Markus B., Carsten D., Tuomas A. P. and Schudel W. (2013), “Setting Countercyclical Capital Buffers based on Early Warning Models Would it Work?.” European Central Bank, Working Paper Series No 1604/ November 2013, Pp 1-44.

Ojo M. (2010), “Measures aimed at mitigating procyclical effects of the Capital Requirements Framework: counter cyclical capital buffer proposals.” *Munich Personal RePEc Archive (MPRA)*, Paper No. 24610, Pp 1-16.

Olsen Ø. (2013),“Countercyclical capital buffer criteria for use and interaction with monetary policy.” Speech by Governor Øystein Olsen presented at the annual meeting of ACI Norge (Financial Markets Association Norway) in Oslo.

Onorante, L., Lozej M. and Rannenberg A. (2017),“Countercyclical capital regulation in a small open economy DSGE model.”Paper presented by IFC-National Bank of Belgium Workshop on “Data needs and Statistics compilation for macroprudential analysis” Brussels, Belgium, 18-19 May 2017.

Ravn, M. and Uhlig H. (2002), “On adjusting the Hodrick-Prescott filter for the frequency of observations” *Review of Economics and Statistics*, Paper No. 84(2), 371-376.

Repullo, R. and Saurina J. (2011), “The Countercyclical Capital Buffer Of Basel III: A Critical Assessment.” CEMFI, Working Paper No. 1102, Pp 1-33.

Tölö, E., Laakkonen H. and Kalatie S. (2018), "Evaluating Indicators for Use in Setting the Countercyclical Capital Buffer." *International Journal of Central Banking*, Vol. 14(2), 51-111.

Pregledni članak

THE NECESSITY OF DEVELOPING A GREEN ECONOMY AND GREEN JOBS IN SERBIA¹

Lidija Madžar*

lidi.madzar@gmail.com

Abstract

Green jobs and the green economy are of key importance for sustainable economic, environmental and social development, environmental protection, social inclusion, improving resource efficiency, decarbonising the economy, and creating green jobs. Green jobs are decent jobs that contribute to the preservation or restoration of the environment and are a result of facing the problems of global climate change. On the other hand, a green economy is an economy aimed at improving the well-being of humanity and social equality, while at the same time significantly reducing ecological risks and environmental scarcities. Today, the concept of green economy is the main means of achieving sustainable environmental, economic and social growth. This paper first explores the link between green jobs and the need for education, emphasizing the importance of knowledge, green competencies, appropriate skills, environmental curricula, vocational training, and the knowledge economy for the potential of creating and performing new jobs in the green economy. The paper further analyses the state of the green economy and green jobs in Serbia, with a special focus on the country's ecological lagging behind the world, insufficiently developed environmental awareness of its population, as well as sectors in which green jobs should be created and developed. Finally, the paper concludes that it is necessary to continuously develop and improve green education, skills and competencies in order to achieve green growth and sustainable development in Serbia.

Key words: green jobs, green economy, green and energy transition, environmental awareness, sustainable development, environmental education.

JEL CLASSIFICATION: J21, Q52.

¹ This paper is a part of the results within the research project II U-001/20, "Assessment of the Impact of Covid-19 on Social and Economic Development" of the Faculty of Finance, Banking and Auditing, Alfa BK University, Belgrade.

* Faculty for Finance, Banking and Auditing, Alfa BK University, Belgrade.

INTRODUCTION

Green jobs and the green economy are key and most relevant factors for sustainable economic, environmental and social development, environmental protection, social inclusion, improving resource efficiency, as well as decarbonising the economy and creating decent employment opportunities. The International Labour Organization (ILO) defines green jobs as decent jobs that contribute to preservation or restoration of the environment, regardless of whether they are jobs in traditional sectors such as manufacturing and constructing or from new, emerging green sectors such as the renewable energy sector and energy efficiency. Green jobs contribute to improving energy and raw materials' efficiency, limiting and reducing greenhouse gas (GHG) emissions, minimizing waste and pollution, protecting and restoring ecosystems, and to supporting the adoption to the negative effects of climate change.¹ These jobs have actually emerged as a response to tackling the challenges of global climate change. The impacts of climate change have already begun to affect employment and the functioning of the global labour market seriously. Droughts, floods, heat waves, heavy rains, tropical cyclones, raising sea levels and global average temperatures, as well as other natural disasters have already greatly disrupted business activities, reallocated workforce, endangered business assets and infrastructure, and negatively affected working conditions, health, safety, efficiency and productivity of employees.² Given the fact that the creation of new green jobs entails the loss of existing ones, as well as the restructuring of some jobs, governments around the world should invest more in just decarbonisation and fair transition to compensate all those who will lose their jobs in this process.³ According to some estimates, the consistent implementation of the green jobs' and green economy principles in the manufacturing could lead to the creation of about 18 million new jobs in the global economy.⁴

On the other hand, the United Nations Environment Programme (UNEP) has defined the green economy as an economy that improves human well-being and social equality, while significantly reducing environmental risks and scarcities. UNEP promotes the concept of green economy as a means

¹ International Labour Organization (2021).

² International Labour Organization (2016), p. 8

³ Novello and Carlock (2019).

⁴ Waste4change (2021).

to achieve sustainable environmental, economic and social growth.⁵ UNEP further states that the “Inclusive Green Economy”, as a kind of search for sustainability, presents the combination of the economics of natural resources and the return of public and private investment benefits.⁶ In the green economy, the growth of income and employment is driven by the increase of public and private investments that reduce GHG emissions and pollution, encourage energy and resource efficiency, contribute to environmental protection, and prevent the loss of biodiversity and natural ecosystems. Therefore, one can consider a green economy as an economy, which bases on low-carbon activities, resource efficiency, fair transition and social inclusion.⁷

The notion of green growth is inextricably linked to the term of green economy. The notion of green growth appears today mainly in researches on ecological and environmental economics. The Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) states that green growth means fostering economic growth and development while ensuring that natural assets provide resources and environmental services that contribute to the well-being of the global population. Green growth, as a means to achieve sustainable development, aims at providing the full economic potential of natural resources on a sustainable basis (for example, clean air, water and land, biodiversity services, etc.), as well as accomplishing concrete, measurable progress and desirable social consequences of greening the economy.⁸ In this light, one can conclude that the main reason behind the emergence and development of the green economy and green growth concept is the move towards a more integrated and comprehensive approach to the inclusion of environmental issues in economic processes. Both of these concepts strive for economic transformation to encourage the improvement of social protection and justice, reduce the poverty, and to support developing countries. Therefore, such a transformation should be achieved primarily through green investments, the creation of green jobs, and the creation of markets for new products (for instance, ecosystems' services markets) that support international trade and the circular economy.⁹

⁵ Mihajlov et al. (2012), p. 10

⁶ United Nations Environment Programme (2015), p. 9

⁷ Green Jobs Assessment Institutions Network (2017), p. 5

⁸ Organisation for Economic Co-operation and Development (2018).

⁹ Kasztelan (2017), pp. 491-492

1. GREEN JOBS AND THE NEED FOR EDUCATION

Green economy development inevitably requires building and upgrading adequate competences, skills, training and education, as well as entrepreneurship development to maximize the potential of creating new green jobs, while encouraging investments in new green economic activities and promoting environmentally friendly jobs.¹⁰ This applies both to employees and to those individuals who will suffer the loss of their jobs due to the energy and green transition processes. In practice, building the base of skills necessary to support the ongoing process of global energy and green transition requires more vocational education and training, stronger curricula, more intensive teachers' training, and wider use of information and telecommunication technologies (ICTs) for teaching and learning processes.¹¹ The development of a green economy also often requests improvements in the local population capabilities, the creation of supply chains, as well as the development of an available fund of skilled and well-trained labourforce. Therefore, education and training programs, appropriate labour market measures, and social protection policies are essential to link the demand and supply of green jobs and skills, with the aim of retraining employees for green jobs and preserving social equity and fairness.¹²

This is also the reason why lately the green economy has become increasingly tied to the concept of the knowledge economy. The knowledge economy is an economic system in which consumption and production of goods and services base on intellectual capital and knowledge-intensive activities. More specifically, this concept refers to the ability to use scientific discoveries, basic and applied research in practice.¹³ Green skills, as a consequence of the knowledge economy use, usually require high qualifications related to design, manufacturing, management, control, and technical expertise.¹⁴ Since the creation of green jobs affects economic progress and the transition to economy based on renewables, it is not surprising that it has become a popular goal of many national and regional economic and environmental policies around the world. Some empirical studies suggest a positive correlation between higher education institutions and the creation of green jobs in the local economy.

¹⁰ International Labour Organization (2016), p. 9

¹¹ International Agency for Renewable Energy (2020), p. 5

¹² Ibidem. p. 38

¹³ Hayes (2021).

¹⁴ Dlimbetova, Zhylbaev, Syrymbetova and Aliyeva (2016), p. 1736

They further indicate that the knowledge economy from a certain green area inevitably affects the green economy's progress. Universities around the world have embraced environmental sustainability, decreasing resource consumption and reducing GHG emissions as their explicit goals¹⁵, as evidenced by improving their environmental curricula, encouraging green entrepreneurship and recruiting future green professionals.

2. THE STATE OF THE GREEN ECONOMY AND GREEN JOBS IN SERBIA

Serbia is an extremely energy-intensive and environmentally endangered country that is clearly lagging behind many countries in Europe and the world. This refers in particular to air pollution, poor management of waste and water resources, unregulated "wild" landfills, as well as possible short-term and long-term climate change effects. The European Movement in Serbia (EMINS) estimates that the country is burdened by huge and difficult to solve environmental problems. Statistics clearly indicate that Serbia treats only 10% of its wastewater, while Belgrade and Novi Sad still do not have any plant to treat it. In addition, now, Serbia recycles only 3% of its waste and up to 40% of its packaging waste. Estimates also indicate that the country invests only 0.7% of its gross domestic product (GDP) in environmental protection, basing its economic growth on investment in obsolete technologies and environmentally hazardous energy sources such as coal and lignite.¹⁶

In addition, Serbia is further overburdened by insufficient environmental awareness of its population. Although environmental issues are now somewhat more prevalent than was previously the case, the environmental awareness of its citizens is still not at a sufficient level for society to be able to mobilize political decision makers in the direction of more active and honest solutions of environmental problems. However, it is encouraging that environmental organizations in Serbia are very active, that information on ecological issues is now more accessible, and that environmental problems have managed to occupy significant media space.¹⁷ It also seems that the only reason for recent investments in renewable energy sources and environmental actions is the fulfilment of the international obligations, primarily towards the European

¹⁵ Lee and Van der Heijden (2018), p. 2

¹⁶ Starinac (2021).

¹⁷ Kalkan (2021).

Union (EU), but not the real aspiration to preserve and improve the quality of the environment. In addition, Serbia, like other developing countries, does not place environmental protection issues at the top of its political priorities due to many other economic, social and political problems. Therefore, it is necessary to work every day on raising the awareness of its population about environmental problems, as well as the importance of ecology and green solutions at all levels of government and society.¹⁸

A 2013 UNEP study identified the following three sectors as suitable for creating and developing green jobs in Serbia: a) Energy demand (energy efficiency in buildings, industry and transport), b) Energy supply (electricity generation and renewable energy) and c) Agriculture with an emphasis on the potential for transition to organic agriculture. This research study analysed the possible impact of green investments in energy, carbon dioxide (CO₂) savings, national income and job creation on the prospects for the green economy development in Serbia. It predicted that by 2030, 5,000 to 8,000 new jobs could be created in the energy demand sectors, while in the energy supply sectors this figure could reach the value between 1,500 and 2,600 new permanent jobs, with occasional highs of 5,000 permanent and temporary jobs. At the same time, in the organic agriculture sector, based on the experience of other developing countries, the potential for job creation could also lead to the generation of new value added, new employment and growth in farmers' income.¹⁹

Another research study from 2017 indicated the main obstacles to the development of the green economy in Serbia and use of renewable energy sources more intensively. These impediments include the reduction and lack of protection of labour rights, unfair competition, dominance and privileged position of foreign companies, layoffs and reduction of domestic investment, as well as less activity of women in the labour market and high youth unemployment rates.²⁰ This research identified the following several sectors as potential generators of new green jobs in Serbia: green innovations, green public procurement, green energy, green construction, waste management, sustainable transport, water resources management, sustainable agriculture, land management and sustainable tourism. Finally, the latest research study of the EU and the United Nations Development Program (UNDP) from 2021 identified micro, small and medium enterprises (MSMEs) as the backbone of

¹⁸ Kalkan (2020).

¹⁹ United Nations Environment Programme (2013), pp. 2-5

²⁰ Green European Foundation (2017), p. 4

the Serbian economy transition to more energy efficient and environmentally friendly business solutions. Its results indicate that many MSMEs in Serbia are willing to invest in green business models, but still face a number of obstacles, which usually include lack of financial resources and appropriate green banking products, lack of necessary green skills, lack of information on green technologies, as well as overly complex legal procedures. The study found that these companies are extremely sensitive to the economic consequences caused by the Covid-19 coronavirus pandemic, as well as that due to chronic liquidity problems they are constantly facing efforts to preserve jobs and delay or reduce planned green investments. This research study also predicts that future green investments in Serbia are likely to focus on energy efficiency, efficient use of water and other renewables, as well as sustainable and efficient use of resources through business digitization.²¹ Finally, it should be noted that the Statistical Office of the Republic of Serbia only in 2015 began to keep records of green employment, whose average share in total employment (persons aged 15 to 65) according to Eurostat data in the period from 2015 to 2018 was a modest 0.79%. This data indicates the still insufficiently recognized and marginalized position of the green economy and green jobs in the Serbian economy and society.

CONCLUDING REMARKS

The political will, educational level and structure, as well as the environmental awareness of the local population are of crucial importance for the greening of the Serbian economy, especially in the era of Covid-19 pandemic. In order for the green economy in Serbia to develop in general, to nurture social inclusion, but also pursue a policy of sustainable development, resource efficiency and environmental protection, it is necessary to identify those segments of the population that will engage in green activities in a professional manner. This further means that it is necessary to improve the educational system that would be aimed at increasing quality and inclusiveness, development of competences, fairness, efficiency, and competitiveness with the goal of strategically adopting a framework for education and the reaching of environmental protection sustainable development.²² All of this is also required to meet the needs of present and future generations. It is also necessary to identify precisely the needed occupations, knowledge and skills of potential

²¹ European Union and United Nations Development Programme (2021), p. 6

²² Mihajlov et al. (2012), p. 44

employees in the green sectors of the Serbian economy. This further indicates the need to establish a flexible network of educational institutions, develop green curricula, and improve the competencies and knowledge of teachers and professors, as well as to promote constantly the green occupations in practice to increase the interest of people and employers for them.

Serbia should also increase its investments in ecological infrastructure and media campaigns about the importance of protecting the environment. Since the development of the green economy in Serbia is mainly identified with the investment in the environmental sector and its future improvement, it is necessary to strengthen strategic planning and its implementation through the reform of laws and regulations, as well as to strengthen administrative capacities in the environmental sector. All of these actions should be harmonized with the European Green Deal and the European Agenda for the Western Balkans. Improving management, conservation and sustainable use of natural resources, development and improvement of waste and wastewater management systems, improvement of water resources management, control of polluting gas emissions, energy efficiency, sustainable transport, circular economy, sustainable agriculture, and biodiversity preservation should be top priorities of Serbia's environmental policy. In order for the country to start implementing the concept of sustainable economy in practice and thus recognize the needs of future generations, it is necessary to invest constantly in its green recovery and green transformation, i.e. in active climate action and protection of its environment.

NEOPHODNOST RAZVOJA ZELENE PRIVREDE I ZELENIH RADNIH MESTA U SRBIJI

Rezime

Zelena radna mesta i zelena privreda imaju ključni značaj za održivi ekonomski, ekološki i društveni razvoj, zaštitu životne sredine, socijalnu inkluziju, poboljšavanje efikasnosti korišćenja resursa, dekarbonizaciju privrede, kao i za stvaranje zelenih radnih mesta. Pod zelenim radnim mestima se podrazumevaju dostojanstveni poslovi koji doprinose očuvanju ili obnavljanju životne sredine i nastaju kao rezultat suočavanja sa problemima globalnih klimatskih promena. Sa druge strane, zelena privreda se može definisati kao privreda koja je usmerena na poboljšavanje dobrobiti čovečanstva i društvenu ravnopravnost, uz istovremeno

značajno smanjivanje ekoloških rizika i oskudica. Danas se koncept zelene privrede smatra glavnim sredstvom za ostvarivanje održivog ekološkog, ekonomskog i društvenog rasta. Ovaj rad se najpre bavi istraživanjem veze između zelenih radnih mesta i potrebe za obrazovanjem, naglašavajući značaj znanja, zelenih kompetencija, odgovarajućih veština, ekoloških nastavnih planova i programa, stručne obuke i ekonomije znanja za potencijal stvaranja i obavljanja novih poslova u zelenoj privredi. Rad dalje analizira stanje zelene privrede i zelenih radnih mesta u Srbiji, sa posebnim naglaskom na ekološko zaostajanje zemlje za svetom, nedovoljno razvijenu ekološku svest njenog stanovništva, kao i sektore u kojima bi trebalo otvarati i razvijati zelena radna mesta. Na kraju se u radu zaključuje da je potrebno kontinuirano razvijati i unapređivati zeleno obrazovanje, veštine i kompetencije sa ciljem ostvarivanja zelenog rasta i održivog razvoja u Srbiji.

Ključne reči: zelena radna mesta, zelena privreda, zelena i energetska tranzicija, ekološka svest, održivi razvoj, ekološko obrazovanje.

REFERENCES

Dlimbetova, G., Zhylbaev, Z., Syrymbetova, L. and Aliyeva, A. (2016), “Green Skills for Green Economy: Case of The Environmental Education Role in Kazakhstan’s Economy”, *International Journal of Environmental & Science Education*, 2016, 11(8), Pp. 1735-1742

European Union and United Nations Development Programme. (2021), “Povećanje udela zelenog finansiranja u privatnom sektoru u Srbiji u periodu posle pandemije”, EU & UNDP, Beograd.

Eurostat. (2021a), “Employment and activity by sex and age – annual data”, https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/LFSI_EMP_A_custom_1160952/default/table?lang=en [Access: 07/20/21]

Eurostat. (2021b), “Employment in the environmental goods and services sector”, https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/env_ac_egss1/default/table?lang=en [Access: 07/20/21]

Green European Foundation. (2017), “Transformacija ekonomije na Balkanu: Promena javne politike, a ne klime – Republika Srbija i opšti pogled na zelenu ekonomiju”, GEF, Beograd.

Green Jobs Assessment Institutions Network. (2017), “How to measure and model social and employment outcomes of climate and sustainable development policies”, GAIN Training Guidebook, International Labour Organization, Geneva.

Hayes, A. (2021), “Knowledge Economy”, *Investopedia*, January 22, 2021, <https://www.investopedia.com/terms/k/knowledge-economy.asp> [Access: 07/25/21]

International Agency for Renewable Energy. (2020), “Renewable Energy and Jobs – Annual Review 2020”, IRENA, Abu Dhabi.

International Labour Organization. (2016), “Green jobs: Progress report 2014-2015”, ILO, Geneva.

International Labour Organization. (2021), “What is a green job?”, https://www.ilo.org/global/topics/green-jobs/news/WCMS_220248/lang--en/index.htm [Access: 07/11/21]

Kalkan, D. (2020), “10 steps Serbia should take on the path of green growth”, *Balkan Green Energy News*, June 17, 2020, <https://balkangreenenergynews.com/10-steps-serbia-should-take-on-the-path-of-green-growth/> [Access: 07/20/21]

Kalkan, D. (2021), “Kako je u Srbiji porasla ekološka svest, a nije zbog stanja ekonomije?”, *ECONomia*, April 21, 2021, <https://www.economia.rs/kako-je-u-srbiji-doslo-do-povecanja-ekoloska-svest/> [Access: 07/25/21]

Kasztelan, A. (2017), “Green Growth, Green Economy and Sustainable Development: Terminological and Relational Discourse”, *Prague Economic Papers*, 26(4), May 2017, Pp. 487-499

Lee, T. and Van der Heijden, J. (2018), “Does the knowledge economy advance the green economy? An evaluation of green jobs in the 100 largest metropolitan regions in the United States”, *Energy & Environment*, 30(1), August 2018, Pp. 1-17

Mihajlov, A., Čarapina Stevanović, H., Tadić, M., Staudenmann, J., Stokić, D., Tsutsumi, R. and Bassi, A. (2012), “Study on Achievements and Perspectives towards a Green Economy and Sustainable Growth in Serbia”, National Report for the World Conference on Sustainable Development, Rio De Janeiro 20-22 June 2012, Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja Republike Srbije, UNEP, RIO+20 and UNDP Serbia, Belgrade.

Novello, A. and Carlock, G. (2019), “Redefining Green Jobs for a Sustainable Economy”, The Century Foundation, December 2, 2019, <https://tcf.org/content/report/redefining-green-jobs-sustainable-economy/?agreed=1> [Access: 07/12/21]

Organisation for Economic Co-operation and Development. (2018), “What is green growth and how can it help deliver sustainable development?”, OECD.org, <https://www.oecd.org/greengrowth/whatisgreengrowthandhowcanithelpdeliversustainabledevelopment.htm> [Access: 07/25/21]

Starinac, M. (2021), “Gde gori: Najveći ekološki problemi Srbije”, Evropski pokret Srbija, March 15, 2021, <http://www.emins.org/gde-gori-najveci-ekoloski-problemi-srbije/> [Access: 07/25/21]

United Nations Environment Programme. (2013), “Green Economy Scoping Study: Serbia”, UNEP, Geneva.

United Nations Environment Programme. (2015), “Uncovering Pathways towards an Inclusive Green Economy: A Summary for Leaders”, UNEP, Nairobi, Kenya.

Waste4change. (2021), “Get to Know Green Jobs: The Solution for Sustainability”, Waste4change, 11 February, 2021, <https://waste4change.com/blog/get-to-know-green-jobs-the-solution-for-sustainability/> [Access: 07/14/21]

Originalni naučni rad

**ДЕКОМПОЗИЦИЈА ПРОМЕНА У КОНЦЕНТРАЦИЈИ У
СЕКТОРУ ОСИГУРАЊА У СРБИЈИ 2011–2020: УТИЦАЈ
ПРОМЕНА У СТРУКТУРИ ТРЖИШТА И БРОЈУ ДРУШТАВА
ЗА ОСИГУРАЊЕ**

Рајко М. Буквић*

r.bukvic@mail.ru; r.bukvic@yandex.com

Резиме

У раду се анализирају утицаји структуре тржишта (распореда тржишних удела) и броја друштава за осигурање на степен концентрације (и конкуренције) у сектору осигурања у Србији (без Косова и Метохије) у току десетогодишњег периода 2011–2020. Као основа за анализу послужио је обрачун већег броја одговарајућих кофицијената концентрације, извршен у претходном ауторовом истраживању (Буквић 2021), на основу укупне премије осигурања. Разграничење утицаја наведених фактора извршено је према познатој декомпозицији Хиршман-Херфиндаловог индекса на две компоненте, у којима фигуришу наведени фактори. Показано је да су варијације иначе релативно високог степена концентрације биле под утицајем тржишне структуре (варијансе тржишних удела), с којом постоји позитивна иако и умерена корелација, али не и броја друштава за осигурање, с којим су остварена дивергентна и готово у потпуности некорелисана кретања.

Кључне речи: концентрација, конкуренција, осигурање, Србија, показатељи, декомпозиција, тржишни удељи, број компанија.

JEL КЛАСИФИКАЦИЈА: C38, D43, G22, L11, L84

* Почасни професор, Нижегородски инжењерско-економски државни универзитет, Књагињино (Русија).

УВОД

Концепција конкуренције данас има статус универзалног модела, применљивог не само у економији, већ и у социологији, антропологији, теорији игара и многим другим дисциплинама. У савременој економској мисли однос према конкуренцији готово је јединствен: она се сматра фактором који обезбеђује ефикасност тржишне привреде. Међутим, теоријска економска мисао још није изградила јединствену и општеприхваћену дефиницију конкуренције. Следствено, и многи други аспекти, појаве и чињенице повезане с конкуренцијом нису решени на задовољавајући начин. Једно од таквих питања је и мерење конкуренције, што се може сматрати и једном од централних тачака целе теорије, а што је од посебне важности у практичној примени резултата (на пример, у спровођењу антимонополске, односно политике заштите конкуренције).

Непостојање задовољавајућег, тј. општеприхваћеног одговора на горње питање по правилу резултује применом релативних оцена на неквантитативној скали, као што су јака, умерена, слаба конкуренција и сл., где су основ за оцене таквог типа експертске процене, социолошке анкете, или пак у нешто строжем приступу резултати, тј. последице конкуренције. Такви резултати су број учесника (фирми) на тржишту, њихови приходи (доходи) и профити, односно стечена имовина и капитал. На основу тих података обрачунавају се удели учесника на тржишту у одговарајућим величинама, остварени управо у процесу конкуренције.

У непосредној вези с претходним јесте и идентификовање и (евентуално) квантификовање фактора који доводе до промена у степену концентрације, како генерално, тако и на појединим тржиштима. Теоријски и емпиријски радови указали су на већи број таквих утицаја, као што су рецимо баријере уласку на тржиште (правне, економске, односно технолошке и др.), и о њима би у комплекснијим анализама тржишта свакако требало водити рачуна.¹ Све то важи не само за реални сектор, већ и сектор финансија, коме се у последње време посвећује све већа пажња, између осталог и у домену конкуренције, односно политике заштите конкуренције. У истраживању које следи учињен је покушај да се идентификују, односно разграниче утицаји двају фактора на степен

¹ У свеобухватној и до сада јединој студији такве врсте у савременој Србији (тј. тадашњој СР Југославији), посебна пажња посвећена је управо анализи баријера. Видети: Беговић и др. (2002).

концентрације у сектору осигурања у Србији (без Косова и Метохије) у периоду 2011–2020: структуре тржишта (тј. промена у композицији тржишних удела) и броја друштава за осигурање. Основ за истраживање поставили смо у претходном раду, у ком је обрачунато више различитих мера концентрације у овом сектору.² Међу њима, за потребе нашег истраживања одабран је Хиршман-Херфиндалов коефицијент (индекс), свакако један од најчешће коришћених и најпопуларнијих показатеља концентрације.

1. ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКЕ НАПОМЕНЕ

Исходиште једног од најчешће коришћених приступа у оцењивању степена конкуренције на тржишту управо су остварени удели тржишних учесника, на основу чијих распореда међу тржишним актерима се и оцењује конкуренција. У основи овог приступа једноставно је резоновање: што је мања концентрација удела, тим мање власти (моћи) на тржишту имају поједини учесници, и тим је већа могућност за развој конкуренције. Таква веза може се представити једноставним линеарним моделом

$$L=1-C \quad (1)$$

који показује инверзан однос између конкуренције (L) и концентрације (C). Претпоставка о линеарном карактеру односа (1) крајње је поједностављена, а у основи вероватно и нетачна, или бар упитна, будући да су истраживања показала да је тај однос другачији³. Допринос испитивању ове везе у нашој литератури дали су Лончар и коаутори⁴, анализирајући банковна тржишта Србије, Хрватске, Румуније и Чешке. За потребе нашег истраживања разматрање тог односа није релевантно.

Ниво, односно степен концентрације C у (1), оцењује се преко удела учесника на тржишту

² Буквић (2021).

³ Воробьев и Светуньков (2016).

⁴ Lončar et al. (2016).

$$s_i = \frac{Q_i}{Q} = \frac{Q_i}{\sum_{j=1}^N Q_j} \quad (2)$$

где је са N означен број учесника на тржишту, или неком његовом делу (грани, рецимо), Q_i је обим производње (физички или новчано изражен, или пак нека друга величина – укупна средства, тј. актива, капитал, број запослених) i -тог учесника на тржишту. Степен концентрације у (1), очито, налазиће се, у општем случају, на основу (2) између 1 (када на тржишту постоји само један учесник, па је и целокупна производња, продаја и сл., тиме и тржишна власт сконцентрисана код њега) и $1/N$, када на тржишту постоји N учесника, који су сви (под)једнаке снаге. Када је N доволно велико, концентрација се приближава нули ($C=1/N$, $C\rightarrow 0$ када $N\rightarrow\infty$). Слика 1 показује уређени низ (по опадајућој вредности, тј. $s_i \geq s_{i+1}$) удела фирмi s_i на тржишту у општем случају, тј. када су те вредности неједнаке (када фирмe нису једнаке снаге). Крива (изломљена линија) коју формирају удели, представљени на вертикалној оси, конкавна је у односу на хоризонталну осу, а њен конкретан облик зависи од удела појединих фирмi, тј. од структуре тржишта. Приметимо да се нагиб ове криве линије мења од једне тачке (од једне фирмe) до друге, али остајући негативан (тачније, непозитиван) дуж целе криве.

Ако су удели уређени у опадајући низ, као на слици 1, а што је иначе уобичајен поступак, онда се ради оцењивања степена концентрације приступа кумулирању удела, чиме се добија растућа крива (изломљена) линија, конвексна према хоризонталној оси, с нагибом који је целом дужином позитиван, али чија се вредност смањује удаљавањем од координатног почетка (слика 2). Ова крива линија удела може се апроксимирати функцијом⁵

$$s = 1 - e^{-ci} \quad (3)$$

где је c коефицијент концентрације, која задовољава тражене услове: први извод функције је позитиван, а други извод негативан.

За оцену степена концентрације развијен је и коришћен већи број метода, односно показатеља. На почетку су највише примењивана

⁵ Adelman (1951), стр. 272.

два у извесном смислу инверзна показатеља: број фирм које покривају одређени проценат (најчешће 80%) разматране величине (продаје, прихода, средстава итд.) и збирни удео неколико највећих фирм на тржишту. Од њих у практичној примени задржао се потоњи, познат једноставно као коефицијент концентрације (CRn). Он је временом стекао највећу популарност, уз Хиршман-Херфиндалов коефицијент (HH)⁶, и заједно с њим најчешће је коришћен показатељ концентрације. Први од њих је прост збир удела првих n (по рангу, дакле најкрупнијих) учесника на тржишту

$$CRn = \sum_{j=1}^n s_j , \quad (4)$$

при чему се за n у емпиријским анализама најчешће узимало 4, иако за такав, или неки други, избор није дато никакво образложение. Без обзира на то колико се учесника (удела) узима у обрачун коефицијента, очито је да је овај показатељ усмерен на оно што се уобичајено назива „језгром“ тржишта, а да занемарује његову „периферију“, при чему граница између њих није јасно одређена.

За разлику од показатеља (4), Хиршман-Херфиндалов коефицијент одређује се узимањем у обзир удела свих учесника на тржишту. Пошто је збир удела свих учесника по дефиницији једнак јединици, у конструкцији овог коефицијента узимају се квадрати одговарајућих удела

$$HH = \sum_{j=1}^N s_j^2 . \quad (5)$$

Коефицијент концентрације (4) обрачунава се једноставно, потребно је имати свега неколико података. Он, међутим, има озбиљне недостатке (уз остало, он може имати исту вредност за различит распоред удела у оквиру „језгра“), а то значајно ограничава његову употребљивост. Често се истиче да код коефицијента (5) такав недостатак не постоји, а то га наводно чини знатно прихватљивијим. Ипак, пошто се његове вредности крећу у интервалу

⁶ Овај коефицијент у литератури се често може наћи под именом Херфиндалов коефицијент (индекс), иако примат свакако припада Алберту Хиршману, који га је користио још 1945, а Орис Херфиндал тек 1950. ово је свакако један од најпознатијих примера тзв. Стиглеровог закона, према коме „ниједно научно откриће није именовано именом свог проналазача“.

$$\frac{1}{N} \leq HH \leq 1 \quad (6)$$

следи да његова минимална вредност зависи од броја учесника на тржишту, тако да је интерпретација коефицијента (5) у значајној мери отежана. То, наравно, важи утолико пре и за коефицијент (4). С друге стране, очито је да НН коефицијент већи значај придаје учесницима с већим уделом (пондер сваког удела заправо је сам тај удео). Међутим, важније од свега тога је што НН не обезбеђује једнозначну везу између распореда удела и степена концентрације, тако да он може имати исту вредност за различите конфигурације тржишних удела⁷.

У практичном спровођењу политике заштите конкуренције код примене оба наведена индекса (4) и (5) појављују се и проблеми идентификовања типова (облика) конкуренције на основу њихових утврђених вредности. Они се (у пракси, не и теорији) решавају арбитрарним постављањем граница (на пример, код Хиршман-Херфиндаловог коефицијента уобичајене границе биле су 0,10 и 0,18 за три типа тржишта: неконцентрисана, умерено концентрисана и висококонцентрисана тржишта⁸), да би се на основу вредности коефицијента (5) у одговарајућем сегменту одредио и тип конкуренције.

У овом раду ми ћемо се задржати на поменутим коефицијентима и резултатима добијеним њиховом применом, пре свега на XX коефицијенту. Детаљнији преглед осталих коефицијената и резултата дали смо у саопштењу [Буквић 2021], укључујући и другачије приступе у односу на логику агрегирања тржишних удела у један број, коју прате и неки други, мање популарни и коришћени коефицијенти (Ћинијев, Розенблотов, Тајдман-Холов и сл.). Разлог за овакву редукцију крије се у тежњи да се на основу резултата добијених у претходном раду утврде фактори који су довели до промена у степену концентрације, односно да се разграниче утицаји промена броја друштава за осигурање и расподеле тржишта међу њима на ту концентрацију.

⁷ Смарагдов и Сидорейко (2015).

⁸ Ова подела успостављена је у САД, у Водичу за хоризонтална спајања 1997, да би 2010. била замењена границама од 0,15 и 0,25, видети Horizontal Merger Guidelines (1997) и Horizontal Merger Guidelines (2010). У другим земљама у којима се за ове потребе користи Хиршман-Херфиндалов индекс могу се срести другачије постављене границе, али су свакако и оне арбитрарне.

Наиме, како је већ више пута истакнуто⁹, а што се може потврдити елементарним трансформацијама коефицијента (5), Хиршман-Херфиндалов коефицијент може бити представљен у следећем облику:

$$HH = n\sigma^2 + \frac{1}{n} \quad (7)$$

где је σ^2 варијанса тржишних удела s_i , а n број фирм на тржишту. Ова чињеница има две, међусобно супротстављене, последице. С једне стране, показује се да то води неједнозначности у тумачењу вредности коефицијента, што никако не би смело да буде занемарено¹⁰. Друга последица односи се на оклност да израз (7) пружа могућност да се разграниче утицај варијансе тржишних удела (дакле, промене у структури тржишта) и броја учесника на тржишту на промене степена концентрације¹¹. Последња оклност разлог је зашто се у овом истраживању задржавамо на Хиршман-Херфиндаловом коефицијенту, дакле није у питању никакво вредновање овог коефицијента у односу на друге.

2. КОНЦЕНТРАЦИЈА У СЕКТОРУ ОСИГУРАЊА У СРБИЈИ 2011–2020

На тржишту осигурања у Србији у протеклој деценији дешавале су се релативно значајне промене, које се изражавају пре свега у броју друштава за осигурање.¹² Он се кретао између 27 (у 2011), односно 28 (у 2012. и 2013) и 20 (у последње три године), с јасном тенденцијом смањивања, која је при томе у процентуалном износу више него значајна. Међу овим друштвима четири се баве искључиво реосигурањем. У анализама које следе задржали смо се на друштвима за осигурање, сходно подацима Народне банке Србије, презентованим у извештајима Укупна премија и распоред премије друштава за осигурање за посматране године, као што је био случај и у иницијалном истраживању¹³.

⁹ Авдашева и Розанова (1998); Смарагдов и Сидорейко (2015).

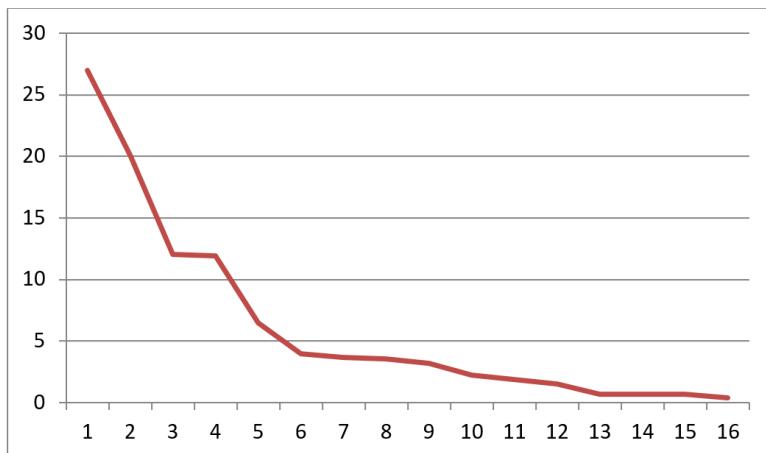
¹⁰ Према хипотетичком примеру који наводе Смарагдов и Сидорейко (2015), чак у случају једнаких компетенција (тржишних удела) свих учесника на тржишту, вредност коефицијента ХХ износиће за 5 тржишних актера 0,2 а за 10 актера 0,1. У првом случају, дакле, према горе наведеним границама тржиште би било класификовано као висококонцентрисано, а у другом као неконцентрисано!

¹¹ Авдашева и Розанова (1998).

¹² Сектор осигурања посматра се без података за Косово и Метохију, који нису доступни у подацима Народне банке Србије.

¹³ Буквић (2021).

Слика 1. Опадајући низ удела фирмама на тржишту – тржишни удео друштава за осигурање у Србији (без Косова и Метохије) у 2020.

Због специфичности конкуренције у овом сектору, како је у наведеном раду апострофирало, неадекватно је користити као критеријум остварени приход, како је уобичајено у реалном сектору (уз физички обим производње, који овде нема пандана), тако да је најпре потребно изабрати променљиву према којој ће се одређивати концентрација и конкуренција. Према важећим прописима (Закон о заштити конкуренције, чл. 7), за оцену степена концентрације у овом сектору користи се укупна премија по свим облицима осигурања.¹⁴ И ми смо се овом приликом определили за ту променљиву, иако би за одређене сврхе, наравно, било пожељно користити и друге променљиве (укупна премија неживотног осигурања и укупна премија животног осигурања), као рецимо у раду Маје Димић¹⁵. Укупну премију користили су и други аутори, на пример Максимовић и Костић¹⁶.

¹⁴ Други аргументи за коришћење ове променљиве дати су у: Kostić (2009).

¹⁵ Dimić (2015).

¹⁶ Maksimović and Kostić (2012).

Табела 1. Вредности коефицијента концентрације CR4 и CR8 и Хиршман-Херфиндаловог индекса у сектору осигурања у Србији 2011–2020

Година	CR4	CR8	НН	Година	CR4	CR8	НН
2011.	72,1	88,6	1551	2016.	70,2	86,2	1496
2012.	71,6	87,5	1596	2017.	71,5	88,6	1543
2013.	70,3	85,6	1495	2018.	72,6	89,7	1597
2014.	70,8	87,7	1495	2019.	71,4	89,3	1545
2015.	70,9	87,5	1558	2020.	71,0	88,7	1526

Извор: прерачунато на основу података Народне банке Србије у публикацијама Укупна премија и распоред премије друштава за осигурање, за одговарајуће године

У табели 1 приказане су вредности индекса концентрације и Хиршман-Херфиндаловог индекса у посматраном десетогодишњем периоду. Све вредности су дате у процентима, дакле удели (2) помножени су са 100. То наравно ништа не мења на добијеним резултатима и њиховом тумачењу.

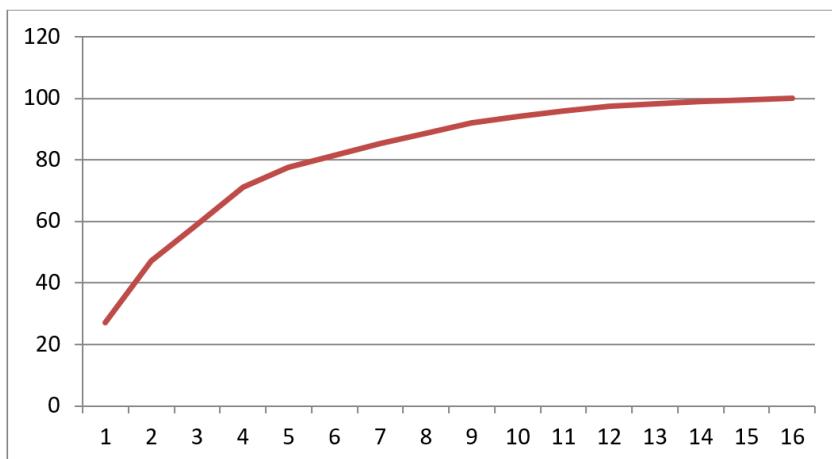
Презентовани индекси указују на (релативно) висок ниво концентрације, без обзира на већ истакнут проблем одређивања граница између ниске, средње и високе концентрације (односно, било које друге класификације). Само по себи, то указује и на могућност постојања олигополске структуре, што је било потврђено у даљем, применом другачијег методолошког поступка. Ипак, треба нагласити да су овде презентоване вредности Хиршман-Херфиндаловог индекса значајно ниже него у годинама које су претходиле анализираном периоду (преко 2000 у 2006, 2007. и 2008, нешто изнад 1800 у 2009. и изнад 1600 у 2010), а што обухваћено временским оквиром наше анализе.

Пре тога, укажимо на неке од релевантних резултата које смо изложили у претходном раду¹⁷. Због ограничености простора задржаћемо се на само неколико последњих година. Тако су Тајдман-Холов и Розенблатов коефицијет имали следеће вредности, респективно, у годинама 2017–2020: (0,1595; 0,0366), (0,1557; 0,0391), (0,1518; 0,0393) и (0,1487; 0,0396). Као и када је реч о индексима у табели 1, и овде можемо запазити да у последњим годинама нема јасне тенденције у кретању ових коефицијената. Наравно, остаје проблем тумачења добијених вредности, као и код других коефицијената, односно индекса овог типа.

¹⁷ Буквић (2021).

Исто треба рећи и за вредности Ђинијевог коефицијента у последњим годинама (0,5634; 0,5538; 0,5455). Као што се види у табели 2, вредности индекса Линда показују постојање чврстог олигопола, практично у свим годинама посматраног периода, без обзира на одређене разлике у појединим годинама. Низ ових вредности, наиме, прекида се у највећем броју случајева код петог по реду индекса ($IL5 > IL4$), а у неким годинама и раније, што наводи на поменути закључак, при чему олигопол у највећем броју година формирају четири фирмe.

Слика 2. Кумулативни удела фирмe на тржишту – уређени низ удела друштава за осигурање у Србији (без Косова и Метохије) у 2020.

Најзад, применом метода разбијања на језгра, као новог поступка¹⁸, добијено је да прво, основно језгро чине две водеће компаније. Као што се види, овај поступак даје још строже резултате, издвајајући само две компаније; што је резултат посебно упечатљив у последњим годинама, у којима се, према резултатима у табели 2, усталила чврста олигополска структура коју чине четири фирмe.

¹⁸ Видети, на пример: Смарагдов и Нестерова (2015).

Табела 2. Вредности индекса Линда у сектору осигурања у Србији 2011–2020

IL	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
IL2	0,7089	0,7272	0,7011	0,5840	0,5759	0,5772	0,6302	0,6434	0,6150	0,6723
IL3	0,4703	0,5966	0,5828	0,5240	0,6102	0,5977	0,6107	0,6175	0,6042	0,6056
IL4	0,4911	0,5403	0,4840	0,4692			0,4620	0,4718	0,4586	0,4548
IL5		0,5488	0,5189	0,4997			0,5009	0,5066	0,4736	0,4661

Извор: прерачунато на основу података Народне банке Србије у публикацијама Укупна премија и распоред премије друштава за осигурање, за одговарајуће године

3. ДЕКОМПОЗИЦИЈА ПРОМЕНА У КОНЦЕНТРАЦИЈИ

Као што је истакнуто, у наредној анализи полазимо од декомпозиције израза за Хиршман-Херфиндалов коефицијент, дате у (7), која показује да одговарајући индекс концентрације инкорпорира две битне компоненте: структуру тржишта и број учесника на тржишту¹⁹. Одговарајућим прерачунима добијени су резултати представљени у табели 3. Као што се може запазити, смерови промена у вредности коефицијента XX и варијансе тржишних удела поклапају се у целом периоду, без и једног изузетка. С друге стране, између промена у броју друштава за осигурање и овог коефицијента таква зависност се не може успоставити. Наиме, док је у првим двема годинама пораст броја компанија праћен порастом вредности индекса концентрације (што би се могло сматрати супротним интуитивно очекиваним резултату), у годинама 2014–2018 уследило је постојано смањивање броја друштава за осигурање, али се вредност индекса концентрације у том периоду није редовно повећавала, већ је у једној години и смањена (2016). Најзад, у годинама у којима се број друштава у односу на претходну годину није мењао, вредност коефицијента концентрације се смањивала.

На основу претходно изнетих резултата могло би се прелиминарно закључити да је смер кретања Хиршман-Херфиндаловог коефицијента у основи био узрокован променама у структури тржишта, односно да промене броја друштава за осигурање нису једнозначно утицале на промене вредности коефицијента концентрације. Горњи налаз потврђују и коефицијенти корелације: корелација између вредности XX индекса и варијансе тржишних удела у посматраном десетогодишњем периоду

¹⁹ Encaoua and Jacquemin (1980).

износи 0,476 а између вредности XX индекса и броја фирм -0,110. Иако је узорак (тј. серија) мали, ови резултати су илустративни, и потврђују изнету констатацију.

Табела 3. Промене вредности XX индекса, варијансе тржишних удела и броја друштава за осигурање у Србији 2011–2020

Година	Вредности			Прирасти			Стопе раста		
	НН	σ^2	n	$\Delta\text{НН}$	$\Delta\sigma^2$	Δn	rНН	$r\sigma^2$	rn
2011.	1551,3	48,543	23	30,599	0,0827	1	2,01	0,17	4,55
2012.	1595,5	49,119	24	44,266	0,5766	1	2,85	1,19	4,35
2013.	1495,3	44,942	24	-100,300	-4,177	0	-6,28	-8,50	0,00
2014.	1495,4	48,535	21	0,152	3,5931	-3	0,01	7,99	-12,50
2015.	1558,1	52,907	20	62,712	4,3719	-1	4,19	9,01	-4,76
2016.	1495,5	51,010	19	-62,62	-1,896	-1	-4,02	-3,59	-5,00
2017.	1543,1	56,169	17	47,601	5,159	-2	3,18	10,11	-10,53
2018.	1597,4	60,776	16	54,309	4,6701	-1	3,52	8,20	-5,88
2019.	1544,7	57,481	16	-52,72	-3,295	0	-3,30	-5,42	0,00
2020.	1526,1	56,316	16	-18,64	-1,165	0	-1,20	-2,03	0,00

Извор: прерачунато на основу података Народне банке Србије у публикацијама Укупна премија и распоред премије друштава за осигурање, за одговарајуће године

Имајући у виду наведена дивергентна кретања (негативна корелација) броја фирм и вредности индекса концентрације, покушај да се квантификују обе компоненте промена XX индекса и да се одреди степен објашњења његових промена, аналогно поступку који су применили Бахо-Рубио и Салас²⁰ декомпонујући Хана-Кеј индексе концентрације за привредне делатности Шпаније, није могао да да задовољавајуће резултате.

Линеарна регресија између вредности XX индекса и варијансе тржишних удела (видети слику 3) потврђује претходне констатације. Облик регресије је

$$HH_{reg} = 1349,1436 + 3,6344\sigma^2 \quad (8)$$

и он као резултат даје доста велика одступања у односу на оригиналне вредности, иако у погледу тенденција постоји слагање.

²⁰ Bajo-Rubio and Salas (2004).

Линеарна регресија, пак, између вредности ХХ индекса и броја друштава за осигурање даје потпуно другачију ситуацију(видети слику 4). Облик регресије је

$$HH_{reg} = 1564,9671 - 1,2616\sigma^2 \quad (9)$$

и он као резултат не даје смислене утицаје. Наравно, то није изненађујуће, будући да у (7) однос између НН и п није линеаран, због чега би се он морао оцењивати другачије.

Слика 3. Оригинална и оцењена вредност ХХ индекса (регресија у односу на варијансе тржишних удела)

Слика 4. Оригинална и оцењена вредност XX индекса (регресија у односу на број друштава за осигурање)

У целини, можемо констатовати да је декомпоновање индекса (5) према изведеног формулама (7) показало да је на промене степена концентрације у сектору осигурања у Србији у протеклој деценији утицала структура распореда тржишних удела, док број компанија није имао израженији утицај.

ЗАКЉУЧАК

Савремена економска теорија посматра конкуренцију као неизоставни фактор повећања ефикасности пословања. То се односи како на реални сектор привреде, тако и на инфраструктуру, конкретно на финансијски сектор, а у оквиру њега и на сектор осигурања. Овакав третман добија постепено финансијски сектор и у радовима наших истраживача, у којима се применом стандардних али и новијих метода анализирају концентрација и конкуренција. Број таквих истраживања, као и примењених методолошких поступака, до сада је нешто већи у банковном него у сектору осигурања, али се временом ситуација побољшава.

У овом раду извршена је анализа декомпозиције степена концентрације у сектору осигурања у Србији у последњој деценији. Искоришћени су резултати концентрације добијени у претходном

истраживању (Буквић 2021) применом стандардних коефицијената, односно метода (пре свега коефицијента концентрације и Хиршман-Херфиндаловог индекса, али и неких другачијих приступа). Ти резултати указали су на (релативно) висок ниво концентрације, и сугерисали постојање олигополске тржишне структуре, при томе структуре типа „чврсти” олигопол. Током посматраног периода није дошло до значајнијих промена у степену концентрације (и конкуренције), али се запажа одређена флуктуација обрачунатих показатеља.

Треба нагласити да је током протекле деценије број друштава за осигурање значајно опадао (са 23 у 2011, односно 24 у 2012. и 2013, до 16 у последње три године), што се по дефиницији не би могло сматрати као позитиван показатељ када је у питању конкуренција. Међутим, декомпоновањем вредности Хиршман-Херфиндаловог коефицијента, према познатој изведеној формули овог показатеља, показало се да промене броја компанија нису имале значајнијег утицај на степен концентрације, већ да је на његову величину примарно утицала структура, тј. распоред тржишних удела активних компанија. Због тога и релативно значајно смањење броја друштава за осигурање није као резултат имало (значајније) повећање степена концентрације у овом сектору.

С обзиром на још увек мали број истраживања концентрације и конкуренције у сектору осигурања, неопходно је препоручити даља истраживања, наравно уз пожељну примену и других приступа.

DECOMPOSITION OF CONCENTRATION CHANGES IN INSURANCE SECTOR IN SERBIA 2011–2020: IMPACT OF CHANGES IN MARKET STRUCTURE AND NUMBER OF FIRMS

Abstract

The paper analyses the impacts of the market structure (the distribution of market shares) and number of insurance companies on the degree of concentration (and competition) in insurance sector in Serbia (without Kosovo and Metohia) during the ten years period 2011–2020. As basis for the analysis the calculation of the many appropriated concentration indices was taken, which was made in previous author's research (Буквић 2021), on the basis of total premium. Separation of the impacts of two cited factors is made according the famous of Hirschmann-Herfindahl index to two components, in them these factors figure. It was demonstrated that relative high values of concentration indices were under the influence of market structure (variance of the market shares), with them there is positive although the moderate correlation, but no of number of insurance companies, with them the divergent and in whole no correlated moves was registered.

Keywords: concentration, competition, insurance, Serbia, indicators, decomposition, market shares, number of companies.

ЛИТЕРАТУРА

Авдашева Светлана Борисовна и Розанова Надежда Михайловна (1998). Теория организации отраслевых рынков, Москва: Издательство Магистр.

Беговић, Борис; Рајко Буквић, Бошко Мијатовић, Марко Пауновић, Роберт Сепи и Драгор Хибер (2002). *Антимонополска политика у СР Југославији*, Београд: Центар за либерално-демократске студије.

Буквић, Рајко М. (2021). Нови приступи оцењивању степена концентрације и конкуренције: пример сектора осигурања у Србији, *XLVIII International Symposium on Operational Research*, SYM-OP-IS 2021

Banja Koviljača, 20–23 septembar 2021, Zbornik radova, ur. Dragan Urošević, Milan Dražić, Zorica Stanimirović, Beograd: Univerzitet u Beogradu, Matematički fakultet, strp. 93–98.

Воробьёв, Павел Фёдорович и Сергей Геннадьевич Светуньков (2016). Новый подход к оценке уровня конкуренции, Современная конкуренция, 10(6), 5–19.

Смарагдов, Игорь Андреевич и Екатерина Игоревна Нестерова (2015). Структура российского страхового рынка и конкуренция на нём, Концепт, 4, 1–7.

Смарагдов, Игорь Андреевич и Вера Николаевна Сидорейко (2015). Индексы рыночной концентрации: неоднозначная информативность, Концепт, 9, 1–8.

Adelman, Morris Albert (1951). The Measurement of Industrial Concentration, *The Review of Economics and Statistics*, 33(4), 269–296.

Bajo-Rubio, Oscar and Rafael Salas (2004). Decomposing Change in Industry Concentration, *The Empirical Economics Letters*, 3(6), 311–319.

Dimić, Maja (2015). *Analiza nivoa koncentracije u bankarskom sektoru i u sektoru osiguranja u zemljama centralne i istočne Evrope*, doktorska disertacija, Beograd: Univerzitet Singidunum.

Encaoua, David and Alexis Jacquemin (1980). Degree of Monopoly, Indices of Concentration and Threat of Entry, *International Economic Review*, 21(1), 87–105.

Horizontal Merger Guidelines, U.S. Department of Justice and the Federal Trade Commission, Issued: April 2, 1992, Revised: April 8, 1997. www.justice.gov/atr/public/guidelines/hmg.pdf

Horizontal Merger Guidelines, U.S. Department of Justice and the Federal Trade Commission, Issued: August 19, 2010. www.justice.gov/atr/public/guidelines/hmg-2010.pdf

Kostić, Milan (2009). Analiza koncentracije ponude u sektoru osiguranja Srbije, *Industrija*, 37 (2), 59–77.

Kostić, Milan; Ljiljana Maksimović, Boban Stojanović (2016). The limitations of competition in the insurance markets of Slovenia Croatia and Serbia, *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 29(1), 395–418.

Lončar, Dragan; Aleksandra Đorđević, Milena Lazić, Siniša Milošević, Vesna Rajić (2016). Interplay Between Market Concentration and Competitive Dynamics in the Banking Sector: Evidence from Serbia, Croatia, Romania and the Czech Republic, *Ekonomika preduzeća*, 64 (5–6), 332–346.

Maksimović, Ljiljana and Milan Kostić (2012). Limitations in the Application of Concentration Indicators, *Ekonomika preduzeća*, 60(3–4), 199–205.

Originalni naučni rad

ФИНАНСИРАЊЕ ЕВРОПСКОГ ЗЕЛЕНОГ ДОГОВОРА

Зоран Јолевски*

zoran_jolevski@harvard.edu; z.jolevski@eurm.edu.mk

Резиме

Европски зелени договор је једна од најважнијих економских политика садашње Комисије Европске уније. Овај план је најсвеобухватнији глобални план за борбу против климатских промена. ЕУ, постављајући амбициозне циљеве за смањење емисије гасова стаклене баште, планира да изврши квалитативне промене у конкурентности националних економија земаља чланица. Али за реализацију овог амбициозног плана потребна су огромна финансијска средства, која ће само за период 2021-2030. премашити 1 трилион евра. Ова средства биће обезбеђена из буџета Уније и представљаће највећу ставку у њему, затим из националних буџета држава чланица, од финансијских институција, али и из приватног сектора, који би требало да одигра значајну улогу у овој трансформација привреде.

Кључне речи: европски зелени договор, финансирање, Европска унија, климатске промене, импакт инвестиције

JEL КЛАСИФИКАЦИЈА: Q51, Q54.

* Senior Fellow, Harvard University; Факултат економских наука, Европски Универзитет, Скопље

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Промена климе, према Уједињеним нацијама¹, је дугорочна промена температуре и климе, настала као резултат људских активности. Први интензивнији утицаји људских активности на климу настали су индустријском револуцијом у XIX веку и променама у методама производње у пољопривреди. Према подацима Уједињених нација², као резултат ових активности, просечна температура планете земље од почетка XIX века до данас порасла је за 1,1⁰ Ц.

Климатске промене су првенствено последица повећане емисије гасова стаклене баште, као што су угљен диоксид CO₂, метан CH₄, азот диоксид N₂O и флуоровани гасови (угљоводоници, перфлуороугљеници, сумпор хексафлуорид и азот трифлуорид). Промене су не само у облику повећања просечних температура, већ и појаве екстремних климатских догађаја, као што су суше и обилне падавине. Суше које се јављају у појединим областима планете трају све дуже и доприносе ширењу пустинских подручја, али и појаве пожара који се шире на велика подручја и које је теже контролисати. С друге стране, поједини делови планете имају обилне падавине које су концентрисане у кратким временским периодима, што доприноси катастрофалним поплавама и огромним штетама. Силне суше и обилне падавине довеле су до деградације земљишта, односно губитка обрадивих површина.

Европска унија, свесна ових изазова, усвојила је Европски зелени договор, који ће поред борбе против климатских промена допринети и трансформацији европске привреде. Ова стратегија³ се састоји у постављању амбициозних циљева у смислу убрзаног смањења емисије гасова стаклене баште, трансформације енергетског сектора, промена у производним процесима у којима ће се природни ресурси рационалније користити, суштинских промена у сектору саобраћаја, побољшања енергетске ефикасности зграда, као и заштите биодиверзитета, шума и др.

Европска унија је, иако је раније најавила, 2021. године формално поставила амбициозне циљеве за смањење емисије стакленичких гасова.

¹ <https://www.un.org/en/climatechange/what-is-climate-change>. (приступ: 24/03/2022)

² <https://www.un.org/en/climatechange/what-is-climate-change>. (приступ 24/03/2022)

³ European Commission (2020 б)

Европски зелени договор⁴ има за циљ смањење емисије гасова стаклене баште за 55% до 2030. године (у поређењу са нивоима из 1990. године) и до 2050. године да ЕУ постане климатски неутрална. Оно што је посебно важно јесте да ови циљеви нису препорука, већ законска обавеза и за ЕУ и за њене чланице. Наравно, остаје да се види у којој мери ће Унија моћи да их спроведе. Један од великих изазова је енергетска транзиција, процес који је прилично сложен и захтева нова технолошка решења, огромене инвестиције за које је потребан дужи временски период. „Кључни помак у експанзији употреба ОИЕ у наредним деценијама глобалне енергетске транзиције биће технолошке промене које ће утицати на цене.”⁵

Поред смањења негативних ефеката климатских промена, циљ Европског зеленог договора је трансформација привреде Европске уније у модерну и конкурентну на светском тржишту. Европски зелени договор, паралелно са смањењем гасова стаклене баште, садржи мере које ће створити квалитативно нове националне економије у државама чланицама Уније. Да би се то постигло, предвиђене су мере, односно програми, који ће све секторе националних економија трансформисати у климатски пријатељске и конкурентне на глобалном тржишту.

1. ФИНАНСИЈСКЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ ЕВРОПСКОГ ЗЕЛЕНОГ ПЛАНА

За реализацију мера, односно програма предвиђених Европским зеленим договором, планирана су одговарајућа финансијска средства, односно механизми финансијске подршке. Европска комисија предвиђа да је за ову намену потребно преко 1 билион евра у периоду 2021-2030⁶. Због тога ће значајан део средстава у седмогодишњем буџетском оквиру (2021-2027.) бити определjen за реализацију Европског зеленог договора.

Имајући у виду да се ради о огромним средствима, Европска комисија планира да их мобилише кроз неколико инструмената, односно да буду обезбеђена кроз буџет Уније, националне буџете држава чланица, али и уз учешће приватног сектора у спровођење планираних програма.

Дакле, планирано је да се ова средства обезбеде кроз:

1. буџет Европске уније;

⁴ European Commission (2021)

⁵ Đukić, P. i Bijelić, I. (2018), str. 132.

⁶ European Commission (2020 6)

2. буџете држава чланица Уније;
3. приоритетно банкарско финансирање пројеката у вези са реализацијом Европског зеленог договора;
4. приватних извора, односно инвестиција приватног сектора које ће утицати на смањене и елиминисање емисије гасова стаклене баште.

Прве две категорије извора обезбеђују средства кроз регулативу коју намећу Европска комисија и националне владе држава чланица. Истовремено, кроз препоруке дате банкама основаним капиталом земаља-чланице (као што су ЕИБ, ЕБРД), ЕУ и њене чланице утичу на њихову кредитну активност.

Али имајући у виду огромну потребу за финансирањем ове транзиције, учешће приватног сектора је посебно важно. Компаније треба да се припреме за транзицију, односно да испуне прописе у овој области, и зато је неопходно да улажу у том правцу. Истовремено, јавност посебну пажњу посвећује сагледавању како приватни сектор реагује на климатске промене. Менаџмент и акционари, посебно институционални, придају све већи значај корпоративној одговорности повезану за климатске промене. Последњих година развио се концепт импакт инвестиција у коме је приватни сектор партнери држави, односно друштву, у остваривању одређених приоритета, у овом случају партнери у транзицији ка економији која ће постепено елиминисати емисије гасова стаклене баште.

2. ФИНАНСИРАЊЕ ЕВРОПСКОГ ЗЕЛЕНОГ ДОГОВОРА КРОЗ МЕРЕ КОЈЕ СУ УСВОЈИЛЕ ЕУ И ЊЕНЕ ДРЖАВЕ ЧЛАНИЦЕ

Имајући у виду да би први циљ смањења емисије гасова стаклене баште за 55 одсто требало да буде остварен до 2030. године, Европска комисија у своје планове укључује и период након завршетка текућег седмогодишњег буџета, односно пројекције су направљене за период 2021-2030. година. У овом периоду планирано је да се из буџета Европске уније обезбеди **503 милијарде евра**⁷. Поред тога, планирано је да се **кроз национално суфинансирање обезбеди 114 милијарди евра**, односно кроз средстава из националних буџета држава чланица Уније, која ће се

⁷ European Commission (2020 a)

користити искључиво за пројекте који се односе на климатске промене и заштиту животне средине⁸.

Такође кроз InvestEU фонд⁹ планирано је **пласирање 279 милијарди евра за приватне и јавне инвестиције** у овој области, чиме ће се обезбедити буџетске гаранције Европске уније за смањење ризика финансирања и улагања у пројекте који доприносе смањењу негативних утицаја климатских промена.

Стварање ових нових технологија захтева велика улагања у развој. Због тога, Европска комисија планира да пружи директну подршку у виду грантова и суфинансирања, која ће се реализовати у научноистраживачким институцијама, али и у развојним јединицама приватних компанија. Нове технологије су кључ успешне трансформације садашње економије у зелену економију. Стога је неопходно подржати такве активности.

Али развој ових нових технологија, поред улагања приватних компанија, захтева снажну подршку ЕУ. Пример за то је тзв. револуција водоника. Неки пословни и научни кругови у ЕУ сматрају да коришћење водоника као извора енергије може допринети да цела Европа до 2050. године постане енергетски неутралан континент. Али цена водоника произведеног тренутном технологијом је веома висока. Марко Алвера у својој књизи „Водоникова револуција“ даје анализу цене енергије по мегават сату.

Табела 1. Трошкови енергије по MWh обрачунати по ценама из првог квартала 2021. године

	Нафта	Природни гас (Европа)	Природни гас (САД)	Угаљ (Европа)	Сиви водоник	Зелени водоник	Плави водоник (Европа)
Еквивалентна цена енергије (\$/MWh)	38	22	10	14	50	100-140	60

Извор: Alverà, M. (2021), p. 28.

⁸ Исто. Али, како наводи Алвера, побољшаним и новим технолошким

⁹ Исто.

решењима, повећањем обима производње опреме за производњу електричне енергије из водоника, повећањем производње водоника до 2031. године, цена MWh из овог извора би се смањила и износила би између 15-27 долара. Ако с друге стране дође до масовне употребе водоника, онда би цена пала између 10-13 долара. Ова технологија ће ово гориво учинити веома ефикасним. Према Ђукић и Бијелић (2018) „ветроелектране инсталиране на северним морима могле би да производњу електричне енергије одмах употребе за добијање водоника, чиме би се избегао проблем неравномерности и балансирања.“¹⁰

У условима када су потребна огромна улагања за развој нових технологија, уситњена средстава представљају препреку. Стoga, Европска комисија заузела је став да подржава прекограничне развојне активности, односно стимулише заједничке пројекте научноистраживачких организација из различитих држава чланица Уније. Тиме ће се обезбедити већа концентрација средстава за ову намену. Фондови за иновације и модернизацију, поред средстава из буџета Европске уније, добиће додатна средства из прихода које ће Унија обезбедити од аукције дозвола за гасове са ефектом стаклене баште које ће се одвијати по Шеми трговања емисијама. Овај механизам планира да обезбеди најмање 25 милијарди евра за прелазак Европске уније на климатску неутралност¹¹.

Предвиђено је интензивно **укључивање финансијског сектора** у обезбеђивање приоритетних кредитних линија за пројекте приватног сектора у трансформацији у зелену економију, односно за постизање постављених циљева Европског зеленог договора. Реализација оваквих пројеката захтеваће огромна финансијска средства, па је неопходно обезбедити приоритет ових инвестиција. Поред давања приоритета кредитирању, подршка може бити у виду повољнијих услова, као и субвенционисање кредита за ове намене.

С обзиром на значај Европског зеленог договора, очекује се да ће **Европска инвестициона банка (ЕИБ)** прерасти у тзв. Зелену банку, преко које ће у периоду 2021-2027. године бити мобилисано додатних 100 милијарди евра за кредитирање инвестиција у овој области. „ЕИБ је сада истинска климатска банка“, рекао је потпредседник Европске комисије Франс Тимерманс у годишњем извештају банке за 2021. годину.¹²

¹⁰ Đukić, P. i Bijelić, I. (2018), str. 133.

¹¹ European Commission (2020 a)

¹² European Investment Bank (2022)

Финансирање зелене транзиције је такође постало главни приоритет за **Европску банку за обнову и развој (ЕБОР)** са седиштем у Лондону. Усвојила је посебан програм за подршку различитим пројектима приватног сектора који доприносе смањењу емисије гасова стаклене баште. Програм ЕБОР-а „Транзиција на зелену економију 2021-2025.“¹³ има за циљ да подржи транзицију приватног сектора. Програмом је предвиђено да до 2025. године више од 50 одсто пласмана ове банке буде у пројектима који ће допринети смањењу гасова стаклене баште. ЕБОР планира да кроз овај петогодишњи програм финансирања оваквих пројеката допринесе смањењу емисије гасова стаклене баште за најмање 25 милиона тона.

ЕБОР посебну пажњу посвећује финансирању пројеката који доприносе побољшању капацитета приватног сектора, институција и друштва у целини да се ноше са негативним утицајима климатских промена. ЕБОР такође подржава пројекте који ће обезбедити праведну транзицију, односно који подржавају групе грађана, угрожене секторе и регионе.

3. УЛОГА ПРИВАТНОГ СЕКТОРА У ФИНАНСИРАЊУ ЕВРОПСКОГ ЗЕЛЕНОГ ДОГОВОРА КРОЗ ТЗВ. ИМПАКТ ИНВЕСТИЦИЈЕ

У последњој деценији дошло је до новог тренда у улагањима приватног капитала, који се назива импакт инвестиције. Овај процес је започео увођењем концепта друштвено одговорног пословања, који је очекивао од компанија да пруже финансијску подршку у решавању одређених друштвених изазова. У почетним фазама, компаније су пружале подршку у виду донација за финансирање одређених изазова са којима се друштво суочава. Ова врста финансирања приватног сектора има углавном филантропске сврхе.

Међутим, поред овог вида филантропског улагања, последњих година се ствара пракса, па се може рећи да се очекује да ће се и корпорације укључити у решавање одређених друштвених изазова, који захтевају огромна финансијска средства, кроз улагања, која ће такође доносити одређену добит. „Импакт инвестиција обухвата широк спектар инвестиционих пракси које, поред финансијске добити, узимају у обзир и одређене нефинансијске факторе приликом дизајнирања портфельја,

¹³ European Bank for Reconstruction and Development (2020)

доношења инвестиционих одлука, управљања инвестицијама и/или вредностима, користима.“¹⁴

У тзв. импакт инвестиција, поред остваривања профита, значајан утицај има и постизање одређених приоритета у друштву (на локалном, регионалном, националном и глобалном нивоу). Дакле, у доношењу одлуке за одређену инвестицију, осим профита, значајан утицај имају одређени друштвени циљеви које инвеститор жели да постигне. Инвеститор је често вољан да има низу стопу добитка, под условом да инвестиција доприноси решавању одређеног друштвеног изазова.

Уједињене нације су дале посебан значај овој врсти инвестиције када су усвојиле Програм одрживог развоја до 2030. године у коме је постављено 17 главних циљева. У класичном моделу подршке међународном развоју, одговорност је била само за владе развијених индустријализованих земаља, које су имале обавезу да подрже развој мање развијених земаља. Иако је за ове сврхе постављен циљ од 0,7% БДП-а, само мали број земаља је достигао овај праг, а уз финансијски притисак на буџете изазван пандемијом ковида, не може се очекивати да ће се ускоро постићи овај циљ. Пракса је показала да ова средства нису довољна. Зато су УН и владе позвале приватни сектор да се укључи, односно да помогне у остварењу ових циљева.

Истовремено, међу грађанима развијених земаља, који су највећи потрошачи производа приватног сектора, проширио се став да ове компаније треба да помогну у превазилажењу различитих проблема са којима се суочавају друштва, не само у земљама у развоју, већ и у развијеним земљама. Свест о одговорности приватног сектора постала је иманентна и у корпоративним одборима многих компанија. Постоје иницијтиве за увођење обавезе за компаније да дају годишње извештаје о улагањима и активностима за решавање друштвених изазова. Према Извештају Глобалне алијансе за одржива улагања за 2020. годину (Global Sustainable Investment Alliance - GSIA)¹⁵, укупан обим импакт инвестиција на глобалном нивоу износио је 35,3 трилиона америчких долара. Лидерску позицију имају компаније из САД са 48,4% од укупних инвестиција, а следе европске са 34%. Стопа раста ових инвестиција у 2020. години износила је 15 одсто, што је ниже у односу на претходне године. То је због ковид пандемије. Према истом извештају “Канада има највећи пораст у апсолутном износу у последње две године (раст од

¹⁴ Cole, S., Gandhi, V. and Brumme, C. R. (2018), p. 2.

¹⁵ Global Sustainable Investment Alliance (2021), p. 9-10.

48%), а следе САД (раст од 42%), Јапан (34% раст) и Аустралија (раст од 25%).¹⁶

Табела 2. Глобални обим импакт инвестиција у 2016., 2018. и 2020. години у милијардама САД \$

Регион	2016.	2018.	2020.
Европа	12.040	14.075	12.017
САД	8.723	11.995	17.081
Канада	1.086	1.699	2.423
Аустралија	516	734	906
Јапан	474	2.180	2.874
Укупно	22.839	30.683	35.301

Извор: Global Sustainable Investment Alliance (2021), p. 9.

Треба очекивати да ће ова врста инвестиције наставити да расте. Наиме, као резултат повећања свести, како међу грађанима, тако и у менаџменту великих корпорација, и међу институционалним и другим инвеститорима, све више пажње се покљања одрживом развоју, у чему прелазак на зелену економију и климатске промене има веома важну улогу. То је посебно изражено код млађих генерација, што је и разумљиво, јер ће се климатске промене и загађење и нерационално коришћење природних ресурса у будућности много више осећати. Старије генерације takoђе имају моралну одговорност да оставе планету будућим генерацијама у најбољем могућем стању.

Овакви ставови утичу и на појединачне и институционалне инвеститоре. На пример, Инвестициони фонд Харварда, који је на крају 2021. управљао са 53,1 милијарду долара, одлучио је да постепено повуче своја улагања из нафтних компанија, јер њихови производи емитују гасове стаклене баште.

Многи институционални инвеститори, поред профита, посебан значај придају и испуњењу одређених друштвених циљева. Примера ради, на препоруку Холандске централне банке, 18 холандских финансијских институција, које управљају са више од 2,8 трилиона евра, у децембру 2016. године најавило је да ће финансирати пројекте чији је циљ, поред профита, и испуњавање 17 циљева Уједињених нација за одрживи развој.

¹⁶ Global Sustainable Investment Alliance (2021), p. 10.

„Инвестиције могу донети задовољавајуће дугорочне поврате само ако се друштво развија на уравнотежен начин“¹⁷ рекао је Ериц Вијен, председник Извршног одбора PME (Холандски пензијски фонд, који управља портфолијом од 45 милијарди евра) на Импакт самиту који се одржао 2017. године и на којем су институционални инвеститори попут пензионих фондова, осигуравајућих компанија и неких других приватних инвеститора, одлучили да помогну у мобилизацији приватног капитала за финансирање Циљева одрживог развоја УН до 2030. године.

Марсел Андринга, извршни директор PME, рекао је: „Наши главни задатак је да обезбедимо задовољавајуће и приступачне пензије. Штавише, желимо да допринесемо одрживом свету када су у питању клима, услови живота и рада, енергија и употреба фосилних горива. Улагање по овом основу је у складу са жељама наших клијенти“¹⁸.

Све ово указује да треба очекивати интензивније укључивање приватног сектора, кроз развој нових технологија, улагања у транзицију, подршку програмима који ће обезбедити одрживо финансирање угрожених региона, грађана и привредних сектора од климатских промена. Комбинација буџетске подршке и укључивања приватног сектора у транзицију ка економији неутралној од угљен-диоксида учиниће овај процес успешнијим.

ЗАКЉУЧАК

Неопходно је да земље Југоисточне Европе одмах добију пун приступ европским фондовима везаним за Европски зелени договор. Борба против климатских промена и загађења не може се физички раздвојити, као што то чине границе. Европски зелени договор треба да обухвати Југоисточну Европу, а земље региона треба да прихвате циљеве постављене овим планом. Али у исто време, ЕУ би требало да у потпуности отвори своје фондове, односно да обезбеди једнак приступ земљама Југоисточне Европе, као и државама чланицама Уније. Просечан стандард грађана региона је испод европског, што их чини посебно рањивим на повећање цена енергената. Такође, производња електричне енергије у земљама Југоисточне Европе је углавном из угља

¹⁷ <https://impactalpha.com/global-goals-european-pension-funds-tilt-capital-toward-sdg-investing-732bef678638/> (приступ 10/01/2022)

¹⁸ Исто.

и стога их треба укључити у програм ЕУ посвећен регионима који су посебно погођени транзицијом. Због тога је неопходан пун и равноправан приступ земаља Југоисточне Европе фондовима ЕУ, какве имају државе чланице, а да би се то постигло потребна су креативна решења европских институција. Приватни сектор из земаља чланица ЕУ треба да се укључи у овај процес кроз импакт инвестиције, а поред циљева зеленог договора треба да води рачуна и о специфичностима потреба земаља Југоисточне Европе.

FINANCING THE EUROPEAN GREEN AGREEMENT

Apstract

The European Green Deal is one of the most important economic policies of the current Commission of the European Union. This plan is the most comprehensive plan globally to tackle climate change. The EU, by setting ambitious plans to reduce greenhouse gas emissions, plans to make qualitative changes in the competitiveness of member-states' national economies. The realization of this ambitious plan requires huge financial resources, which for the period 2021-2030 alone will exceed 1 trillion euros. These funds will be provided from the budget of the Union and will represent the largest item in it, then from the national budgets of the member-states, from the financial institutions, but also from the private sector.

Key words: European Green Deal, Financing, European Union, Climate Change, Impact Investments.

ЛИТЕРАТУРА

Alverà, M. (2021). *The Hydrogen Revolution: A Blueprint for the Future of Clean Energy*. Hachette UK.

Cole, S., Gandhi, V. and Brumme, C.R. (2018). Background note: Introduction to investing for impact. Technical report, Harvard Business School.

European Commission (2020 a), Sustainable Europe Investment Plan European Green Deal Investment Plan. COM (2020) 21 final, Brussels.

European Commission (2020 б), Stepping up Europe's 2030 climate ambition: Investing in a climate-neutral future for the benefit of our people. SWD (2020) 176 final, Brussels.

European Commission (2021), Forging a climate-resilient Europe - the new EU Strategy on Adaptation to Climate Change. COM (2021) 82 final, Brussels.

European Bank for Reconstruction and Development (2020), Green Economy Transition Approach 2021-2025. BDS20-082 (Final), London.

European Investment Bank (2022), European Investment Bank Activity Report 2021. Luxembourg.

<https://impactalpha.com/global-goals-european-pension-funds-tilt-capital-toward-sdg-investing-732bef678638/> (приступ 10/01/2022)

<https://www.un.org/en/climatechange/what-is-climate-change>. (приступ 24/03/2022)

Global Sustainable Investment Alliance (2021), 2020 Global Sustainable Investment Review.

Nathaniel, K. and Olmstead, S. (2016), *Markets and the Environment. Second Edition*. Washington: Island Press.

Stavins, R. N. (Ed.). (2019). *Economics of the Environment, Seventh Edition*. Northampton, Massachusetts: Edward Elgar Publishing.

Đukić, P. i Bijelić, I. (2018), Srbija pred izazovima tranzicije energetskog sektora, *Ekonomski vidici*, (23)3-4, str. 121-142.

Originalni naučni rad

ANALIZA UTICAJA SAD, EU, RUSIJE I KINE NA INTEGRACIONE PROCESE NA ZAPADNOM BALKANU

Zoran Ristić*

zoranris@yahoo.com

Vladimir Marinković**

vmarinkovic99@gmail.com

Rezime

Posle razornih devedesetih godina XX veka, države regiona Zapadnog Balkana uspele su da u izvesnoj meri ožive međusobnu političku i ekonomsku saradnju. Danas se čini da regionalna saradnja, posebno ekonomska, postaje sredstvo za ocenjivanje ovih zemalja na njihovom putu ka evropskim integracijama. Ipak, trenutne razmere te saradnje su nedovoljne, posebno kada se ima u vidu njihov zajednički cilj - punopravno članstvo u Evropskoj uniji (EU), a bolja ekonomska saradnja na Zapadnom Balkanu, nesumnjivo bi doprinela popuštanju i političkih napetosti u regionu. Kakva su očekivanja od daljih integracija, te kakva je percepcija uloge SAD, EU, Rusije i Kine (velikih svetskih ekonomskih sila) na taj proces, jesu osnovna pitanja koja autori ovog rada analiziraju, koristeći rezultate istraživanja koje su sproveli krajem 2021. godine uz podršku Agencije Faktor Plus. U radu se najpre prezentuju rezultati istraživanja koje je sprovedeno u Republici Srbiji i vrši detaljnja analiza ovih pitanja u odnosu na pol, godine, obrazovanje i mesto stanovanja, a zatim se vrši komparacija tih rezultata sa rezultatima koji su dobijeni u još dve zemlje Zapadnog Balkana (Albaniji i Severnoj Makedoniji). Osnovni cilj pripreme ovog rada je da se ukaže na potrebu daljih ekonomske integracije na Zapadnom Balkanu, uz razumevanje postojanja interesa velikih sila u tom procesu.

Ključne reči: Velike ekonomske sile, Zapadni Balkan, ekonomske integracije, interesi.

JEL KLASIFIKACIJA: A10, F02, O10, P41

* Visoka strukovna škola za preduzetništvo, Beograd

** Visoka strukovna škola za preduzetništvo, Beograd

UVOD

Pojam *integracija* se u stručnj literaturu tumači različito. Etimološko značenje, odnosno koren i osnovno značenje ove reči je sadržan u latinskoj reči *integratio* što znači obnavljanje. Filozofsko značenje ove reči označava prelazak iz jednog rasutog stanja u usredsređeno stanje. U ekonomskom smislu, integracija je proces tokom koga više različitih zaokruženih privrednih celina (rasuto stanje) prelazi u jednu zaokruženu privrednu celinu (usredsređeno stanje). Zaokružena privredna celina je sistem u kome se na jednom određenom prostoru, koje se najčešće poklapa sa prostorom koji obuhvata jedna država, bez ikakvih prepreka kreću sve robe i svi faktori proizvodnje.

Regionalne ekonomske integracije se mogu posmatrati kao proces i sredstvo kojim grupa zemalja nastoji da poveća svoj nivo blagostanja. Ona dovodi do toga da partnerski odnosi između zemalja ostvaruju blagostanje na efikasniji način, nego jednostranim i nezavisnim sprovođenjem politike u svakoj od njih. Integracija zahteva, barem neku, podelu rada i slobodno kretanje dobara i usluga unutar integrisane grupe, a relativno viši nivoi integracionih aranžmana podrazumevaju i slobodno kretanje faktora proizvodnje unutar integrisane oblasti te zajedničku tarifnu politiku i određena ograničenja za kretanje između integrisane oblasti i zemalja izvan nje.¹

EU je bila svojevrstan uzor za mnoge ekonomske integracije koje su kasnije stvarane u drugim delovima sveta. S druge strane, SAD su se ubrzano povezivale u više pravaca kroz formiranje slobodne zone Severne Amerike (NAFTA) i uključivanje se u Organizaciju azijsko-pacifičkog regiona (APEC) u kojoj je i Kina. Svetsko iskustvo u regionalnim integracijama vodećih svetskih ekonomija i brojni istraživački radovi, pružaju dovoljno osnova da se definišu osnovni efekti koje ove integracije daju: 1) Uklanjanje barijera u trgovini, smanjenje troškova trgovine i podsticanja izvoza; 2) Siguran pristup tržištima zemalja partnera; 3) Povećane investicione mogućnosti na širem, integrisanom tržištu; 4) Povećana konkurenca na internom tržištu, sa svim pozitivnim efektima; 5) Smanjenje neefikasnosti u poslovanju firmi; 6) Iskorišćavanje ekonomije obima, koje integrisano tržište omogućava; 7) Jačanje uslužnog sektora; 8) Olakšana razmena tehničkih informacija i znanja između firmi; 9) Podsticaj aktivnostima istraživanja i razvoja i stvaranju novih tehnologija,

¹ Milutinović (2021), str.289.

proizvoda i usluga; 10) Veći raspoloživi obim roba i usluga za potrošače, što povećava blagostanje stanovništva; 11) Koordinacija ekonomskih i drugih politika među zemljama članicama; 12) Pojačana pregovaračka pozicija sa trećim zemljama i trgovinskim blokovima.²

U ostvarivanju ekonomskih interesa integracija, uvek se vodi se računa o riziku poslovanja, jer se rizik poslovanja smanjuje u stabilnom političkom okruženju i postojanju visokog nivoa bezbednosti, što omogućava postizanje željenih pozitivnih ekonomskih efekata i sinergijskog efekta delovanja u ostvarivanju cilja integracije. Zato bezbednost treba posmatrati kao zajednički interes svih subjekata uključenih u integracioni proces, a ekonomsku bezbednost država kao jedan od ključnih elemenata na kojima počiva globalna bezbednost. Zbog izražene međuzavisnosti, ugrožavanje bezbednosti u bilo kom delu država članica može prouzrokovati posledice na čitavom prostoru integracije.³ Zbog navedenog, interes velikih svetskih ekonomskih sila jasan u nastojanju da se na Zapadnom Balkanu obezbedi zajedničko delovanje i stabilnost u regionu.

1. EKONOMSKI EFEKTI INTEGRACIJA NA ZAPADNOM BALKANU

Sudbinu zemalja Zapadnog Balkana tokom istorije uglavnom su određivali politički faktori uz presudan uticaj velikih sila, a uključivanje ovih zemalja u integracione procese predstavlja pokušaj da se ekonomskim faktorima da primat.⁴ Zapadni Balkan i njegove male države nalaze se u fokusu interesa velikih sila i trpe posledice njihovih sukoba i projekata,⁵ a perspektive integracije u EU nisu iste kao što su bile prije desetak godina, jer se javlja tzv. zamor od proširenja.⁶ Polazeći od iskustava, uticaja velikih svetskih sila i ekonomskih efekata drugih integracija u svetu, ekonomski efekti kreiranje politika i ekonomske integracije zemalja ovog regiona mogu se fokusirati na četiri ključne oblasti na koje se u nastavku ovog rada daje kratak osvrt:⁷

1. Trgovina, investiranje i tržište kapitala: Oprezne makroekonomske politike, podržane od strane međunarodnih institucija, i uklanjanje prepreka za

² Antevski (2007), str.172-173.

³ Kurtov i Slavković (2017), str. 222.

⁴ Milenković i Simić (2009), str. 1.

⁵ Bjelajac (2020), str. 13.

⁶ Trivanović i Grahovac (2017), str 202.

⁷ Prilagođeno prema: World Bank Group, 2017.

razvoj preduzetništva, jačanje delotvornosti države, razvoj ljudskih potencijala, unapređivanje konektivnosti, te izgradnja otpornosti na prirodne opasnosti, pružile bi podršku daljoj ekonomskoj integraciji. Uklanjanje tržišnih prepreka i smanjivanje troškova trgovine učinili bi region poželjnijim partnerom za velike svetske ekonomiske sile i ostatak sveta, a podržali bi se i napori ka evropskim integracijama. Viši stepen prilagođavanja regionalnih investicionih politika (npr. promovisanje investiranja i privlačenje investicija, njihov ulazak i uspostavljanje, te zaštita i zadržavanje), kao i njihovo usklađivanje sa međunarodnim standardima dobre prakse, ključni su provodnici za ekonomsku integraciju i privlačenje većeg broja kvalitetnijih investicija. Kreiranje regionalnog tržišta kapitala moglo bi da pomogne da se „otključa“ više investicija u region iz ekonomski najrazvijenijih zemalja sveta, posebno za infrastrukturne projekte, a finansijski sistem učini stabilnijim kroz otvaranje šireg spektra izvora finansiranja.

2. Veštine, inovacije i mobilnost tržišta rada: Objedinjavanje resursa na strateški način na regionalnom nivou sa ciljem unapređivanja efikasnog i transparentnog korišćenja sredstava i finansijskih instrumenata, te transparentnosti sistema visokog obrazovanja (npr. kroz zajedničku organizaciju obezbeđivanja kvaliteta) pomoglo bi pri unapređivanju ishoda učenja i promovisanju istraživanja i inovacija. Regionalna oblast istraživanja i inovacija mogla bi da pomogne pri proširivanju osnove naučnih istraživanja, da podrži saradnju istraživačke industrije i transfer tehnologija, te da promoviše stvaranje *start up* preduzeća kroz: 1) Jačanje sistema za istraživanje i inovacije kroz usvajanje programa, politika i institucija EU tipa; 2) Omogućavanje boljeg korišćenja dostupnih ljudskih resursa, kapitala, te finansijskih resursa kroz izbegavanje fragmentacije i viškova; 3) Stvaranje platforme za nastavljanje promovisanja reformi politika u sektoru istraživanja.

3. Digitalno tržište: Komercijalizacija širokopojasne infrastrukture na regionalnom nivou, mogla bi da podstakne produktivnost kroz unapređenje prekogranične razmene robe i usluga, te unapređen pristup tržištima rada. Regionalni programi obuke i potencijala za zapošljavanje koji podržavaju uključivanje nezaposlenih ili nedovoljno zaposlenih u brzo rastuću industriju informacionih i komunikacionih tehnologija promovisali bi dostupnost radnih mesta koja su već stvorena, a u isto vreme bi ojačala ponuda digitalnih veština koje bi mogle da budu od koristi za firme u regionu koje se suočavaju sa nestaćicama veština u oblasti informacionih i komunikacionih tehnologija.

4. Infrastruktura za regionalnu ekonomsku integraciju: Regionalno energetsko tržište bi unapredilo pouzdanost u pružanju energetskih usluga i stepen do kojih su te usluge finansijski dostupne. Štaviše, regionalno energetsko tržište stvara prilike za povećavanje energetske razmene i investicija, što je u srcu ekomske integracije i razvoja u celom regionu. Nedostatak adekvatnih i modernih sistema transportne povezanosti između zemalja Zapadnog Balkana otežava mogućnost trgovanja i premeštanja ljudi na efikasan način, kao i za oslobođanje potencijala regionalne ekomske integracije. Unapređivanje regionalnih transportnih sistema, a konkretno njihove efikasnosti (npr. otvaranje železničkog tržišta), pouzdanosti (npr. upravljanje sredstvima i bezbednost puteva), te održivosti sa stanovišta životne sredine (npr. otpornost na prirodne opasnosti), moglo bi da u znatnoj meri smanji troškove za mobilnost trgovine i rada.

Ekonomije regiona Zapadnog Balkana intenzivno rade na stvaranju novih mogućnosti za razvoj, otvaranje novih radnih mesta i rast, istovremeno maksimalno povećavajući koristi od svog zajedničkog puta ka članstvu u EU.⁸ Da bi bile uspešne u napredovanju u regionalnom programu za ekonomsku integraciju, zemlje Zapadnog Balkana bi trebalo da imaju snažan stepen tehničke i političke saradnje koji podržavaju velike sile i transparentnu strategiju komuniciranja sa ciljem osiguravanja širokog konsenzusa o politikama. To je put do ubrzanja privrednog rasta zemalja ovog regiona koji se postiže zahvaljujući stimulisanju proizvodnje na racionalnim osnovama, povećanju efekata razmene, te stvarivanju efekata od međusobne konkurenциje.⁹

2. PREZENTACIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

Istraživanje javnog mnjenja o očekivanjima od daljih integracionih procesa i ulozi velikih svetskih ekonomskih sila na Zapadnom Balkanu sprovedeno je krajem 2021. godine. Ono je realizovano na osnovu terenske ankete i uzorka koga su činili punoletni ispitanici iz Srbije (bez teritorije Kosova i Metohije), uz marginalnu grešku od +/-2,5%. Post stratifikacija uzorka izvršena je na osnovu pola, godina, obrazovanja i mesta stanovanja. Sa namerom da se uporede dobijeni rezultati u Srbiji sa nekim drugim zemljama Zapadnog Balkana, isto istraživanje (sa identičnim upitnikom) sprovedeno je i u Albaniji i Severnoj Makedoniji, a njegovi rezultati se prezentuju u nastavku ovog rada.

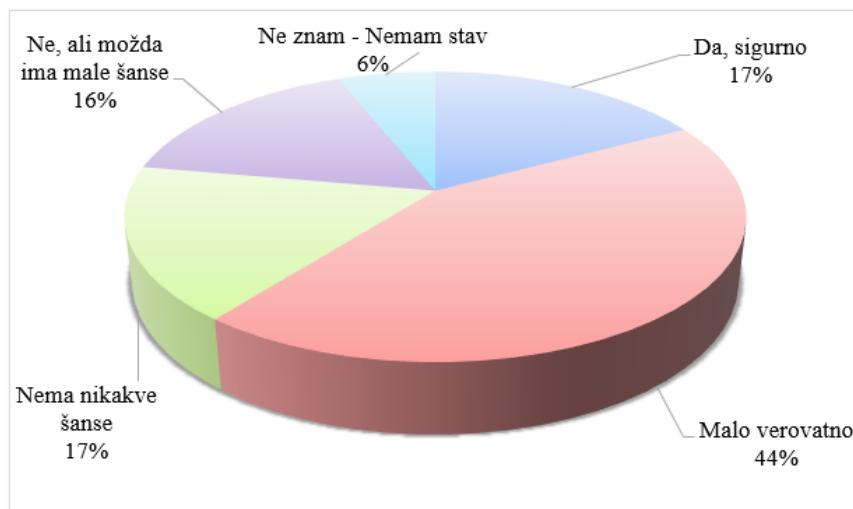
⁸ Western Balkan 6 Chamber Investment Forum (2020).

⁹ Jovović i Ivaz (2021).

2.1. Rezultati istraživanja javnog mnjenja - Srbija

Sa namerom da se tokom istraživanja javnog mnjenja stekne uvid u očekivanja ispitanika o tome da li smatraju da će se ideja o bliskom povezivanju svih naroda i država regionala ostvariti u bliskoj budućnosti, postavljeno im je takvo pitanje, a dobijeni odgovori ukazuju na njihovu popriličnu rezervisanost. Naime, samo 17% ispitanika je sigurno da će se ova ideja ostvariti u bliskoj budućnosti, a 43% smatra da je malo verovatno da se to desi. Na drugom polu su oni koji veruju da to nije moguće, odnosno da nema nikakve šanse da se to desi (17%) ili veruju da je to nemoguće, ali dozvoljavaju ipak neku malu šansu da se to desi (16%) (grafikon 1).

Grafikon 1. Očekivanja od ideja o bližim integracijama

Uočljivo je da nema velikih odstupanja u očekivanjima od bližih integracija na Zapadnom Balkanu između muškaraca i žena, kao i da su najmanja očekivanja i poprilična rezervisanost prisutni kod starije populacije, odnosno da su optimistička očekivanja u većem procentu prisutna kod mlađe populacije. Odgovori ispitanika na ovo pitanje se značajno ne razlikuju u odnosu na njihovo obrazovanje ili region odakle dolaze. Struktura odgovora prema polu, godinama, nivou obrazovanja i mestu stanovanja (regionu), data je u tabeli 1.

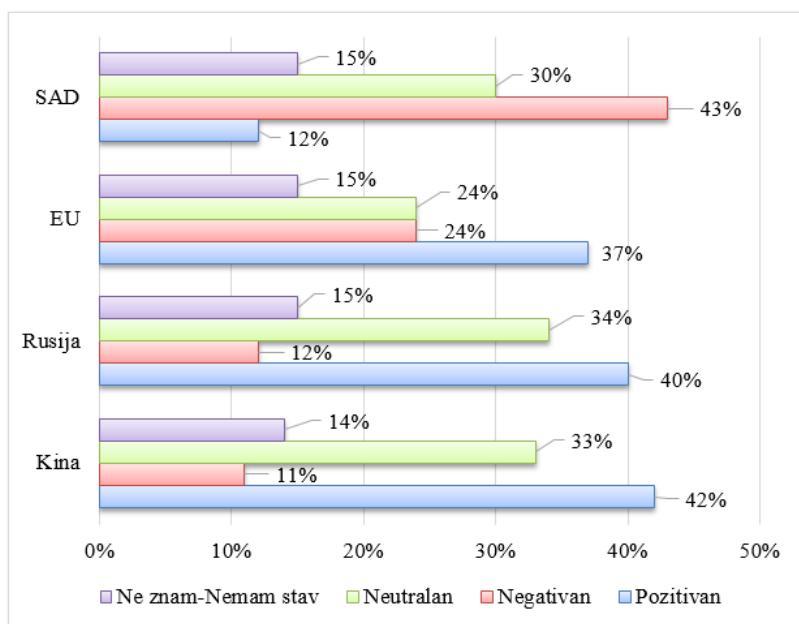
Tabela 1. Očekivanja od ideja o bližim integracijama

	Ukupno	Pol (%)		Uzrast (%)					
		M	Ž	18-29	30-39	40-49	50-59	60-65	66 i više
Da, sigurno	17%	17	18	8	23	23	27	7	5
Malo verovatno	43%	47	39	38	46	33	41	54	53
Nema nikakve šanse	17%	19	16	22	15	19	10	19	27
Ne, ali možda ima male šanse	16%	13	18	18	12	21	18	15	8
Ne znam - Nemam stav	6%	4	8	14	4	5	4	5	8
Obrazovanje (%)									
	O. Š.	S. Š.	V. Š.	Fakultet	Beograd	Vojvodina	C. Srbija		
Da, sigurno	3	19	20	17	17	20	16		
Malo verovatno	58	42	29	49	45	43	42		
Nema nikakve šanse	29	16	23	14	17	16	20		
Ne, ali možda ima male šanse	4	17	16	17	17	15	16		
Ne znam - Nemam stav	6	6	13	3	6	7	7		

U nastavku istraživanja ispitanici su imali priliku da iznesu svoje stavove po pitanju uloge velikih svetskih ekonomskih sila (SAD, EU, Rusije i Kine) na dešavanja u regionu Zapadnog Balkana. Rezultati istraživanja su pokazali da ispitanici imaju poprilično različite stavove po pitanju uloge ovih zemalja na dešavanja u regionu. Da je uloga SAD na Zapadnom Balkanu negativna veruje čak 43% ispitanika, a da je pozitivna tek njih 12%. Neutralnost SAD-a na Zapadnom Balkanu potvrđuje 30% ispitanika. Što se tiče uloge Evropske unije na dešavanja u regionu Zapadnog Balkana, da je ona pozitivna veruje značajno veći broj ispitanika u odnosu na procenat onih koji takvo mišljenje dele kada je u pitanju uloga SAD-a. Naime 37% ispitanika smatra da je uloga

Evropske unije na dešavanja u regionu pozitivna, tek njih 24% veruje da je negativna, a da je neutralna smatra 24% ispitanika. Pozitivnu ulogu Rusije na dešavanja u regionu Zapadnog Balkana vidi 40% ispitanika, njih 12% tvrdi da je ta uloga negativna, a da je uloga Rusije na Zapadnom Balkanu neutralna smatra 34% ispitanika. Da je uloga Kine na dešavanja u regionu Zapadnog Balkana pozitivna veruje najviše (42%) ispitanika, a da je negativna tek njih 11%, dok njih 33% smatra da je neutralna. Stav o ovom pitanju nema ili ne zna odgovor između 14% i 15% ispitanika (grafikon 2).

Grafikon 2. Uloga SAD, EU, Rusije i Kine na dešavanja na Zapadnom Balkanu

Detaljnija analiza odgovora na ovo pitanje data je u tabeli 9. i ona upućuje na zaključak da postoje značajna odstupanja u odgovorima ispitanika, ako se oni posmatraju prema polu, godinama, nivou obrazovanja ili mestu stanovanja:

Tabela 2. Uloga SAD, EU, Rusije i Kine na dešavanja na Zapadnom Balkanu

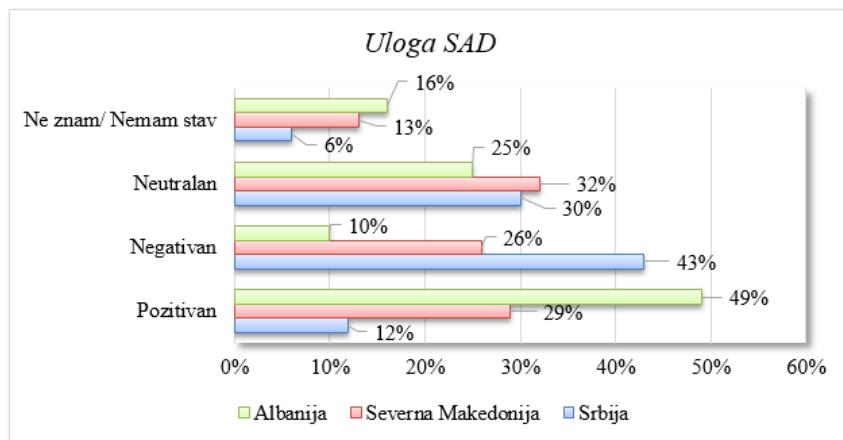
Uloga SAD na dešavanja na Zapadnom Balkanu									
	Ukupno	Pol (%)		Uzrast (%)					
		M	Ž	18-29	30-39	40-49	50-59	60-65	66 i više
Pozitivan	12%	15	9	4	10	7	15	22	15
Negativan	43%	43	44	47	40	44	40	39	54
Neutralan	30%	32	29	22	38	31	36	29	15
Ne znam - Nemam stav	15%	11	18	26	11	17	9	10	15
Obrazovanje (%)									
	O. Š.	S. Š.	V. Š.	Fakultet	Beograd	Vojvodina	C. Srbija		
Pozitivan	9	12	11	11	10	14	10		
Negativan	61	40	36	49	46	41	44		
Neutralan	24	32	36	24	30	31	30		
Ne znam - Nemam stav	6	15	17	15	15	13	16		
Uloga EU na dešavanja na Zapadnom Balkanu									
	Ukupno	Pol (%)		Uzrast (%)					
		M	Ž	18-29	30-39	40-49	50-59	60-65	66 i više
Pozitivan	37%	39	36	20	36	34	47	53	34
Negativan	24%	26	22	30	23	29	20	17	28
Neutralan	24%	24	24	26	25	20	24	22	23
Ne znam - Nemam stav	15%	11	18	24	16	17	9	7	15
Obrazovanje (%)									
	O. Š.	S. Š.	V. Š.	Fakultet	Beograd	Vojvodina	C. Srbija		
Pozitivan	64	40	31	27	35	40	37		
Negativan	21	21	23	34	27	23	23		
Neutralan	13	26	27	18	23	23	24		
Ne znam - Nemam stav	1	13	20	21	15	14	16		

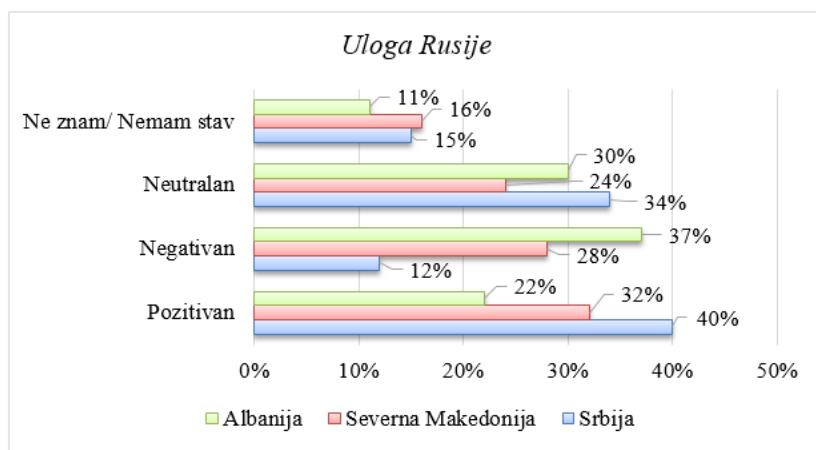
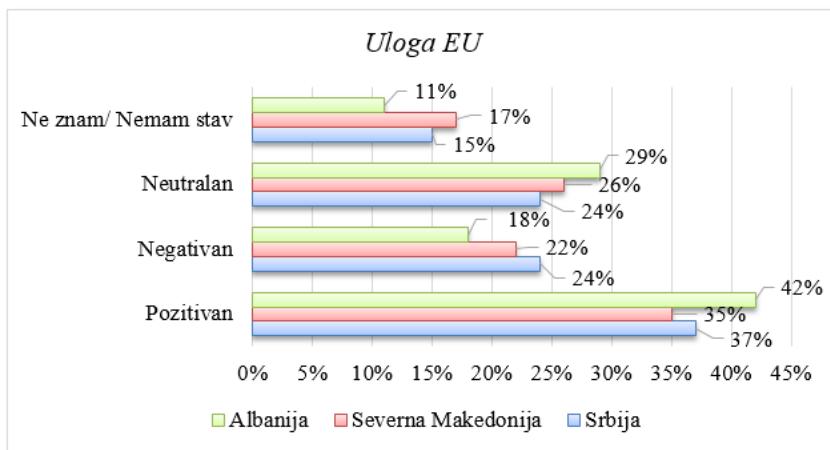
<i>Uloga Rusije na dešavanja na Zapadnom Balkanu</i>								
	Ukupno	Pol (%)		Uzrast (%)				
		M	Ž	18-29	30-39	40-49	50-59	60-65
Pozitivan	40%	43	36	22	36	39	53	52
Negativan	12%	13	11	16	9	13	6	15
Neutralan	34%	34	34	34	40	33	30	31
Ne znam - Nemam stav	15%	10	18	28	15	14	11	2
<i>Obrazovanje (%)</i>								
<i>Region (%)</i>								
O. Š.	S. Š.	V. Š.	Fakultet	Beograd	Vojvodina	C. Srbija		
Pozitivan	22	46	44	28	37	45	37	
Negativan	31	8	12	12	14	9	12	
Neutralan	46	36	25	32	34	33	35	
Ne znam - Nemam stav	1	10	20	28	16	13	16	
<i>Uloga Kine na dešavanja na Zapadnom Balkanu</i>								
	Ukupno	Pol (%)		Uzrast (%)				
		M	Ž	18-29	30-39	40-49	50-59	60-65
Pozitivan	42	46	38	20	38	41	61	56
Negativan	11	11	11	16	12	11	7	7
Neutralan	33	32	34	33	35	36	26	32
Ne znam - Nemam stav	14	11	16	32	15	11	6	5
<i>Obrazovanje (%)</i>								
<i>Region (%)</i>								
O. Š.	S. Š.	V. Š.	Fakultet	Beograd	Vojvodina	C. Srbija		
Pozitivan	27	50	46	25	39	48	40	
Negativan	22	10	7	14	13	8	13	
Neutralan	50	30	29	38	35	32	33	
Ne znam - Nemam stav	1	11	17	22	14	13	15	

2.2. Poređenje rezultata istraživanja: Srbija-Albanija-Severna Makedonija

Rezultati istraživanja su pokazali značajne razlike u stavovima ispitanika, posebno u Srbiji i Albaniji, po pitanju uloge SAD, EU, Rusije i Kine na dešavanja u regionu Zapadnog Balkana. Za razliku od Srbije gde je najviše onih koji veruju u negativnu ulogu SAD-a na dešavanja na Zapadnom Balkanu (43%), u Albaniji je najviše onih koji veruju u pozitivan uticaj SAD-a u regionu (51%). Mišljenje po pitanju uloge EU na dešavanja u regionu je, čini se, poprilično ujednačeno među ispitanicima u sve tri zemlje i relativno pozitivno (37%, 35%, 42%), dok se razlike u posmatranju uloge Rusije i Kine posebno uočavaju u odgovorima ispitanika iz Srbije i Albanije. Naime za razliku od pozitivnog mišljenja koje iznosi veći broj ispitanika u Srbiji o ulozi i Rusije (40%) i Kine (42%) na prostoru Zapadnog Balkana, u Albaniji je daleko manje koji u to veruju (samo njih 22% veruje u pozitivan uticaj Rusije i 24% u pozitivan uticaj Kine) odnosno onih koji veruju u njihov negativivan uticaj (njih 37% veruje u negativan uticaj Rusije i 33% u negativan uticaj Kine). Takođe je važno ukazati na značajan procenat ispitanika koji veruju da sve ove zemlje imaju neutralan stav po pitanju njihove uloge na Zapadnom Balkanu (grafikon 3).

Grafikon 3. Uloga SAD, EU, Rusije i Kine na dešavanja na Zapadnom Balkanu -poređenje

ZAKLJUČAK

Razvoj trgovine, povećanje investicija i protok kapitala predstavljaju ključne pokretače integracionih procesa na Zapadnom Balkanu. Sve zemlje ovog regiona se nalaze na vratima tržišta EU i već su preduzele korake na integrisanju svojih privreda sa svetskim tržištima, posebno u oblastima trgovine i finansija. Međutim, i dalje ima mnogo prostora za unapređivanje. Na primer, vezano za međusobnu trgovinu, zemlje bi mogle da povećaju

stepen svoje otvorenosti, merene procentom izvoza u BDP-u i najmanje da je dupliraju. Dalje, ove zemlje bi mogle da razviju regionalne finansijske proizvode za bolje povezivanje investitora sa kompanijama (npr. indeksi, regionalni investicioni fondovi), kao preduslov za razvijanje regionalnog tržišta kapitala. Napredovanje u ekonomskoj integraciji zahteva zajedničke napore na politikama koje bi se odnosile na oblast širu od liberalizacije tarifa i koje bi bile usmerene na određeni broj oblasti, uključujući harmonizaciju pravila i procedura, sa ciljem promovisanja razmene roba, usluga, te faktora proizvodnje, uključujući rad, saradnju sa ciljem jačanja politike investiranja i razvoja veština, te zajedničke napore za rešavanje uskih grla u oblasti infrastrukture. Cilj iskorišćavanja snage integracije za podsticanje rasta evidentan je u regionalnim naporima koji su do sada uspostavljeni između zemalja, uz evidentno jasno percipiranje javnog mnjenja da su ovi procesi pod jakim uticajem velikih svetskih ekonomskih sila, a čini se da će period koji je pred nama jasnije pokazati uticaje „velike četvorke“ na buduće integracione napore.

Iako je proces integracija zapadnoevropskih zemalja u EU poslednjih godina značajno usporen, naročito s obzirom na ranija očekivanja,¹⁰ države Zapadnog Balkana su upućene da uspostavljaju bolju ekonomsku saradnju, jer se privrede ovog prostora dopunjaju i upućene su na razmenu dobara. Značajno je napomenuti i da sve ove države najviše trguju sa EU, te da se Srbija izdvaja kao drugi najznačajniji spoljnotrgovinski partner ostalih država Zapadnog Balkana. Koristi od intenziviranja uzajamne trgovine bi bile velike, kao i prednosti usled smanjenja transportnih troškova, a nastavak procesa liberalizacije imao bi veoma značajne pozitivne posledice na ceo region. Polazeći od karakteristika privreda zemalja Zapadnog Balkana, može se zaključiti da bi ciljevi integracija, pre svega, trebali da budu usmereni na:

- 1) Pojačanu konkurentnost kompanija sa teritorije Zapadnog Balkana, na evropskom i globalnom tržištu;
- 2) Integrисано tržište od više od 18 miliona ljudi;
- 3) Bolju integraciju ekonomija regiona u evropske i svetske lance vrednosti - integrisano tržište je konkurentnije na evropskoj i globalnoj sceni nego više manjih;
- 4) Potencijal za dodatni rast BDP-a (procenjeni potencijal za dodatni rast BDP-a je od 6,7%);¹¹
- 5) Stavljanje regiona u središte pažnje stranih investitora, koji žele da diverzifikuju svoje dobavljače;
- 6) Brži oporavak od pandemije COVID-19 za ekonomije svih ovih zemalja.

Vlade zemalja Zapadnog Balkana bi trebale da ulože dodatne napore na promociji pozitivnih efekata integracionih procesa i identifikovanju

¹⁰ Teokarević (2016), str. 15.

¹¹ Zajedničko regionalno tržište (2021).

ključnih oblasti i mehanizama uticaja velikih svetskih sila na uspostavljanje regionalne saradnje. Određivanje prioriteta i rešavanje političkih sporova u regionu je preduslov za uspešnu i unapređenu dobrosusedsku regionalnu saradnju i dalje širenje ideja o ekonomskim integracijama na Zapadnom Balkanu. Paralelne agende bi trebale da se integrišu u jedan skup regionalnih inicijativa i organizacija, obezbeđujući sveobuhvatnost i otvorenost za učešće svih zemalja Zapadnog Balkana. SAD, EU, Rusija i Kina bi trebale da podrže zajedničke regionalne agende i izbegnu jednostrane procese. Ove zemlje bi trebale da ulože dodatne napore u pravcu promocije daljih ekonomskih integracija u regionu, s obzirom da su rezultati istraživanja potvrdili visok procenat građana koji uopšte ne percipiraju njihovu ulogu u integracionim procesima na Zapadnom Balkanu.

Iz analize privreda zemalja Zapadnog Balkana, može se zaključiti da ove države imaju razvijenu trgovinsku saradnju, ali i da one nisu prioritetni trgovinski partneri jedne drugima, te da je prostora za unapređenje te saradnje mnogo. Takođe, iz analize privreda zemalja regiona, može se zaključiti da su sve ove države izuzetno zavisne od uvoza i to prvenstveno od uvoza industrijskih proizvoda iz EU i energetika iz Rusije, te da i na ovom polju prostora za unapređenje saradnje ima mnogo.¹² U dešavanjima na Zapadnom Balkanu više su nego vidljivi tragovi dominantnog političkog narativa pojedinih vanbalkanskih strana, posebno velikih svetskih ekonomskih sila, što često prikriva stvarne korene dešavanja u ovom regionu. Slično je i sa promovisanjem integrativnih procesa koji su pod jakim uticajem ekonomskih i geopolitičkih interesa velikih sila.¹³ Glavna pouka za male države Zapadnog Balkana bila bi da one nisu dovoljno moćne da svoje razvojne ambicije ostvare bez pomoći velikih sila, tako da će i njihova sposobnost da sačuvaju plodove svoje ekspanzije zavisiti od podrške tih istih sila.¹⁴

Važno je da koristi od regionalne saradnje i inicijativa za integraciju trebaju imati svi, a ne da region ostane u stalnom i višestranom verbalnom antagonizmu političkih elita. Iako, saradnju pojedinih država Zapadnog Balkana pojedini političari i analitičari posmatraju kao posledicu uticaja velikih ekonomskih sila i politička nužnost, kojoj ove zemlje pribegavaju kako bi pokazale da ispunjavaju kriterijume o dobrosusedskim odnosima i time nastavile proces evrointegracije, nesporni su širi efekti te saradnje i koristi svih strana, koji se ne zadržavaju samo na ekonomskim efektima.

¹² Rapić (2020), str. 567.

¹³ Bjelajac (2020), str. 10.

¹⁴ Trapara (2014), str. 249

ANALYSIS OF THE INFLUENCE OF THE EU, USA, RUSSIA AND CHINA ON THE INTEGRATION PROCESS IN THE WESTERN BALKANS

Abstract

After the devastating 1990s, the countries of the Western Balkans region managed to revive political and economic co-operation to some extent. Today, regional cooperation, especially economic cooperation, seems to be becoming a means of assessing these countries on their path to European integration. However, the current scale of this cooperation is insufficient, especially given their common goal - full membership in the European Union (EU), and better economic cooperation in the Western Balkans would undoubtedly contribute to easing political tensions in the region. What are the expectations from further integration, and what is the perception of the role of the USA, EU, Russia and China (major world economic powers) in this process, are the main questions analyzed by the authors of this paper, using the results of research conducted at the end of 2021 Factor Plus agencies. The paper first presents the results of a survey conducted in the Republic of Serbia and performs a detailed analysis of these issues in relation to gender, age, education and place of residence, and then compares these results with the results obtained in two other Western Balkan countries (Albania and Northern Macedonia). The main goal of the preparation of this paper is to point out the need for further economic integration in the Western Balkans, with an understanding of the existence of the interests of the great powers in this process.

Key words: Great economic powers, Western Balkans, economic integrations, interests.

LITERATURA

Antevski, M. (2007), Efekti regionalne ekonomske integracije u Evropi tipa sever-sever i sever-jug. <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0013-3264/2007/0013-32640775168A.pdf> (Pristup: 16.04.2022.)

Bjelajac, M. (2020), „Balkan balkanskim narodima ili Balkan imperijama: Kako do mira i prosperiteta?“, *Politika nacionalne bezbednosti*, Godina XI, vol. 19, br. 2/2020, str. 9-38.

Jovović, D., Ivaz, M. (2021), *Regionalne ekonomske integracije*, Univerzitet u Prištini, Pravni fakultet.

Kurtov, D., Slavković R. (2017), „Ekonomske integracije kao faktor bezbednosti država“, *Vojno delo* 2017, vol. 69, br. 8, str. 222-239

Milenković, D., Simić, Z. (2009), „Zemlje jugoistočne Evrope u procesu evropskih integracija“, *Ekonomski pogledi*, br.3/2009, Univerzitet u Prištini Ekonomski fakultet, str.1-14.

Milutinović, S. (2021), „Teorijsko-empirijska gledišta o efektima ekonomskih integracija“ *Ekonomski vidici*, XXVI (2021), Br. 3-4, str. 287 – 299.

Rapaić, S. (2020), „Mali Šengen“ kao mogućnost nove regionalne ekonomske integracije. Međunarodni problemi. Godina LXXII, br 3/2020. Institut za međunarodnu politiku i privredu. Beograd. str. 566-594.

Teokarević, J. (2016), „Skroman napredak ka sve manje poželjnoj Evropskoj uniji: Zapadni Balkan u evropskim integracijama 2015-16 godine“, *Spoljnopolitičke sveske* 01/2016, *Zapadni Balkan između geografije i geopolitike*, Fondacija Fridirh Ebert i Evropski pokret u Srbiji, str. 7-16.

Trapara, V. (2014), „Ofanzivni realizam i male države: Slučaj Balkana u prvom svetskom ratu“, *Politeia*, br. 8, Banja Luka, decembar 2014, str. 235-250.

Trivanović, M., Grahovac, D. (2017), „Zemlje Zapadnog Balkana u procesu integracije u Evropsku uniju“, Naučno-stručni časopis *SVAROG* br. 14., maj 2017., str. 201-226.

Zajedničko regionalno tržište. (2021), <https://api.pks.rs/storage/assets/Common%20Regional%20Market%20Factsheet%20%E2%80%93%20verzija%20na%20srpskom.PDF> (Pristup: 18.04.2022.)

Western Balkan 6 Chamber Investment Forum (2020), Katalizator regionalnih ekonomskih integracija i odskočna daska ka jedinstvenom EU tržištu <https://api.pks.rs/storage/assets/CRM%20AP%20bro%C5%A1ura.pdf> (Pristup: 18.04.2022.)

World Bank Group (2017), Zapadni Balkan: Bilješke o regionalnoj ekonomskoj integraciji. <https://documents1.worldbank.org/curated/pt/466791499701754727/pdf/117236-BOSNIAN-x-WB-Regional-Economic-Integration-Issues-Notes-7-July-2017-translation.pdf> (Pristup: 15.04.2022.)

Originalni naučni rad

**UTICAJ INTELEKTUALNOG KAPITALA NA PERFORMANSE
POSLOVANJA ETNO SELA: STUDIJA SLUČAJA ZEMALJA EX
JUGOSLAVIJE**

Nikola Radivojević*

radivojevic034@gmail.com

Đorđe Makuljević**

djordje@fontanabanja.com

Rezime:

U radu se ispituje uticaj intelektualnog kapitala na performanse poslovanja etno sela. Istraživanje je sprovedene na primeru 24 etno sela, koja posluju u oblasti ruralnog turizma u zemljama bivše Jugoslavije, primenom panel analize. Cilj istraživanja je da se odgovori na pitanje da li intelektualni kapital ima isti uticaj i značaj na performanse poslovanje malih, porodičnih preduzeća iz oblasti ruralnog turizma, kao i u slučaju velikih preduzeća. Rezultati istraživanja ukazuju da intelektualni kapital, iskazan kroz elemente VAIC modela, ima delimičan uticaj na performanse poslovanja etno sela, budući da samo dva njegova elementa (ljudski i strukturalni kapital) imaju statistički značajan uticaj na performanse poslovanja etno sela.

Ključne reči: Intelektualni kapital, VAIC model, etno sela, panel analiza

JEL KLASIFIKACIJA: M10, M12

* Akademija strukovnih studija Šumadija, Kragujevac

** Fakultet za menadžment i hotelijerstvo, Vrnička Banja

UVOD

Za razliku od industrijske ere u kojoj su se privredni subjekti takmičili ko će biti efikasniji u transformaciji materijalnih inputa u proizvode, u informacionoj eri akcenat je na efikasnosti eksploatacije nematerijalnih resursa.¹ Nematerijalna imovina postala je glavni izvor konkurentске prednosti. Prema navodima Kaplana (*Kaplan*) i Nortona (*Norton*), uspešni privredni subjekti su na vreme shvatili da se tržišna vrednost njihove imovine povećava sa povećanjem učešća nematerijalne aktive u odnosu na materijalnu aktivu i to, pre svega, intelektualnih resursa.² Drugim rečima, prepoznali su da intelektualni kapital predstavlja najvažniji izvor konkurentnosti.

Danas se velika pažnja poklanja razvoju različitih vrsta turizma. To je, pre svega, iz razloga što je turizam, u pojedinim zemljama u razvoju, dobio ulogu strategijskog sektora. U tim zemljama se od turizma očekuje da bude generator razvoja zemlje, kroz povećanje diversifikacije privrede i smanjenje zavisnosti od ekstraktivnog sektora privrede. Ruralni turizam predstavlja jedan od vidova turizma, kome se u kontekstu podsticanja lokalnog regionalnog razvoja, poslednjih godina, posebna pažnja poklanja. Primarni razlog ovome nalazi se u nastojanjima kreatora društvenih politika da kroz ovaj vid turizma ožive i pokrenu privredne aktivnosti na nerazvijenim područjima i to kroz podsticanje preduzetništva kod lokalnog stanovništva. Rezultat ovih nastojanja jeste razvoj velikog broja malih i porodičnih preduzeća, koja se bave pružanjem usluga smeštaja i ishrane u ruralnim područjima. Naročito je ovo, poslednjih godina, evidentno u zemalja bivše Jugoslavije. U ovim zemljama prisutan je trend osnivanja tzv. *etno sela*, kao posebne vrste organizovanja porodičnog biznisa. Pitanje koje se postavlja jeste, da li intelektualni kapital ima isti uticaj i značaj na performanse ovog oblika organizovanja porodičnog biznisa, kao u slučaju velikih preduzeća iz sekundarne grane privrede.

¹ Ivanović et al., (2021), pp. 351.

² Kaplan and Norton (2004).

1. UTICAJ INTELEKTUALNOG KAPITALA NA PERFORMANSE ETNO SELA

U ovom delu rada, prikazani su rezultati originalnog empirijskog istraživanja uticaja intelektualnog kapitala na performanse poslovanja *etno sela*. Kako je već istaknuto, cilj je da se odgovori na pitanje, da li intelektualni kapital kod ovog oblika organizovanja porodičnog biznisa, ima isti značaj i uticaj na performanse poslovanja, kao u slučaju velikih preduzeća. Pored primarnog cilja, od istraživanja se očekuje da pruži odgovor na pitanje, koji je element intelektualnog kapitala najznačajniji za uspeh poslovanja ovog oblika organizovanja porodičnog biznisa.

Istraživanje je sprovedeno na primeru 24 *etno sela*, koja posluju na teritoriji pet zemalja bivše Jugoslavije. Tačnije, istraživanje je sprovedeno u Republici Srbiji, Republici Bosni i Hercegovini, Republici Crnoj Gori, Republici Hrvatskoj i Republici Sloveniji. Zemlje su izabrane imajući u vidu njihovo zajedničko istorijsko ekonomsko nasleđe. Istraživanje obuhvata period od 2012. do 2019. godine.

1.1. Varijable i metodologija istraživanja

Iako se poslovni rezultati *etno sela* mogu izraziti kroz različite pokazatelje uspeha, koji nisu uvek u potpunosti povezani sa finansijskim pokazateljima, oni se najčešće izražavaju u kategoriji finansijskih rezultata. Drugim rečima, uspeh poslovanja privrednih subjekata najčešće se iskazuje u nekom od oblika stope profitabilnosti. To je iz razloga što su preduzeća održiva samo ako su finansijski uspešna.³ Iz tog razloga, u istraživanju se stopa prinosa na ukupnu aktivu (*Return on Assest - ROA*) koristi kao indikator uspeha poslovanja *etno sela*. Budući da se u literaturi koriste različite metode za merenje efikasnosti intelektualnog kapitala, odnosno da ne postoji jedinstven stav koja je metoda najbolja, za potrebe ovog istraživanje u tu svrhu koristi se dodatna vrednost intelektualnog kapitala, koja se dobija primenom tzv. VIAC (*Value Added Intellectual Capital*) modela. Razlog velike popularnosti i široke primene ovog modela može se pronaći u tvrdnji Abdulsalama (*Abdulsalama*) i saradnika, koji ističu da VIAC model obezbeđuje nepristrasne ocene efikasnosti upotrebe intelektualnog

³ Curcic, et al., (2020), p. 365.

kapitala, koje su oslobođene uticaja subjektivizma istraživača.⁴ Model daje nepristrasne ocene, koje pokazuje u kojoj meri intelektualni kapital doprinosi poslovnim performansama preduzeća u odnosu sa materijalnu aktivu.

Matematički VIAC model može se prikazati na sledeći način:

$$VAIC = HCE + SCE + CEE \quad (1)$$

$$HCE = \frac{VA}{HC} \quad (2)$$

$$SCE = \frac{VA - HC}{VA} \quad (3)$$

$$CEE = \frac{VA}{CE} \quad (4)$$

pri čemu su:

VA - Dodata vrednost

VAIC - Dodatna vrednosti intelektualnog kapital

HC - Plate i druga lična primanja zaposlenih

CE - Angažovani (fizički i finansijski) kapital

HEC - Efikasnost ljudskog kapitala

SCE - Efikasnost strukturalnog kapitalna

CEE - Efikasnost angažovanog kapitala

Prednost primene VIAC modela ogleda se i u jednostavnosti izračunavanja koeficijenta efikasnosti intelektualnog kapitala, kao i mogućnosti upoređivanja koeficijenata između privrednih subjekata iz različitih delatnosti. Kozera (*Kozer*) ukazuju na činjenicu da se efikasnost uticaja intelektualnog kapitala na poslovni uspeh preduzeća meri na osnovu istih finansijskih izveštaja na

⁴ Abdulsalama et al., (2011).

osnovu kojih se izračunavaju pokazatelji finansijskog uspeha kompanije.⁵ To omogućava proučavanje odnosa između efikasnosti intelektualnog kapitala i profitabilnosti preduzeća iskazane, kroz pokazatelje kao što su stopa prinosa na imovinu i/ili stopa prinosa na kapital. Zbog prisustva visoke korelacije između ova dva pokazatelja profitabilnosti preduzeća, koja može dovesti do multikolinearnosti u panel analizi,⁶ performanse poslovanja etno sela se iskazuju samo u obliku ROA.

Svakako treba istaći da je primena ovog modela praćena sa nekoliko ograničenja. Prvo, efikasnost intelektualnog kapitala zasniva se na istorijskim podacima iz finansijskih izveštaja. To znači da se procenjuje istorijska efikasnost upotrebe intelektualnog kapitala u preduzeću. Drugo, ove ocene ne uzimaju u obzir sinergijski efekat između različitih elemenata intelektualnog kapitala. Takođe, model se ne može koristiti ako privredni subjekti imaju negativnu profitabilnost. Glavni nedostatak odnosi se na to da ne uzima u obzir relacioni kapital, kao važan element intelektualnog kapitala preduzeća.

Na osnovu izraza (1), lako se može zaključiti da se efikasnost intelektualnog kapitala meri kroz koeficijente efikasnosti ljudskog kapitala (HCE), strukturalnog (SCE) i angažovanog kapitala (EEC). Iz tog razloga su ovi koeficijenti u istraživanju korišćeni kao indikatori za ljudski, strukturalni i angažovani kapital. Drugim rečima, korišćeni su kao nezavisne varijable u modelu (5), o kome će više reći biti u nastavku rada.

1.2. Ekonometrijski model za ocenu uticaja intelektualnog kapitala na performanse etno sela

Za potrebe istraživanja u radu je korišćen linearni model panel podataka. Kako je već istaknuto u uvodnom delu rada, podaci su prikupljeni za period od 2012. do 2019. godina na uzorku od 24 *etno sela*, koja su bila u obvezi da vode poslovne knjige.

Matematički, model može se izraziti na sledeći način:

$$ROA_{i,t} = \alpha_i + \beta X_{i,t} + u_{i,t} \quad (5)$$

⁵ Kozer (2016).

⁶ Detaljnije o multikolinaranosti i problema do kojih dovodi u panel analizi videti u Radivojevic and Jovovic (2017).

pri čemu su:

$ROA_{i,t}$	- Stopa prinosa na ukupnu aktivu i -tog etno sela u vremenskom trenutku (t)
β	- $I \times k$ vektor koeficijenata uz i -tu nezavisnu varijablu modela (5)
α_i	- Koeficijent, koji kooptira heterogenost uzorka i za koju se pretpostavlja da je konstantan tokom vremena
$u_{i,t}$	- Slučajna greška modela za koju se pretpostavlja da sledi identičnu i nezavisnu distribuciju.

1.3. Ocenjivač modela panel podataka

Za ocenu parametara modela (5) u radu je korišćen tzv. *pooled OLS* ocenjivač, koji se još naziva i model sa konstantnim parametrom. Razlog tome nalazi se u činjenici da je ocenjivač izgrađen na prepostavci da su svim parametri u modelu konstantni, odnosno da tokom vremena reaguju na identičan način. Ova prepostavka, ovaj ocenjivač čini veoma jednostavnim za upotrebu sa jedne, ali i često neprimerenim sa druge strane. Ovo se dešava u situaciji kada je greška modela u korelaciji sa nezavisnim varijablama. Drugim rečima, ocenjivač se ne može pouzdano koristiti kada nije zadovoljen uslov ranga.⁷ Pored ove prepostavke, validna primena ocenjivača zahteva da budu ispunjene prepostavke koje se tiču odsustva heteroskedastičnosti i autokorelacija. Ukoliko ove prepostavke nisu ispunjene ocenjivač će generisati (ne)konzistentne i/ili (ne)efikasne ocene, ili neku njihovu kombinaciju u zavisnosti od toga koja prepostavka nije zadovoljena. Prepostavka o odsustvu heteroskedastičnosti odnosi se na uslov da se varijansa modela ne menja tokom vremena, dok se prepostavka o odsustvu autokorelacijske odnosi na činjenicu da ne postoji korelacija u vremenskoj seriji podataka.

Imajući u vidu prethodno rečeno, u radu je posebna pažnja poklonjena testu koji se odnose na ispunjenost prepostavke o odsustvu heteroskedastičnosti. U tu svrhu, za potrebe rada korišćen je *White*-ov test.

⁷ Detaljnije videti u u Radivojevic et al., (2019).

2. ANALIZA DOBIJENIH REZULTATA

U ovom delu rada predstavljeni su rezultati ocene parametara modela (5). Najpre su u tabeli 1 prikazani rezultati deskriptivne statistike izabranih varijabli.

Tabela 1. Rezultati deskriptivne statistike izabranih varijabli

	<i>HCE</i>	<i>SCE</i>	<i>CEE</i>	<i>ROA</i>
Srednja vrednost	1.937	0.477	0.275	0.024
Standardna devijacija	1.853	1.604	0.363	0.121
Varijansa	3.432	2.572	0.132	0.015
Koeficijent spljoštenosti (korigovan za vrednost 3)	11.089	46.901	22.277	31.967
Koeficijent asimetrije	2.440	5.448	-0.430	-3.435
Raspon	15.858	19.921	4.736	1.375
Minimalna vrednost	-2.932	-4.821	-2.287	-0.988
Maksimalna vrednosti	12.927	15.100	2.449	0.387
Broj opservacija	168	168	168	168

Izvor: Autori

Na osnovu rezultata deskriptivne analize izabranih varijabli prikazanih u tabeli 1, može se izvesti zaključak, da postoji velika neravnotežom između *etno sela* u pogledu visine koeficijenta efikasnosti ljudskog, strukturalnog i angažovanog kapitala. Prosečna vrednost *HCE* u posmatranom periodu iznosila je 1.973. Međutim, raspon vrednosti ove varijable od -2.932 do 12.927, ukazuje na izraženu neravnotežom između *etno sela*. Vrednost *HCE* je znatno niža u poređenju sa vrednostima ovog koeficijenta, koje su predstavili brojni autori poput Jashia (Jashi) i saradnika, Al-Musallia (*Al-Musalli*) i Kuja (*Ku*), Džaveda (*Javed*) i Jana (*Jahna*) i dr.⁸ U slučaju *SCE*, prisutan je još

⁸ Josha et al. (2013); Al-Musalli and Ku (2014); Javed and Jahan (2017).

veći disparitet. Vrednost ovog koeficijenta kretala se od -4,821 do 19,921. Međutim, ovakva nalaz u skladu je rezultatima istraživanja pomenutih autora. Prosečna vrednost *CEE* je bila 0.275, dok se vrednost ovog koeficijenta kretala od 2.287 do 2.449. Niske vrednosti ovog koeficijenta ukazuju da je angažovani kapital (finansijski i fizički) na oskudnom nivou, što je donekle i razumljivo kada se ima u vidu veličina ovih privrednih subjekata.

Veoma visoke vrednosti varijansi i standardnih devijacija kod varijabli *HCE* i *SCE*, implicira na velike oscilacije u korišćenju ljudskog i strukturalnog kapitala tokom posmatranog perioda. Sa druge strane, relativno niska vrednost standardne devijacije kod varijable *CEE* ukazuje na to da *etno sela* nikada nisu imala značajna ulaganja u fizički kapital, ili da nisu u dovoljnoj meri uspevala da iskoriste finansijski kapital. Imeđu ostalog, ovo se može protumačiti kao posledica nepovoljnih uslova i slabo razvijenih finansijskih tržišta u ovim zemljama za angažovanje dodatnih finansijskih sredstava.

Prosečna vrednost ROA bila je 0.024, što znači da su ispitani privredni subjekti ostvarivali pozitivne, ali skromne finansijske rezultate. Vrednost standardne devijacije kod ove varijable ukazuje da, u principu, nema značajnijih razlika u ostvarenim rezultatima među testiranim *etno selima*.

Rezultati *White*-ov testa pokazuju da postoji heteroskedastičnost u modelu. Vrednost LM koeficijenta iznosi 74.54, sa devet stepeni slobode, što jasno ukazuje da se ne može prihvati nulta hipoteza o odsustvu heteroskedastičnosti. P vrednost iznosi 1.946e-12, što je jasna potvrda da treba odbaciti nultu hipotezu. Iz tog razloga, ocene parametara modela su dobijene primenom robustnih ocena standardnih grešaka.

Rezultati ocene parametara modela (5) prikazani su u tabeli 2.

Tabela 2. Ocene parametara modela (5)

	<i>Koeficijent</i>	<i>Standardna greška</i>	<i>t-racio</i>	<i>p-vred- nost</i>
Konst.	-0.028	0.015	-1.834	0.079
HCE	0.026	0.005	4.482	0.000
SCE	-0.03	0.013	-2.156	0.041
CEE	0.055	0.041	1.344	0.192

R ²	0.38	Durbin-Watsonov test: 0.793
Whitov test: LM = 74.54;		
p-vrednost = P(Chi-square(9) > 74.5411) = 1.9468e-12		

Izvor: Autori

Na osnovu rezultata ocene parametara prikazanih u tabeli 2, može se izvesti sledeći zaključak:

- 1) da postoji pozitivna i značajna korelacija između ROA i HCE, što se može protumačiti da će svako povećanje HCE od 1% generisati povećanje ROA za oko 0.026%. Ovaj nalaz ukazuje na važnost negovanja i usavršavanja ljudskog kapitala. Ovo je posebno važno, ako se imaju u vidu rezultati istraživanja koje je sproveo Osiniksi (*Osiniksi*), prema kojima potražnja za ljudskim resursima raste po stopi od 9-11%, dok ponuda raste po stopi od 6 -7%;⁹
- 2) da postoji negativna i značajna korelacija između ROA i SCE, što se može protumačiti da će svako povećanje od 1% vrednosti varijable SCE, dovesti do erozije rezultata poslovanja *etno sela* za oko 0.03%;
- 3) da ne postoji statistički značajna veza između ROA i CEE. Ovo implicira da su za uspeh ovih privrednih subjekata važniji kvalitet zaposlenih, odnosno kako se oni ophode prema gostima i kvalitet organizacije, od fizičkog i finansijskog kapitala.

3. DISKUSIJA DOBIJENIH REZULTATA

Analiza rezultata deskriptivne analize ukazuje da *etno sela* ostvaruju relativno ujednačene rezultate poslovanja. Vrednost varijable ROA ukazuje na to da *etno sela* ostvaruju pozitivne, ali skromne performanse poslovanja. Relativno niska vrednost standarde devijacije ove varijable ukazuje da tokom posmatranog perioda, ovi privredni subjekti nisu imali većih fluktacija u poslovanju. Sa druge strane, rezultati pokazuju da postoje značajne razlike u efikasnosti upotrebe različitih elemenata intelektualnog kapitala. Velike razlike

⁹ Osiniksi (2017).

između minimalnih i maksimalnih vrednosti koeficijenata efikasnosti upotrebe ljudskog, strukturalnog i fizičkog kapitala svedoče u prilog ove konstatacije.

Analiza dobijenih rezultata, koja je prikazana u tabeli 2, jasno ukazuje da intelektualni kapital ima značajan uticaj na performanse poslovanja *etno sela*. Naravno, ovaj zaključak treba prihvatići sa izvesnom dozom opreza, budući da rezultati ocene parametara modela (5) pokazuju da koeficijent efikasnosti angažovanog kapitala nema statistički značajan uticaj. Imajući ovo u vidu, može se reći da intelektualni kapital ima samo delimičan uticaj na performanse poslovanja *etno sela*, budući da samo dva njegova elementa, ljudski i strukturalni kapital, imaju statistički značajan uticaj. Dalja analiza dobijenih rezultata ukazuju da ljudski kapital ima pozitivan uticaj, što implicira da svako ulaganje u zaposlene, njihovu obuku i usavršavanje će doprineti unapređenju poslovanja *etno sela*. Sa druge strane, negativna korelacije između strukturalnog kapitala i rezultata poslovanja *etno sela*, može se opravdati činjenicom da je reč o malim, porodičnim privrednim subjektima, koji po pravilu zapošljavaju relativno mali broj ljudi. Iz tog razloga, ulaganje sredstava u usavršavanje novih oblika organizacione strukture predstavlja neracionalno žrtvovanje kapitala, što će uticati na eroziju finansijskih rezultata *etno sela*.

Otkriće da angažovani kapital nema statistički značajan uticaj na rezultate poslovanja *etno sela*, implicira na zaključak da su gostima važnije gostoprимstvo, ljubaznost i ophođenje zaposlenih prema njima, nego fizički kapital (opremljenost i izgled *etno sela*).

ZAKLJUČAK

Predmet izučava u ovom radu jeste ispitivanje uticaja intelektualnog kapitala, iskazanog kroz ključne elemente VAIC modela, na performanse poslovanja *etno sela*. Istraživanje je sprovedene na primeru 24 *etno sela*. Podaci su prikupljeni za period od 2012. do 2019. godine, na osnovu finansijskih izveštaja izabralih privrednih subjekata. Istraživanje je sprovedeno primenom panel analize, u čiju analizu su uključena *etno sela* koja posluju na teritoriji pet zemalje bivše Jugoslavije.

Za istraživanje je razvijen ekonometrijski model panel analize, za čiju ocenu je korišćen tzv. *pooled OLS* ocenjivač. Performanse poslovanja *etno sela* iskazane su kroz stopu prinosa na ukupnu aktivu. Intelektualni kapital

je iskazan kroz ključne elemente VAIC modela: efikasnost ljudskog kapitala, strukturalnog kapitala i angažovanog kapitala.

Analiza dobijenih rezultata istraživanja ukazuje da je ljudski kapital najznačajniji element intelektualnog kapitala za performanse poslovanja *etno sela*. Ovakav nalaz u skladu je sa očekivanjima i verovanjima da su gostima važnije gostoprivrstvo, ljubaznost i ophođenje zaposlenih prema njima u odnosu na kvalitet infrastrukture i izgled *etno sela*. Negativna vrednost koeficijenta efikasnosti strukturalnog kapitala implicira da je neracionalno ulagati u ovaj element intelektualnog kapitala. Pomalo iznenađujući rezultat jeste da angažovani kapital nema statistički značajan uticaj na performanse poslovanja *etno sela*.

THE INFLUENCE OF INTELLECTUAL CAPITAL ON ETHNO VILLAGE BUSINESS PERFORMANCES: A CASE STUDY OF EX YUGOSLAVIA COUNTRIES

Abstract

The paper examines the impact of intellectual capital on the performance of ethno villages. The research was conducted on the example of 24 ethno villages, which operate in the field of rural tourism in the countries of the former Yugoslavia, using panel analysis. The aim of the research is to answer the question of whether intellectual capital has the same impact and significance on the performance of small, family businesses in the field of rural tourism, as in the case of large enterprises. The research results indicate that intellectual capital, expressed through elements of the VAIC model, has a partial impact on the business performance of ethno villages, since only two of its elements (human capital and structural capital) have a statistically significant impact on ethno village business performance.

Key words: Intellectual capital, VAIC model, ethno villages, panel analysis

LITERATURA

Al-Musalli, M. A. K. and Ismail, N. I. (2014), "Intellectual capital and its effect on financial performance of banks: evidence from Saudi Arabia", *Procedia e Social and Behavioral Sciences*, 164, Pp 201-207

Curcic, N. Radivojevic, N. Grubor, A. and Simonovic, Z. (2020), „Examining causality between market share and competitiveness: Case study textile industry” *Industria Textile*, Vol. 71, No. 4, Pp 364-370

Ivanovic, T. Maksimovic, G. Mandaric, M. Radivojevic, N. Jovic, M. (2021), “The impact of intellectual capital on the financial performance of agricultural enterprises: evidence from the West Balkans Counties“ *Custos e @gronegócio on line* 17(2), 350-376.

Javed, I. and Jahan, Z. (2017), “Corporate Governance, Intellectual Capital and Financial Performance of Banks listed in Pakistan Stock Exchange” *Pakistan Administrative Review*, Vol. 1, No. 3, Pp 175-196

Joshi, M. Cahill , D., Sidhu, J., and Kansal, M. (2013), “Intellectual capital and financial performance: an evaluation of the Australian financial sector” *Journal of Intellectual Capital*, Vol. 14, No. 2, Pp 264-285

Kaplan, R. and Norton, D. (2004), *Strategy Maps - Converting Intangible Assets into Tangible Outcomes*, Harvard Business School Press, Boston, Massachusetts.

Kozer, M. (2016), “The Impact of Intellectual Capital Efficiency on the Profitability of Agricultural Enterprises. in: Dudycz T. et al. (eds) (2016), *The Essence and Measurement of Organizational Efficiency*, Springer Proceedings in Business and Economics, Springer.

Mohamed, I. A. H. (2017), “Methods of measuring intellectual capital ant the efficiency of investment it: Advantages and disadvantages; analytical comparative study” *Imperial journal of Interdisciplinary research*, Vol. 3, No. 2, Pp. 1083-1092

Ocean, T. R. (2015), Annual Study of Intangible Asset Market Value. Retrieved April 12, 2019, from <https://www.oceantomo.com/blog/2015/03-05-ocean-tomo-2015-intangible-asset-market-value/> [pristup 30/12/2021]

Pulic, A. (1998), “Measuring the performance of intellectual potential in knowledge economy” *2nd McMaster Word Congress on Measuring and Managing Intellectual Capital by the Austrian Team for Intellectual Potential.*

Radivojević, N. et al., (2019), “Econometric model of non-performing loans determinants”, *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, No. 520, Pp 481-488

Radivojevic, N. and Jovović, J. (2017), “Examining of determinants of non-performing loans” *Prague Economic Paper*, Vol. 26, No. 3, Pp 300-316

Pregledni članak

**REPERKUSIJE EKONOMSKE KRIZE IZ 2008. I PANDEMIJSKE
KRIZE IZ 2020. GODINE NA TURIZAM U BOSNI I
HERCEGOVINI**

Andrijana Mrkaić Ateljević*

andrijanamrkaiic@gmail.com

Slobodan Subotić**

ssubotic170@gmail.com

Rezime

U uslovima globalnih trendova, turizam se konstantno suočava sa promjenama koje ostavljaju snažan uticaj na dalji razvoj ove grane. Neke od tih promjena manifestuju se kao krize, različitih oblika. Najveća receptivna turistička tržišta izloženija su krizama bilo koje vrste zbog povećanog protoka ljudi i globalizacije. Manja tržišta poput bosanskohercegovačkog turističkog tržišta sa udjelom od samo 0,34% na turističkom tržištu južnog Mediterana najčešće nisu toliko senzibilna na globalne promjene jer im turizam nije prioritetna grana. Međutim, dvije krize su ostavile snažan uticaj na djelatnosti smještaja te pripreme i usluživanja hrane i pića u Bosni i Hercegovini- ekonomska kriza 2008. godine i pandemijska kriza Covid-19 koja se desila 2020. godine.

Ključne riječi: turizam, Bosna i Hercegovina, kriza

JEL KLASIFIKACIJA: G01, H12, O50, Z39

* Visoka škola za turizam i hotelijerstvo, Trebinje, Republika Srpska

** Saobraćajni fakultet, Univerzitet u Istočnom Sarajevu

UVOD

Turistička privreda u Bosni i Hercegovini zadnjih godina pokazuje izrazitu fleksibilnost i pozitivne tendencije stope rasta. Oružani konflikti koji su se tokom devedesetih godina dešavali na prostorima bivše Jugoslavije, kojih je geopolitički pripadala Bosna i Hercegovina, u velikoj mjeri su sabotirali turistički razvoj pa je u poslijeratnom periodu Bosna i Hercegovina bilježila minimalni priliv turista. Kvalitetna resursna osnova olakšava ostvarivanje komparativnih i konkurentskih prednosti, ali je sekvensionalan pristup turističkoj industriji bio razlog sporog turističkog afirmisanja. Od 2000-2008. godine iskorištenost hotelsko turističkih resursa je rasla, iako je povremeno dolazilo do „stagnacija rasta“ odnosno usporavanja rasta turističkih dolazaka u tekućoj u odnosu na prošlu godinu. Međutim, svjetska ekomska kriza koja je počela 2008. godine potvrdila je senzibilnost turizma na prirodne katastrofe, demografske promjene ili ekomske recesije i znatno je ugrozila prosperitet turizma u BiH. Ekomska kriza je do 2014. godine uticala na stagniranje globalnih turističkih tržišta, koja se kod zemalja u razvoju teže oporavlja. Broj turističkih noćenja početkom 2015. godine u Bosni i Hercegovini bio je veći za 33,2 % u odnosu na isti period 2014. godine i to je signaliziralo mogući rast turističkih noćenja u narednom periodu¹. Rast nastavio se do 2020. godine kada se javlja nova krizna situacija po turizam u Bosni i Hercegovini, kao i u cijelom svijetu, a izazvana je epidemijom COVID-19. Pomenuta epidemija je izazvala globalne restrikcije u putovanjima i mjere socijalnog distanciranja. Pandemija je, prema podacima UNWTO-a, na globalnom nivou prouzrokovala pad broja zaposlenih u turizmu sa 334 miliona na 272 miliona, te pad učešća turizma u svjetskom BDP-u sa 10,4% u 2019. godini na 5,5% u 2020. godini². Upoređujući novčane gubitke izazvane ovim krizama na globalnom nivou, pandemija je izazvala više od 935 milijardi dolara gubitka, što je čak za oko deset puta više u odnosu na gubitke izazvane finansijskom krizom 2008. godine³

Istražujući teorijski osvrt na izvore i tipove kriza, da se zaključiti da je pojам krize u turizmu je dalekosežan, iako je najčešće kriza sinonim za

¹ Preuzeto sa: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/u-2015-godini-znatno-povecan-broj-turista-u-bih-ali-nocenja-se-idalje-ne-prijavljuju/151230033>

² WTTC, 2021: <https://wttc.org/News-Article/WTTC-research-reveals-Travel-and-Tourism-slow-recovery-is-hitting-jobs-and-growth-worldwide>

³ UNWTO: <https://www.e-unwto.org/doi/abs/10.18111/wtobarometereng.2020.18.1.7>

nedostajanje finansijskih efekata⁴. Pod krizom u turizmu podrazumijevamo i nedovoljnu funkcionalnost turizma kao privredne grane, odnosno situaciju kada turizam nema adekvatnu propulsivnost, kompenzaciju, konverzaciju, induktivnu moć ili moć redistribucije dohotka⁵. Možemo reći da kriza u turizmu nastaje i kada masovni turizam kroz svoj „lukavi“ koncept baziran na naglom prilivu novca i turista, uvlači u vrtlog negativnih konotacija koje nastaju upravo zbog velike frekventnosti turista čime se značajno doprinosi degradaciji životne sredine i kulturnog identiteta lokalne zajednice⁶. Kriza se reflektuje i kroz nemogućnost turističke infrastrukture da apsorbuje rast turističkog prometa, ali i kroz povećanje troškova za očuvanje prirodnih resursa. U stručnoj literaturi takođe se pominju krize u turizmu izazvane prirodnim nepogodama, zdravstvenim ograničenjima (pandemijama, virusima, i sl.), ali i socijalno-tehnološkim (terorističkim napadima, državnim udarima, cyber kriminalom). Zato mnogi autori uporno razrađuju koncept teorije *sigurnosti turizma* kojim naglašavaju potrebu za poznavanjem kriznog menadžmenta i upotrebu strategija oporavka⁷. Od posebnog značaja je kontrolisanje medijskog senzacionalizma koji prati krizne situacije čime se imidž destinacije dugotrajno narušava⁸. Prevalencija rizika koji ugrožavaju obavljanje turističke aktivnosti posebno je karakteristična za zemlje u razvoju kao što je Bosna i Hercegovina. Ovaj rad posebno će apostrofirati tok turističke aktivnosti u periodu nakon svjetske ekonomske krize iz 2008. godine, te u toku epidemiske krize izazvane virusom Covid-19 u 2020. godini.

1. EFEKTI KRIZA NA TURIZAM U BOSNI I HERCEGOVINI

Turizam kao privredna grana značajno doprinosi jačanju ekonomske slike destinacije kroz veće učešće u bruto domaćem proizvodu, u ukupnoj izvoznoj aktivnosti, kroz stvaranje platnobilansnog suficita, povećanje zaposlenosti i kroz induciranje neturističkih djelatnosti. Kao imanentna osobina turizma javlja se njegova osjetljivost na ekonomske, privredne, socijalne ili druge šokove (krize). Međutim, zakonitosti turističke privrede u kriznim situacijama su specifične. Naime, turizam u tranzicionim zemljama

⁴ Smeral, E. (2009), pp. 5.

⁵ Jadrešić, V. (1999), str.63.

⁶ Sharpley, R., & Telfer, D.J. (2004), pp 70-71.

⁷ Pizam, A., & Mansfeld, Y. (2006), pp. 18.

⁸ Mair, J., Ritchie, B. W., & Walters, G. (2016), pp. 24-25.

u doba krize djeluje u dva smjera: *opada* turistička aktivnost jer je turistička tražnja dohodovno elastična pa sa padom dohotka domaćinstava dolazi do fokusiranja na primarne i egzistencijalne potrebe kojima ne pripada turizam, ili *raste* turistička aktivnost u nekoj destinaciji pogotovo ako je destinacija inferiornog tipa (kao Bosna i Hercegovina) odnosno pad dohotka usmjerava turiste na manje luksuzne destinacije. Upravo drugi scenario bolje objašnjava turističku aktivnost BiH tokom perioda ekonomске krize od 2008. godine gdje nisu zabilježene *drastične* oscilacije u broju turista neposredno nakon krize. U periodu od 2009-2013. godine smanjio se broj turističkih dolazaka, pa je primjera radi u 2009. godini u odnosu na 2008. godinu zabilježena promjena turističkih dolazaka od -6,3% i promjena turističkih noćenja od - 9,2%⁹. U istom periodu je, prema podacima Centralne banke BiH, bio prisutan nešto veći pad *izvoza* po osnovu podkategorije „putovanja“ (u strukturi platnog bilansa ova podkategorija pripada kategoriji „izvoz roba i usluga“) od čak -15,137 %¹⁰. Ovo upućuje na degresivno kretanje turističke potrošnje, odnosno da broj dolazaka i noćenja nije previše smanjen, ali da su turisti u početnoj fazi svjetske krize u Bosni i Hercegovini znatno manje trošili. Od 2013-2019. godine zabilježen je konstantan rast izvoza turističkih usluga. Nakon toga, u 2020. godini dolazi do pojave pandemije Covid -19 koja je najviše degradirala sektor turizma i hotelijerstva kako na globalnom nivou, tako i u Bosni i Hercegovini. Ograničavanje mobilnosti putnika, mjere distanciranja, uslovljavanje vakcinacijom, te zatvaranje objekata iz ove djelatnosti uslovile su da pad turističkih posjeta bude u enormnim razmjerama. U prvoj polovini 2020. godine u Bosni i Hercegovini zabilježeno je 66,2% manje turističkih noćenja u odnosu na 2019. godinu¹¹. Najveći pad je zabilježen u noćenjima stranih turista, što je u skladu sa globalnim restrikcijama izazvanim pandemijom. Prema podacima Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine broj noćenja domaćih turista bio je manji za oko 40%, dok je broj noćenja stranih turista bio manji za oko 76% u odnosu na prvu polovinu 2019. godine¹². Nešto manji pad noćenja domaćih turista ostvaren je zahvaljujući turističkim vaučerima koje su izdavale nadležne institucije, a kojima se nastojao „spasiti“ domaći turizam.

⁹ BHAS, http://www.bhas.ba/saopstenja/TUR_2009M12_001_01_BA.pdf.

¹⁰ Centralna banka BiH: http://statistics.cbbh.ba/Panorama/novaview/SimpleLogin_sr_html.aspx

¹¹ <https://wttc.org/Research/Economic-Impact/BosniaandHerzegovina>

¹² https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Saopstenja/2020/TUR_02_2020_07_0_BS.pdf

2. PARCIJALNI EFEKTI TURIZMA U USLOVIMA KRIZE

Uvažavajući kompleksnost i heterogenost turizma kao privredne grane nije jednostavno egzaktno determinisati ekonomski značaj turizma jer je on multiplikativnog karaktera. Kratkoročno posmatrano veliki značaj ima ostvareni doprinos turizma platnobilansnom suficitu, rastu BDP-a ili povećanju zaposlenosti. Međutim, dugoročno posmatrano mnogo je bitnije da turizam bude generator investicionih ciklusa.

2.1. Efekti turizma na platni bilans i bruto domaći proizvod Bosne i Hercegovine u periodu kriza

Kako turizam u Bosni i Hercegovini čini simboličan dio BDP-a koji se godinama kreće od 2-3% direktnog učešća, država se nije mogla osloniti na efekte turističke industrije u periodu recesije, kao ni u periodu pandemije. Finansijskom krizom iz 2008. godine akumulirani su brojni problemi: rast bankarskih kredita u odnosu na bankarske depozite, veća domaća potrošnja od proizvodnje, pad zaposlenosti, nedovoljno restrukturirana preduzeća, smanjenje stranih direktnih i portfolio investicija i slično¹³. Osim pada turističkog prometa, pandemija COVID-19 donijela je i druge neželjene efekte: pad zaposlenosti pogotovo u sektoru turizma, potpuna stagnacija turističke potražnje, zatvaranje granica, propadanje uplaćenih aranžmana, pad povjerenja putnika.. Naredna tabela daje pregled *platnog bilansa* Bosne i Hercegovine- izvoz za kategorije „*prevoz i putovanja*“ za period od 2007-2020. godine, u milionima maraka (*Tabela 1*).

¹³ Račić, Ž., & Erić, O. (2018.), str. 307.

Tabela 1: Platni bilans-izvoz za kategoriju „prevoz i putovanja“, milioni KM, 2007-2020.

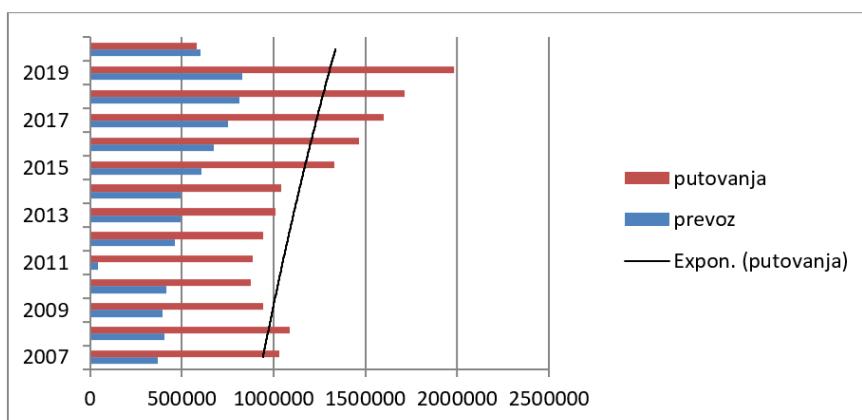
Godina	Prevoz	Putovanja
2007	368.44	1.032.44
2008	407.43	1.087.40
2009	395.82	944.44
2010	415.93	877.22
2011	458.50	887.76
2012	460.76	942.44
2013	491.44	1.010.21
2014	493.89	1.042.71
2015	609.38	1.329.31
2016	672.09	1.463.19
2017	753.84	1.598.14
2018	814.28	1.712.87
2019	830.11	1.982.81
2020	609.30	600.16

Izvor: Centralna banka BiH,

http://statistics.cbbh.ba/Panorama/novaview/SimpleLogin_sr_html.aspx

Izvori turističke tražnje u BiH su vezani za regionalno tržište, pa bez obzira na pad međunarodnih dolazaka, turistička aktivnost nije znatno stagnirala. Već od 2013. godine količina ostvarenih prihoda po osnovu izvoza turističkih usluga znatno se povećavala i to kroz potrošnju turista, prihode od noćenja, boravišnih taksi, poreza na izdavanje smještaja i sl. Takav trend trajao je do pojave pandemije Covid-19 koja je uslovila pad turističkog prometa i potrošnje i opštu nestabilnost. Prihodi od putovanja su tokom 2020. godine bili najniži u zadnjih 15 godina. Vizuelizacija toka izvoza “putovanja” može se predstaviti eksponencijalnom linijom (*Grafikon 1*).

Grafikon 1: Eksponencijalna linija trenda za izvoz po osnovu “putovanja”

Izvor: izrada autora prema podacima Centralne banke BiH,
http://statistics.cbbh.ba/Panorama/novaview/SimpleLogin_sr_html.aspx

Iako tekući račun prema podacima Centralne banke veoma često ima negativan predznak, prouzrokovani prije svega čestim robnim deficitom, kategorija putovanja doprinosi stvaranju uslužnog suficita. To je razumljivo jer je Bosna i Hercegovina receptivna turistička zemlja koja tradicionalno ostvaruje suficit usluga, posebno kategorije “putovanja”. Turizam, tačnije “djelatnosti smještaja” i “djelatnosti pripreme i usluživanja hrane i pića” u Bosni i Hercegovini iz godine u godinu bilježe rast i sve značajniji udio u bruto domaćem proizvodu. Ako posmatramo period recesije može se konstatovati da nije dolazilo do značajnijeg pada učešća turizma u BDP-u u prvim godinama finansijske krize. Iako je dinamičan rast turizma usporen tokom 2009. godine, ipak direktni udio turizma u BDP-u nije padao ispod 2%. Ukupan udio sektora turizma i putovanja u BDP-u je počeo opadati od 2008. godine (10,28%) da bi značajan pad bio zabilježen 2012. godine, kada je ukupni udio sektora turizma i putovanja u BDP-u Bosne i Hercegovine bio 8,02%¹⁴. Međutim, pojava epidemijске krize 2020. godine dovela je do evidentnog pada direktnog učešća turizma u BDP-u sa 2,1% na 1,5% (Agencija za statistiku BiH).

¹⁴ The world bank, https://tcdat360.worldbank.org/indicators/tnt.tot.contrib.gdp?country=BIH&indicator=24695&viz=line_chart&years=1995,2028

2.2. Zaposlenost i struktura preduzeća u turizmu u periodu recesije i pandemije Covid 19

Uticaj krize bez obzira na njen izvor, posebno je vidljiv je kada je u pitanju broj i struktura zaposlenih, te struktura preduzeća čiji se broj uslijed jakog udara krize često smanjuje, pogotovo u privatnom sektoru ukoliko nema određene stimulativne pomoći. Kada je u pitanju struktura preduzeća prema broju zaposlenih u turizmu, ona je 2009. godine izgledala ovako:

- 88,3 % preduzeća pripadalo je grupi od 0-19 zaposlenih u kojima je radilo 41,2 % radne snage iz sektora ugostiteljstva;
- 8,3% preduzeća pripadalo je grupi od 20-49 zaposlenih sa 24,8% zaposlenih iz sektora ugostiteljstva;
- svega 3,4% preduzeća pripadalo je grupi sa 50 i više zaposlenih, u okviru koje je broj zaposlenih bio 34% od ukupno zaposlenih iz sektora ugostiteljstva¹⁵.

Analizirajući preduzeća i broj zaposlenih u sektoru turizma i hotelijerstva u periodu obe krize, dolazi se do slijedeće tabele (*Tabela 2*).

Tabela 2: Broj zaposlenih i preduzeća u sektoru turizma u BiH, 2009-2020. godine

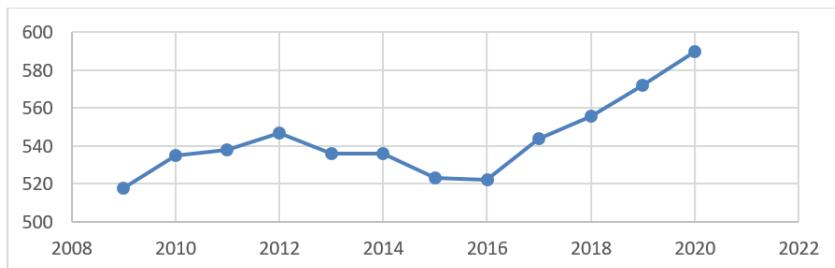
Godina	Broj preduzeća	Broj zaposlenih
2009.	707	31.552
2010.	691	28.490
2011.	737	28.216
2012	723	28.262
2013.	690	27.972
2014	657	31.843
2015.	722	33.264
2016.	778	35.269
2017.	868	38.248
2018.	893	41.088
2019.	936	43.058
2020.	865	38.857

Izvor: Saopštenja strukturne statistike, BHAS, 2009-2020.

¹⁵ BHAS: https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Metodologije/SBS_00_2011_MD_0_BS.pdf

Tabela jasno upućuje na fluktuativno kretanje broja zaposlenih u sektoru turizma i hoteljerstva u Bosni i Hercegovini tokom trajanja recesije, da bi se rastući trend pojavio tek od 2014. godine i trajao do pojave Covid krize. Kada je u pitanju zaposlenost u sektoru turizma u BiH bitno je spomenuti da su lični dohoci ovih zaposlenih osoba manji od prosječnih, i taj trend je stalno prisutan. Naime, prosječna neto plata u BiH za sektor turizma, odnosno za kategoriju „hoteli i restorani“ imala je rastući trend od 2008. do 2013. godine od kada nastupa blagi pad neto plata do 2017. godine, a zatim opet povećanje (*Grafikon 2*).

Grafikon 2: Prosječna neto plata za sektor turizma u BiH 2009-2020. (KM)

Izvor: Izrada autora prema podacima BHAS-a:
https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Metodologije/SBS_00_2011_MD_0_BS.pdf

Prosječna neto plata za sektor turizma u 2009. godini iznosila je 518 KM, dok je istovremeno prosječna neto plata za sve druge djelatnosti bila 785 KM¹⁶. U periodu Covid režima, plate radnika u sektoru turizma i ugostiteljstva u BiH se nisu smanjivale, ali je nezaposlenost rasla, veći broj objekata je zatvoren, neki čak i trajno. Iako je država uvodila stimulativne mjere kako bi ovom sektoru obezbjedila egzistenciju, to ipak nije bilo dovoljno. Tokom 2020. godine broj registrovanih preduzeća iz sektora turizma i ugostiteljstva je opao za više od 70 u odnosu na 2019. godinu.

¹⁶ Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2009.: https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Metodologije/SBS_00_2011_MD_0_BS.pdf

2.3. Efekti kriza na investicije u sektoru turizma u BiH

Uslov za veća strana ulaganja u turizmu je interdisciplinarni pristup investicionoj politici, te politička, zakonodavna i makroekonomski stabilnost u državi. Posmatrano sa prirodno-kulturnog aspekta, Bosna i Hercegovina ima veliki potencijal za privlačenje stranih direktnih investicija (SDI) u turizam, ali prioritet čine investicije u infrastrukturu. Učešće investicija trebalo bi da pozitivno pomjera stopu rasta BDP-a, međutim turbulentna kretanja od 2008.-2020. godine ostavila su posljedice. Prema podacima Agencije za privlačenje stranih direktnih investicija u BiH, od 1994. godine svega 1% ukupnih SDI se odnosilo na sektor turizma. Iako su investiciona kretanja zadnjih godina imala optimističnu prognozu, to je prekinuto pandemijom Covid-a koja je na globalnom nivou izazvala stagnaciju investicionog ciklusa.

Prema evidenciji harmonizovanog sistema podataka Centralne banke BiH, u prvim godinama ekonomске krize priliv stranih direktnih investicija u sektor turizma, odnosno u kategorije „smještaj“ i kategoriju „djelatnosti pripreme i usluživanja hrane i pića“ nije smanjen, vjerovatno jer je BiH već ranije uplovila u proces privatizacije koja je stranim investorima omogućavala povoljne uslove ulaganja. Iako su prihodi od stranih turista bili u značajnijem padu u periodu recesije (do 2013. godine), priliv SDI u kategoriju „smještaj“ bio je u konstantnom porastu sve do 2014. godine, da bi se od 2015. godine rast priliva SDI preusmjerio u kategoriju „djelatnosti pripreme i usluživanja hrane i pića“. Čak ni tokom pandemije ulaganje u „djelatnosti pripreme i usluživanja hrane i pića“ nije značajnije opadalo, iako je turistička potrošnja znatno smanjena. Naredna tabela rezimira stanje investicija (*Tabela 3*).

Tabela 3: Poređenje ukupnih stranih direktnih investicija i investicija u turizmu u BiH, milioni KM

Godina	Ukupne investicije za sve djelatnosti	Smještaj	Djelatnosti pripreme i usluživanja hrane i pića
2010	9.820.00	133.4	3.1
2011	10.773.50	143.5	3.2
2012	11.212.20	169.4	4
2013	12.058.80	185.5	3.6
2014	12.093.00	210.1	4.4
2015	12.864.40	195.3	12.9
2016	13.247.70	176.2	12
2017	13.843.90	147.9	12.8
2018	14.745.00	144.4	14.5
2019	15.039.90	135.1	16.5
2020	15.082.30	126.2	15.8

Izvor: Centralna banka BiH, link:

http://statistics.cbbh.ba/Panorama/novaview/SimpleLogin_sr_html.aspx, dana 11.09.2021.

Visok priliv SDI u izgradnju smještajnih kapaciteta u BiH zabilježen je 2014. godine i prema podacima Centralne banke iznosio je 210 miliona KM, odnosno u toj godini 1,73 % od ukupnih stranih direktnih investicija. Najveći priliv SDI u „djelatnosti pripreme i usluživanja hrane i pića“ bio je tokom 2019. godine. Sredstva koja se u obliku SDI plasiraju u privredu obično rezultiraju povećanjem izvoza, kako pokazuje iskustvo zemalja Evropske unije. Međutim iskustvo BiH u periodu i nakon recesije pokazuje da je priliv SDI više stimulisao rast domaće potrošnje, nego rast konkurentnosti izvozne privrede.

ZAKLJUČAK

Bosna i Hercegovina je receptivna turistička destinacija koja tradicionalno ostvaruje uslužni deficit sa preko 40% učešća djelatnosti “putovanja i prevoz” u ukupnim uslugama. Međutim, devizni priliv od turizma koristi se za pokriće deficita tekućeg računa platnog bilansa. Posmatrajući opšti

ekonomski napredak kroz stope rasta BDP-a u periodu 2008.-2020. godine mogu se konstatovati najniže stope rasta upravo u 2008. godini od -0,8% i 2020. godini od -4,3%¹⁷. Od 2009. godine kreće pad turističkih dolazaka od 6,3% i pad noćenja od 9,2%. Takođe, u istom periodu je prema podacima Centralne banke BiH prisutan nešto veći pad *izvoza* po osnovu podkategorije „putovanja“ od čak -15,137 %. Direktni udio turizma u BDP-u se kreće godinama od 2-3%, ali je tokom krizne 2020. godine opao na svega 1,5%. Krize su donijele i smanjenje broja zaposlenih u sektoru turizma i hotelijerstva posebno epidemiološka kriza kada je preko 4000 hiljade zaposlenih u turizmu ostalo bez posla. Najmanji broj registrovanih preduzeća iz domena turizma i hotelijerstva u Bosni i Hercegovini zabilježen je tokom 2014. godine. S obzirom da Bosna i Hercegovina posjeduje bogatu resursnu osnovu potrebno je kreirati adekvatan koordinacioni okvir koji će omogućiti ovako maloj tranzicionej privredi da se izbori sa posljedicama globalnih ekonomskih udara, epidemioloških kriza, demografskih ili nekih drugih oblika krize. Očuvanje sektora turizma je od velike važnosti jer generiše nova radna mjesta, devizni priliv, investicije i stabilizaciju platnog bilansa, te kroz svoju konverzionu funkciju inicira turističku valorizaciju srodnih djelatnosti. Brojna istraživanja iz ovog domena pokazala su da je razvoj kriznog menadžmenta ključni za uspostavljanje sistema sigurnosti i za prevazilaženje kriznih situacija. Kvalitetno koordinisan krizni menadžment omogućava smanjenje ranjivosti turističkog sektora na potencijalne opasnosti koje onemogućavaju njegovo normalno funkcionisanje¹⁸. Takođe, potreban je snažniji istraživački fokus i akademski diskurs na temu kriza u turizmu, kako bi se sistematičnije pristupilo rješavanju posljedica krize¹⁹.

Kraj pandemije Covid-19 se ne nazire u skorijoj budućnosti, Bosni i Hercegovini je potrebna rekonceptualizacija upravljanja turizmom kako bi se štetne posljedice krize umanjile i period oporavka bio brži.

¹⁷ World bank: <https://datatopics.worldbank.org/world-development-indicators/>

¹⁸ Strelec, D. (2019), str.108.

¹⁹ Pforr, C. (2006), str.2.

CRISIS REPERCUSES ON THE TOURISM OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract:

Different sources of crisis leave different consequences on the tourism industry and the economy in general. This paper analyzes the impact of two crises on tourism in Bosnia and Herzegovina, one from an economic source and the other from a pandemic source. The paper presents the consequences of both crises through the analysis of the balance of payments, gross domestic product, employment and investment in the period 2008-2020. years. The results of the analysis show that tourism in Bosnia and Herzegovina does not make a high contribution to GDP, and that growing tendencies have been interrupted by crises. The COVID-19 crisis had special negative effects, which caused a drastic drop in foreign tourist arrivals, a drop in employment, investments, as well as a drop in "invisible" (tourist) exports of as much as -15%. In the conclusion of the paper, a more active cooperation between the Government and the academic public was proposed, as well as the establishment of crisis management, in order to be more ready for some future crises.

Key words: tourism, Bosnia and Herzegovina, crises

LITERATURA

Jadrešić, V. (1999), "Proturječja i negativne pojavnosti u turizmu" *Tourism and hospitality management*, vol. 5(1-2), 55-67.

Mair, J., Ritchie, B. W., & Walters, G. (2016), "Towards a research agenda for post-disaster and post-crisis recovery strategies for tourist destinations: A narrative review" *Current Issues in Tourism*, vol. 19, pp 1-26.

Pförr, C. (2006), "Tourism in post crisis is tourism in pre-crisis: a review of the literature on crisis management in tourism" *Curtin University of Technology School of Management*, pp 1-10.

Pizam, A., & Mansfeld, Y. (2006), "Toward a theory of tourism security" *Routledge - Tourism, Security and Safety* pp. 15-41.

Račić, Ž., & Erić, O. (2018), "Ekonomski rast Bosne i Hercegovine prije i poslije krize: Primjena višestruke regresione analize" *Ekonomski vidici*, Vol XXIII, 3-4, str. 307-322.

Sagittarius, D. (2019), “Security and tourism in Croatia“ *In Forum for Security Studies*, Faculty of Political Science-Center for International and Security Studies, Vol. 3, No. 3, pp 93-115.

Smeral, E. (2009), “The impact of the financial and economic crisis on European tourism”, *Journal of Travel Research*, vol. 48(1), pp 3-13.

Sharpley, R., & Telfer, D.J. (2004), “Tourism and Development-Concepts and Issue”, *Great Britain: Cromwell Press Ltd*, pp 462.

Internet izvori:

<https://www.klix.ba/vijesti/bih/u-2015-godini-znatno-povecan-broj-turista-u-bih-ali-nocenja-se-i-dalje-ne-prijavljuju/151230033>, pristupljeno 12.10.2021.

<http://www.fipa.gov.ba/informacije/statistike/investicije/default.aspx?id=180&langTag=bs-BA>, pristupljeno 12.10.2021.

<https://www.e-unwto.org/doi/abs/10.18111/wtobarometereng.2020.18.1.7> pristupljeno 25.02.2021.

http://www.bhas.ba/saopstenja/TUR_2009M12_001_01_BA.pdf, pristupljeno 15.03.2021.

https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Saopstenja/2020/TUR_02_2020_07_0_BS.pdf, pristupljeno 15.03.2021.

https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Metodologije/SBS_00_2011_MD_0_BS.pdf, pristupljeno 20.09.2021.

http://www.bhas.ba/metodoloskidokumenti/sps_2009-bh.pdf, pristupljeno 15.03.2021.

https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Saopstenja/2021/NAC_02_2020_Y1_0_SR.pdf, pristupljeno 21.09.2021.

http://statistics.cbbh.ba/Panorama/novaview/SimpleLogin_sr_html.aspx, pristupljeno 11.09.2021.

<https://datatopics.worldbank.org/world-development-indicators/>, pristuljeno 21.11.2021.

<https://tcdatadata360.worldbank.org/indicators/tnt.tot.contrib>.

gdp?country=BIH&indicator=24695&viz=linechart&years=1995,2028,
pristupljeno 21.09.2021.

<https://wttc.org/Research/Economic-Impact>, pristupljeno 11.09.2021.

Pregledni članak

ODNOS KONKURENOSTI I PRILIVA SDI U SRBIJI I POTPISNICAMA CEFTA 2006 SPORAZUMA

Milan Tomić*

milantm93@gmail.com

Nina Uremović**

nina.d.uremovic@apeiron-edu.eu

Marija Antonijević***

marija.antonijevic@ien.bg.ac.rs

Bojan Pejović****

bojan.p@ucg.ac.me

Rezime

Cilj ovog istraživanja je da analizira i utvrdi postojanje povezanosti između dvanaest stubova konkurentnosti i priliva stranih direktnih investicija u potpisnicima CEFTA 2006 sporazuma. Iako je naučna literatura veoma bogata empirijskim studijama povezanim sa stranim direktnim investicijama, ipak, postoji oskudan broj studija koje se bave ispitivanjem odnosa između stubova konkurentnosti i priliva stranih direktnih investicija. Kako bi se sagledala veza između posmatranih varijabli korišćeni su sekundarni podaci objavljeni od strane međunarodnih organizacija Svetskog ekonomskog foruma za dvanaest stubova konkurentnosti i Svetske banke za SDI. Primenom Pirsonovog koeficijenta korelacije utvrđena je jačina odnosa između stubova konkurentnosti i priliva

* Nezavisni istraživač, Banja Luka, Bosna i Hercegovina

** Panevropski univerzitet „Apeiron“ Banja Luka, Bosna i Hercegovina

*** Institut ekonomskih nauka, Beograd, Srbija

**** Ekonomski fakultet Univerziteta Crne Gore, Podgorica, Crna Gora

SDI za posmatrani vremenski period 2007-2019. godine za potpisnice CEFTA 2006 sporazuma, pri čemu je posebna pažnja posvećena analizi Republike Srbije. Analizom korelacionih koeficijanata na nivou CEFTA 2006 sporazuma utvrđena je značajna pozitivna veza između SDI i sledećih stubova konkurentnosti: razvoja finansijskog tržišta i veličine tržišta, infrastrukture, visokog obrazovanja i obuke, tehnološke spremnosti i veličine tržišta. Sa druge strane, negativni korelacioni koeficijenti stubova konkurentnosti i stranih direktnih investicija su statistički značajni kod stubova koji se odnose na makroekonomsko okruženje i institucije na nivou CEFTA 2006 sporazuma. Pored toga, utvrđena je na nivou Republike Srbije jaka pozitivna veza između SDI i stubova makroekonomsko okruženje, inovacije, visoko obrazovanje i obuke i razvoj finansijskog tržišta. Dodatno, rezultati regresione analize pokazali su da na prliv stranih direktnih investicija u periodu 2007-2016 godine na nivou CEFTA 2006 sporazuma statistički značajno utiču sledeći stubovi konkurentnosti: 1. zdravlje i osnovno obrazovanje; 2. efikasnost tržišta robe; 3. efikasnost tržišta rada; 4. veličina tržišta; 5. inovacije, dok je u periodu 2017-2019. godine statistički značajna bila infrastruktura.

Ključne reči: SDI, Konkurenost, CEFTA 2006 sporazum, Srbija

JEL KLASIFIKACIJA: F21, O19

UVOD

Konkurenost se na bazi relevantne literature može smatrati kao povezanica determinanti priliva stranih direktnih investicija (SDI) u jednoj ekonomiji. Ona se može sagledati kao sposobnost firme, industrije, regije ili određene nacije da postigne viši nivo ekonomskih performansi u vidu snabdevanja robe i usluga na jednom tržištu izložene konkurencije, gde se konkurenost izučava i na mikronivou, na nivou firmi, kao i na makronivou¹. Studije koje se odnose na sponu između konkurenosti i priliva SDI su retke, što je posledica nedostatka saglasnosti u vezi sa univerzalno prihvaćenom definicijom ekonomске konkurenosti (Criste, 2008; Popovici i Calin, 2015)². Svetski ekonomski forum (World Economic Forum, WEF) je 1979. godine ustanovio Globalni indeks konkurenosti (Global Competitiveness Index – GCI) koji je rangirao konkurenost 141 ekonomije kroz 10 indikatora organizovanih u 12 stubova, pri čemu se rang kretao od 1 do 7. Svetski ekonomski forum je 2018. godine predstavio novu metodologiju koja naglašava ulogu ljudskog kapitala, inovacija, elastičnosti i okretnosti. Rezultat ranga GCI

¹ Porter (1990); Charles i Diaz (2016), str.1.

² Criste (2008); Popovici i Calin (2015), str. 55.

promenio se sa 1 - 7 na 1 - 100. Aktuelni izveštaj se sastoji od 98 promenljivih organizovanih u sledećih dvanaest stubova: 1) institucije; 2) infrastruktura; 3) usvajanje IKT; 4) makroekonomska stabilnost; 5) zdravlje; 6) veštine; 7) tržište proizvoda; 8) tržište rada; 9) finansijski sistem; 10) veličina tržišta; 11) dinamičnost poslovanja; i 12) inovacione sposobnosti³.

U razvijenim zemljama, a naročito u zemljama u razvoju, konkurentnost predstavlja izrazito značajan faktor za privlačenje SDI. Štaviše, konkurentnost podstiče veći nivo produktivnosti u određenoj zemlji, čiji se efekti ogledaju u poboljšanju sveobuhvatnog blagostanja te zemlje. Sa jedne strane, prilivi stranih direktnih investicija u jednoj ekonomiji obezbeđuju veću konkurenčiju na tržištu prilikom priliva novih tehnologija i znanja. Sa druge strane, treba обратити pažnju на заштиту konkurenčije u istoj zemlji помоћу raznih pravnih regulativa.

U pogledu savremenih tokova u svetu može se identifikovati sve viši stepen globalizacije, pri čemu je primetno pristupanje nacionalnih ekonomija u globalne tokove. Sve veća globalizacija, odnosno međunarodni tokovi u svom aspektu kao jednu od glavnih komponenti sadrže strane direktne investicije. Strane direktne investicije pružaju brojne koristi zemlji domaćinu, posebno zemljama u razvoju, budući da podstiču ekonomski rast i služe kao izvor finansiranja deficit-a tekućeg računa. Kao glavni način međunarodnih kapitalnih tokova, direktna strana ulaganja imaju sve značajniji uticaj na ekonomiju zemlje domaćina. Direktne strane investicije predstavljaju međunarodno kretanje dugoročnog kapitala koje je motivisano sticanjem profita, ali i prava vlasništva, kontrole i upravljanja nad poslovnim subjektom u inostranstvu⁴. U današnjem svetu može se uočiti kretanje faktora proizvodnje iz zemalja ili područja koje raspolažu većom količinom resursa u predele i zemlje koje su oskudne, gde do izražaja dolazi povezanost stranih direktnih investicija i međunarodne trgovine. Ovakav vid ekonomskih kretanja predstavlja imperativ za unapređenje sveobuhvatne ekonomije zemalja u razvoju, gde ovakva kretanja svakako doprinose većoj specijalizaciji u proizvodnji kao i povećanju blagostanja na svetskom nivou. Treba istaći da gotovo sve zemlje u razvoju nastoje da svojim politikama privuku što veći broj stranih investicija. Kako bi određene zemlje uspele da privuku što veći obim inostranih investicija, one moraju da stvore povoljnju investicionu klimu, gde vladaju stabilni uslovi privređivanja, politički pozitivni stavovi prema inostranim investicijama, povoljan spoljnotrgovinski, devizni i carinski tretman zajedničkih ulaganja,

³ The Global Competitiveness Report, (2018), str. Vii.

⁴ Pejaković (2012), str. 341.

razvijena infrastruktura, nizak nivo korupcije i slično⁵. Možemo reći da je Republika Srbija stvorila povoljnu investicionu klimu za privlačanje stranih direktnih investicija. Ali sa druge strane, tokom tranzisionog perioda najveći obim SDI investiran je na područje beogradskog regiona od 45% i u region Vojvodine od 37%, gde su ostali regioni u Srbiji zabeležili znatno manje prilive. Prilikom ovakve raspodele SDI, uočljiva je tendencija investiranja vođena profitom, gde su zanemareni interesi smanjenja regionalnih nejednakosti prilikom priliva SDI. U tom kontekstu, postavlja se pitanje opravdanosti davanja visokih subvencija za privlačenje stranih direktnih investicija.⁶

Kada se danas govori o Centralnoevropskom sporazumu o slobodnoj trgovini (eng. Central European Free Trade Agreement - CEFTA) misli se na sporazum koji se primenjuje na Zapadnom Balkanu. Sporazum CEFTA prvobitno je nastao 21. decembra 1992. godine u Krakovu (Poljska), koji je stupio na snagu 1. marta 1993. godine. Sporazum predviđa zonu slobodne trgovine između Poljske, Čehoslovačke i Mađarske. Disolucijom Čehoslovačke u Češku i Slovačku obe zemlje ostaju u pomenutom sporazumu. Sa druge strane, sporazum CEFTA 2006 osnovan je sa ciljem stvaranja zone slobodne trgovine između zemalja Jugoistočne Evrope, gde je sporazum potpisana u decembru 2006. godine i primjenjuje se od sredine 2007. godine. U sporazumu CEFTA 2006 nisu ponovo pregovarane trgovinske koncesije vezane za međusobnu robnu trgovinu zemalja regiona Jugoistočne Evrope, već su samo preuzete postojeće trgovinske koncesije ispregovarane u bilateralnim trgovinskim sporazumima sporazuma CEFTA iz 1992. godine⁷. Sporazum CEFTA 2006 pored liberalizacije trgovine, posedovao je dvojako svojstvo. Jedan od bitnih ciljeva ovog sporazuma ogledao se u približavanju država ovog sporazuma Evropskoj uniji (EU), gde je tako Hrvatska prilikom pristupanja EU napustila sporazum CEFTA 2006 u 2013 godini. Takođe, neke od promena u ovom sporazumu desile su se u februaru 2011. godine, gde potpisivanjem dodatnog protokola dalje liberalizuje trgovina poljoprivrednih proizvoda.

U ovom radu prikazana je veza između stubova konkurentnosti i stranih direktnih investicija u potpisnicima CEFTA 2006 sporazuma, sa posebnim osvrtom na Republiku Srbiju. Analizirane zemlje u potpisnicama CEFTA 2006 sporazuma su Srbija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Severna Makedonija, Albanija i Moldavija. Analiziran je period od 2007. do 2016.

⁵ Tomić, Antonijević and Pejović (2021), str. 49.

⁶ Rikalović and Molnar (2021), str. 327.

⁷ Bjelić and Dragutinović-Mitrović (2018), str. 17-19.

godine, kao i od 2017. do 2019. godine. Kako bi se utvrdio odnos između stranih direktnih investicija i dvanaest stubova konkurentnosti korišćeni su podaci koji su preuzeti iz godišnjih izveštaja Svetskog ekonomskog foruma. Ovaj rad je strukturiran na sledeći način. Posle navoda literature, sledi deo sa metodologijom, posle čega su predstavljeni rezultati i diskusija. U nastavku rada se nalazi zaključak i spisak korišćene literature.

1. PREGLED LITERATURE

Uticaj inostranih kompanija na lokalnom tržištu upečatljivo dovodi do povećanja konkurentnosti prilikom tehnoloških prelivanja. Štaviše, difuzija znanja vezana za SDI uključuje horizontalnu i vertikalnu difuziju. Prvi se odnosi na širenje znanja koje stvaraju multinacionalne korporacije putem veza sa lokalnim intrasektorskim firmama, a poslednji se odnosi na širenje znanja koje generišu multinacionalne korporacije kroz kontakte sa lokalnim međusektorskim firmama, uključujući i uzvodne i nizvodne firme⁸. Nadalje, neke od pozitivnih karakteristika odnosa između stepena konkurentnosti i stranih direktnih investicija se mogu videti iz toga što veći nivo konkurentnosti na tržištu povećava mogućnost prelivanja SDI na domaće firme⁹.

Sa druge strane, priliv stranih direktnih investicija, odnosno ulazak inostranih preduzeća na nacionalno tržište, može poremetiti funkcionisanje tržišta u smislu da lokalne firme gube tržišno učešće i bivaju istisnute sa tržišta. Internacionale kompanije obično poseduju novije tehnologije, kao i značajnija finansijska sredstva, koja im omogućavaju da imaju upečatljivo viši nivo tržišne konkurentnosti u odnosu na nacionalne firme, čiji se efekat ogleda u znatnom gubitku tržišnog udela domaćih firmi¹⁰.

Neke od zemalja u svetu su uspele da u kratkom vremenkom periodu povćaju svoju konkurentnost na globalnom nivou. Među takvim zemaljama je svakako Republika Srbija, koja je u kratkom vremenskom periodu uspele da poveća svoju konkurentnost. Republika Srbija, koja je 2013. godine bila na 101 mestu, već je 2016. godine je bila na 90 mestu. Može se primetiti da je Srbija u kratkom vremenskom roku od 4 godine (od 2013. do 2016. godine), značajno povećala svoj nivo konkurentnosti. U ovom periodu Republika Srbija je uspela da poveća svoj globalni rang za 11 mesta, što

⁸ Zhaobin Fan and Hui Li (2019), str.2.

⁹ Crespo (2007), str. 413.

¹⁰ Aitken (1999); Crespo (2007), str. 412.

svakako predstavlja veoma pozitivnu sliku napretka za Republiku Srbiju. Srbija je zabeležila međugodišnju prosečnu stopu rasta od 0,56% u periodu od 2007. do 2016. godine. Među potpisnicama CEFTA 2006 sporazuma, Bosna i Hercegovina ima najveću međugodišnju prosečnu stopu rasta od 2,14%, dok Moldavija ima najnižu međugodišnju prosečnu stopu rasta od 0,01%. Iako je došlo do promene metodologije u ocenivanju od 2017. godine, ispitivane zemlje i dalje možemo posmatrati po njihovom globalnom rangu. Od 2017. godine vrši se primena nove metodologije računanja globalne konkurentnosti. U vremenskom period od 2018-2019 godine, Republika Srbija posedovala je najbolji rang od potpisnika CEFTA 2006 sporazuma u 2018. godini, gde je zauzela 65. mesto. Najlošiji rang u okviru potpisnika sporazuma CEFTA 2006 posedovala je Bosna i Hercegovina 2019. godine, koja zauzima 92. mesto od 141 ispitivane zemlje u svetu¹¹.

U istraživačkoj literaturi se nalazi ograničen broj istraživačkih studija koje analiziraju odnos priliva SDI sa stubovima konkurentnosti koji su izraženi kao elementi Globalnog indeksa konkurenčije (GCI) definisani od strane Svetskog Ekonomskog foruma (WEF)¹². Anastassopoulos raspravlja da postoji pozitivan uticaj varijabli konkurentnosti na prliv stranih direktnih investicija. Istraživanje je pokazalo da u izabranim zemljama EU u periodu od 2003. do 2006. godine, efikasnost tržišta robe i rada, stručna spremna kao i infrastruktura pozitivno utiču na privlačenje SDI¹³.

Jak i pozitivan uticaj konkurentnosti na prliv SDI se može uočiti u ASEN državama, gde institucije, zdravlje i primarna edukacija koji predstavljaju stubove konkurentnosti imaju značajan uticaj na prilive inostranih investicija. Institucije omogućavaju stvaranje okruženja u kojem će pojedinci kao i firme uspevati da generišu prihode u okviru privrede. Drugim rečima, jačanje javnih i privatnih institucija bi omogućilo stvaranje podsticajnog okruženja za rast. Takođe, zdravlje radne snage kao i njihova edukacija pospešuju produktivnost i kompetentnost države¹⁴.

Prema istraživanjima Povici i Calin, od 12 stubova konkurenčije, makroekonomsko okruženje, edukacija i trening, kao i razvoj finansijskog tržišta nisu statistički značajno povezane sa prilivom SDI. Promenljive koje su značajno povezane sa stranim direktnim investicijama su institucije, infrastruktura, tržište robe, efikasnost tržišta rada, tehnološka spremnost,

¹¹ Schwab, K. (2009-2019).

¹² Stankov, Damjanović and Roganović (2018), str. 100.

¹³ Anastassopoulos (2007).

¹⁴ Raeskyesa (2019), str. 19.

sofisticiranost poslovanja, kao i kapacitet za inovacije¹⁵. Sa druge strane, makroekonomska sredina, institucije, finansijsko tržište, efikasnost tržišta robe i rada, kao i poslovna sofisticiranost nisu u značajnoj korelaciji sa SDI¹⁶.

Gichamo je ispitivao značajne faktore koji utiču na prilive SDI u Subsaharskoj Africi. Iako prema navodima Gichama, ovaj deo sveta prima veoma niske prilive stranih direktnih investicija, varijabla tržište robe pozitivno utiče i statistički je značajna za priliv SDI. Sa druge strane, u Subsaharskoj Africi, visoka inflacija kao pokazatelj makroekonomske stabilnosti (jednog od 12 stubova), poseduje negativan ali statistički značajan uticaj na priliv inostranih investicija¹⁷. Za razliku od Subsaharske Afrike, u Severnoj Africi varijabla veličina tržišta pozitivno utiču na prilive SDI¹⁸. Nadalje, u Afričkim zemljama, veličina tržišta, otvorenost tržišta i administrativni troškovi pozitivno utiču na privlačenje stranih direktnih investicija, sa druge strane, razvoj finansijskog tržišta negativno utiče na prilive SDI¹⁹. Nadalje, Nguyen raspravlja da efekati institucionalnog kvaliteta pozitivano utiče na priliv SDI u Vijetnamu²⁰. Obuhvatnija studija koja je uključivala podatke 117 zemalja širom sveta u periodu 2001-2018 pokazala je da unapređenje institucionalnog kvaliteta značajno i pozitivno doprinosi SDI²¹. Identifikovan je značajan uticaj infrastrukture, kao i veličine tržišta, otvorenosti tržišta i ljudskog kapitala na priliv SDI u Maleziji²². Pored toga, smatra se da makroekonomska nestabilnost ima negativne efekte po pitanju priliva SDI²³. Studija sprovedena u Srbiji na uzorku od 88 najvećih investitora koji su ulagali tokom poslednjih 15 godina pokazala je da najveći uticaj na odluku investitora da ulaže predstavlja poreski podsticaj koji se odnosi na porez na dobit pravnih lica²⁴.

Na priliv SDI u zemljama u razvoju značajno utiče zdravlje stanovništva budući da povećanje očekivanog životnog veka za jednu godinu dovodi do povećanja priliva SDI za oko 7%. Pored toga, autori studije navode da ne postoji značajna veza između SDI i nivoa obrazovanja²⁵. Međunarodni Monetarni Fond ukazao je na važnu ulogu efikasnosti obrazovnog sistema tj.

¹⁵ Popovici and Calin (2015), str. 63.

¹⁶ Zlatković (2016), str. 171.

¹⁷ Gichamo (2012), str. 37-38.

¹⁸ Kudaisi (2014), str. 34.

¹⁹ Anyanwu (2011), str. 21.

²⁰ Nguyen and Cao (2015), str. 20-21.

²¹ Chen and Jiang, (2021), str. 14.

²² Mat and Harun (2012), str. 210.

²³ Dua and Garg, (2015), str. 150-151.

²⁴ Marjanović (2018), str. 95.

²⁵ Talukdar and Parvez (2017), str. 1242.

stvaranja kvalifikovane radne snage koja odgovara tražnji na tržištu rada u privlačenju SDI²⁶. U privlačenju SDI značajnu ulogu ima i finansijski razvoj zemalja domaćina, pri čemu institucionalni kvalitet zauzima važno mesto u spomenutim relacijama²⁷. U pogledu odnosa ulaganja u inovacije i SDI u zemljama članicama EU i zemljama kandidatima za ulazak u EU utvrđeno je da inovacije podstiču prliv SDI, pri čemu važi da SDI doprinosi generisanju inovacija²⁸.

2. METODOLOGIJA

Kako bi se ispitala veza između SDI i 12 stubova konkurentnosti potpisnica CEFTA 2006 sporazuma korišćen je Pirsonov koeficijent korelacije (Pearson correlation coefficient). Takođe, ispitana je veza između 12 stubova konkurentnosti i stranih direktnih investicija u slučaju Republike Srbije. Analiziran je vremenski period od 2007. do 2016. godine po staroj metodologiji, kao i od 2017. do 2019. godine po novoj metodologiji. Nova metodologija uspostavljena od strane Svetskog ekonomskog foruma naglašava važnu ulogu ljudskog kapitala, inovacija, elastičnosti i agilnosti po pitanju prihvatanja novih tehnologija u eri četvrte industrijske revolucije. Prilikom izrade rada korišćeni su sekundarni podaci objavljeni od strane Svetske banke (engl. World Bank), kao i iz izveštaja Svetskog ekonomskog foruma o globalnoj konkurentnosti za vremenski period od 2007. do 2019. godine. Podaci za 2020. godinu o indeksu globalne konkurentnosti nisu dostupni budući da je umesto podataka za 2020. godinu izašlo posebno izdanje posvećeno prioritetima za oporavak i preporod od krize prouzrokovanim pandemijom COVID-19. U svrhe sprovođenja analize podataka korišćen je E-views 12 softver.

U ovom istraživanju konkurentnost je opisana korišćenjem Globalnog indeksa konkurentnosti, čije rezultate izdaje Svetski ekonomski forum i koji se sastoji od dvanaest stubova konkurentnosti. Podaci 12 stubova konkurentnosti se objavljaju na godišnjem nivou od strane Svetskog ekonomskog foruma, pri čemu se godišnji podaci mogu pronaći u Izveštaju o globalnoj konkurentnosti. Heterogeni prikaz konkurentnosti zemalja koje su predmet analize predstavljen je Indeksom globalne konkurentnosti. Podaci SDI su preuzeti iz baze podataka Svetske trgovinske organizacije.

²⁶ Miningou and Tapsoba (2017), str.18.

²⁷ Islam, Khan, Popp, Sroka, and Oláh (2020), str. 16.

²⁸ Minović and Jednak (2021), str. 110.

3. REZULTATI I DISKUSIJA

Analiza korelacionih koeficijenata je prikazana u Tabeli 1. i to zajedno za sve zemlje koje čine CEFTU i posebno za Srbiju. Usled promene metodologije obračuna konkurentnosti prikaz korelacionih koeficijenata je u oba slučaja dat za period od 2007. do 2016. godine, po staroj metodologiji, kao i za period od 2017. do 2019. godine po novoj metodologiji obračuna. Na nivou potpisnica CEFTA 2006 sporazuma utvrđena je signifikantna pozitivna veza između stubova razvoj finansijskog tržišta i veličina tržišta i SDI. Vrednost korelacionog koeficijenta između razvoja finansijskog tržišta i nivoa stranih direktnih investicija iznosi 0,252, dok korelacioni koeficijent između veličine tržišta i priliva stranih direktnih investicija iznosi 0,465. Može se zaključiti da u periodu od 2007. do 2016. godine većoj vrednosti ova dva stuba odgovaraju veće vrednosti priliva stranih direktnih investicija.

Tabela 1. Analiza korelacionih koeficijenata SDI i 12 stubova konkurentnosti u okviru CEFTA 2006 sporazuma i Srbije

Korelacija SDI sa:	CEFTA		CEFTA		SRBIJA		SRBIJA	
	2007-2016	2017-2019	2007-2016	2017-2019	2007-2016	2017-2019	2007-2016	2017-2019
Institucije	-0.235	0.078	0.457	0.100	0.442	0.202	-0.716	0.492
Infrastruktura	-0.154	0.253	0.696	0.006	-0.528	0.117	0.948	0.205
Makroekonomsko okruženje	-0.252	0.058	0.200	0.493	0.762	0.01	0.99	0.09
Zdravlje i osnovno obrazovanje	0.219	0.102	0.148	0.615	0.23	0.522	-0.417	0.727
Visoko obrazovanje i obuka	-0.144	0.286	0.649	0.012	-0.503	0.139	0.994	0.067
Efikasnost tržišta robe	-0.105	0.439	0.393	0.165	-0.076	0.836	0.325	0.79
Efikasnost tržišta rada	0.027	0.844	0.377	0.184	0.277	0.438	0.971	0.153
Razvoj finansijskog tržišta	0.252	0.059	0.391	0.167	-0.133	0.714	0.991	0.084
Tehnološka spremnost	-0.166	0.218	0.663	0.010	-0.546	0.102	-0.617	0.577
Veličina tržišta	0.465	0.000	0.902	0.000	-0.59	0.073	0.817	0.391
Sofisticiranost poslovanja	-0.002	0.988	0.413	0.142	0.498	0.143	0.898	0.29
Inovacije	0.113	0.404	0.951	0.000	0.645	0.044	1	0.008

Izvor: Kalkulacija autora

Negativni korelacioni koeficijenti stubova konkurentnosti i stranih direktnih investicija su statistički značajni kod stubova koji predstavljaju makroekonomsko okruženje i institucije. U periodu od 2017. do 2019. godine

na nivou potpisnica CEFTA 2006 sporazuma zemalja postoji značajna pozitivna korelacija između stuba konkurentnosti: infrastruktura, visoko obrazovanja i obuka, tehnološka spremnost, veličina tržišta i inovacije sa nivoom stranih direktnih investicija. Vrednosti koeficijenata korelacije su najviše kod inovacija i veličine tržišta, gde postoji veoma jaka korelacija, dok su najmanje kod visokog obrazovanja i obuke i infrastrukture, iako i kod tih stubova postoji umerena korelacija. Mera veličine tržišta je pozitivno korelisana sa prilivom stranih direktnih investicija bez obzira na promenu metodologije obračuna, pa možemo zaključiti da većim vrednostima indikatora veličine tržišta odgovara veći stepen priliva SDI. Mereno samo na nivou Srbije u periodu od 2007. do 2016. godine uočava se jaka pozitivna korelacija između makroekonomskog okruženja i SDI, dok je pozitivna korelacija umerena između indikatora inovacija i SDI. Uz statističku signifikantnost od 10% postoji i umerena negativna korelacija između veličine tržišta i SDI, što nije u skladu sa očekivanjem na osnovu prethodne analize sprovedene za sve CEFTA zemlje. Međutim, u periodu od 2017. do 2019. godine taj korelacioni koeficijent nije statistički značajan, dok je utvrđeno postojanje veoma jake pozitivne korelacije između SDI i stubova: inovacije, makroekonomsko okruženje, visoko obrazovanje i obuka i razvoj finansijskog tržišta. Pozitivne vrednosti korelacionih koeficijenata su u skladu sa očekivanjima. Može se ustanoviti da je nova metodologija izračunavanja indikatora koji predstavljaju stubove konkurentnosti unapredila njihovu adekvatnost budući da nova metodologija upravo naglašava važnost inovacija koje su se u analizi pokazale kao značajan element po pitanju povezanosti sa privlačenjem SDI.

Ukoliko bi se analizirao uticaj 12 stubova konkurentnosti na prliv stranih direktnih investicija može se utvrditi da su u periodu 2007-2016 godine statistički značajni sledeći stubovi konkurentnosti: 1. zdravlje i osnovno obrazovanje; 2. efikasnost tržišta robe; 3. efikasnost tržišta rada; 4. veličina tržišta; 5. inovacije, dok je u periodu 2017-2019. godine statistički značajna infrastruktura.

Tabela 2. Rezultati regresione analize

Pooled model	CEFTA do 2016		CEFTA od 2017	
	Koeficijent	p-verd.	Koeficijent	p-vred.
Institucije	-0.198	0.730	-0.008	0.952
Infrastruktura	-0.015	0.974	0.181	0.073
Makroekonomsko okruženje	-0.204	0.463	0.069	0.493
Zdravlje i osnovno obrazovanje	1.188	0.035	0.052	0.389

Visoko obrazovanje i obuka	-0.510	0.397	0.221	0.256
Efikasnost tržišta robe	-1.198	0.025	0.131	0.204
Efikasnost tržišta rada	0.931	0.021	-0.160	0.395
Razvoj finansijskog tržišta	0.331	0.201	-0.002	0.969
Tehnološka spremnost	-0.119	0.742	-0.005	0.741
Veličina tržišta	0.882	0.004	0.083	0.319
Sofisticiranost poslovanja	-0.452	0.429	0.127	0.220
Inovacije	1.291	0.073	-0.113	0.482
Konstanta	-6.426	0.091	-3.758	0.019
Koeficijent determinacije	0.594	0.000	0.987	0.004

Izvor: Kalkulacija autora

Dakle, od 2017. godine može se uočiti da na priliv SDI značajan uticaj ima infrastruktura, odnosno adekvatno razvijena saobraćajna i komunikaciona mreža, kao i snabdevanje električnom energijom. Važnost kvaliteno izgrađene infrastrukture ogleda se u tome da obezbeđuje blagovremeni transport roba i ljudi i prenos informacija što je od značaja za funkcionisanje i dalji razvoj poslovanja firmi.

Buduća istraživanja bi se mogla usmeriti na posmatranje i uključivanje i drugih zemalja u analizu, pri čemu bi bilo interesantno utvrditi i poreediti rezultate po osnovu stepena razvijenosti posmatranih zemalja.

ZAKLJUČAK

U ovom radu ispitana je povezanost između konkurentnosti i priliva SDI u Republici Srbiji, kao i u potpisnicama CEFTA 2006 sporazuma. Vremenski period obuhvaćen analizom je od 2007. do 2019. godine. Analiza korelacionih koeficijenata ukazuje da na nivou potpisnica CEFTA 2006 sporazuma postoji signifikantna pozitivna korelacija između stubova razvoj finansijskog tržišta i veličina tržišta i SDI u vremenskom periodu od 2007. do 2016. godine. Sa druge strane, u posmatranom vremenskom periodu negativne korelace koefficijente SDI i dvanaest stubova konkurentnosti su posedovali stubovi makroekonomsko okruženje i institucije. U periodu od 2017. do 2019. godine na nivou potpisnica CEFTA 2006 sporazuma utvrđeno je postojanje značajne pozitivne veze između stubaova konkurentnosti: infrastruktura, visoko obrazovanja i obuka, tehnološka spremnost, veličina

tržišta i inovacije i nivoa stranih direktnih investicija. Obrazovana radna snaga znatno dovodi do povećanja produktivnosti i konkurenčije u jednoj zemlji. Takođe, viši nivo obrazovane radne snage dovodi do poboljšanja ekonomskih aktivnosti firmi na tržištu. Tehnološka spremnost takođe predstavlja varijablu značajnu za privlačenje SDI. U današnjem svetu kojeg odlikuje jako prisustvo digitalizacije sve je veća potražnja kvalifikovane radne snage u domenu IT, što potpisnice CEFTA 2006 sporazuma mogu da iskoriste. Takođe, primena novih tehnologija znatno dovodi do povećanja efikasnosti poslovanja. Vrednosti koeficijenata korelacije su najveće kod inovacija i veličine tržišta, gde postoji veoma jaka korelacija, dok su najmanje kod visokog obrazovanja i obuke i infrastrukture, iako i kod tih stubova postoji umerena korelacija. Mera veličina tržišta je pozitivno korelisana sa prilivom stranih direktnih investicija bez obzira na promenu metodologije obračuna, pa možemo zaključiti da većim vrednostima indikatora veličine tržišta odgovara veći stepen priliva SDI. Sa druge strane, na nivou Republike Srbije u vremenskom periodu od 2007. do 2016. godine uočava se jaka pozitivna korelacija između makroekonomskog okruženja i SDI, dok je pozitivna korelacija umerena između indikatora inovacija i SDI. Posmatrano za vremenski period od 2017. do 2019. godine utvrđeno je postojanje veoma jake pozitivne veze između SDI i stubova: inovacije, makroekonomsko okruženje, visoko obrazovanje i obuka i razvoj finansijskog tržišta. Ukoliko bi se analiziralo koji stubovi konkurentnosti statistički značajno utiču na prliv stranih direktnih investicija na nivou potpisnica CEFTA 2006 sporazuma može se utvrditi da su u periodu 2007-2016 godine statistički značajno uticali sledeći stubovi: 1. zdravlje i osnovno obrazovanje; 2. efikasnost tržišta robe; 3. efikasnost tržišta rada; 4. veličina tržišta; 5. inovacije, dok je u periodu 2017-2019. godine statistički značajna infrastruktura, odnosno razvijenost saobraćajne i, komunikacione mreže uključujući i snabdevanje električnom energijom.

RELATIONSHIP BETWEEN COMPETITIVENESS AND FDI INFLOWS IN SERBIA AND THE SIGNATORIES OF THE CEFTA 2006 AGREEMENT

Abstract

The aim of this research is to analyze and determine the existence of a relationship between the twelve pillars of competitiveness and the inflow of foreign direct investment in the signatories of the CEFTA 2006 agreement. Although the scientific literature is very rich in empirical studies related to foreign direct investment, there are still a limited number of studies examining the relationship between the pillars of competitiveness and the inflow of foreign direct investment. In order to see the relationship between the observed variables, secondary data published by the international organizations of the World Economic Forum for the twelve pillars of competitiveness and the World Bank for FDI were used. By applying Pearson's correlation coefficient, the strength of the relationship between the pillars of competitiveness and FDI inflows for the observed time period 2007-2019 was determined for the signatories of the CEFTA 2006 agreement, with special attention paid to the analysis of the Republic of Serbia. The analysis of correlation coefficients at the level of the CEFTA 2006 agreement identified a significant positive link between FDI and the following pillars of competitiveness: financial market development and market size, infrastructure, higher education and training, technological readiness, and market size. On the other hand, the negative correlation coefficients of the pillars of competitiveness and foreign direct investment are statistically significant for the pillars related to the macroeconomic environment and institutions at the level of the 2006 CEFTA agreement. In addition, a strong positive link between FDI and the pillars of the macroeconomic environment, innovation, higher education and training, and financial market development has been established at the level of the Republic of Serbia. In addition, the results of the regression analysis showed that the inflow of foreign direct investment in 2007-2016 at the level of the CEFTA 2006 agreement was significantly influenced by the following pillars of competitiveness: 1. health and primary education; 2. goods market efficiency; 3. labor market efficiency; 4. market size; 5. innovation, while in the period 2017-2019 infrastructure was a statistically significant pillar.

Key words: FDI, Competitiveness, CEFTA 2006 agreement, Serbia

LITERATURA

Aitken, B. J. and Harrison, A. E. (1999), "Do domestic firms benefit from direct foreign investment? Evidence from Venezuela" *American economic review*, Vol. 89, No. 3, Pp 605-618

Anastassopoulos, G. (2007), "Countries' International Competitiveness and FDI: an empirical analysis of selected EU Member-Countries and Regions" *Journal of Economics and Business*, Vol. 10, No. 1, Pp 35-52

Anyanwu, J. C. (2011), "Determinants of foreign direct investment inflows to Africa 1980-2007", Abidjan: African Development Bank Group, 2011.

Bjelić, P. and Dragutinović-Mitrović R. (2018), "Unapređenje pozicije Srbije u okviru CEFTA 2006", Beograd: FREN -Fondacija za razvoj ekonomsko nauke, Pp 17-19

Charles, V. and Diaz, G. (2017), "A non-radial DEA index for Peruvian regional competitiveness" *Social Indicators Research*, Vol. 134, No. 2, Pp 747-770

Chen, F. and Jiang, G. (2021), "Investigating the Impact of Institutional Quality on FDI: Are There Promotional Effects in Economic Integration Regions?" *Sustainability*, Vol. 13, No. 20, Pp 11309

Crespo, N. and Fontoura, M. P. (2007), "Determinant factors of FDI spillovers—what do we really know?" *World development*, Vol. 35, No. 3, Pp 410-425

Criste, A. Mosneanu, E. A. and Glod, A. G. (2008), "O abordare a conceptului de competitivitate națională" *Studii Financiare (Financial Studies)*, Vol. 12, No. 4, Pp 51-59

Dua, P. and Garg, R. (2015). "Macroeconomic determinants of foreign direct investment: evidence from India" *The Journal of Developing Areas*, Vol. 49, No. 1, Pp 133-155.

Fan, Z., Li, H. and Pan, L. (2019), "FDI and International Knowledge Diffusion: An Examination of the Evolution of Comparative Advantage" *Sustainability*, Vol. 11, No.3, Pp 581.

Gichamo, T. Z. (2012), "Determinants of foreign direct investment inflows to Sub-Saharan Africa: a panel data analysis" *Emerging Markets Journal*, Vol. 9, No. 1, Pp 80-87

<https://data.worldbank.org/> [Pristup: 14/02/22]

Islam, M. A., Khan, M. A., Popp, J., Sroka, W., and Oláh, J. (2020), "Financial development and foreign direct investment—The moderating role of quality institutions" *Sustainability*, Vol. 12, No. 9, Pp 3556

Kudaisi, B. V. (2014), “An empirical determination of foreign direct investment in West Africa countries: A panel data analysis” *International Journal of Development and Economic Sustainability*, Vol. 2, No. 2, Pp 19-36

Marjanović, D. (2018), “Competitiveness of the Serbian Economy Through the Prism of Tax Incentives for Foreign Investors” *Economic Analysis*, Vol. 51, No. 3-4, Pp 95-104

Mat, S. H. C. and Harun, M. (2012), “The impact of infrastructure on foreign direct investment: The case of Malaysia” *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, Vol. 65, Pp 205-211

Miningou, E. W. and Tapsoba, M. S. J. (2017), “*Education systems and foreign direct investment: does external efficiency matter?*” International Monetary Fund.

Minović, J. and Jednak, S. (2021), “The Relationship Between Innovation, Foreign Direct Investment and Economic Growth in the Selected EU and EU Candidate Countries” in Finance, Innovation and Technology: new models and structures. Institute of Economics - Ss. Cyril and Methodius University, Skopje, Pp 96-115

Nguyen, T. V. H. and Cao, T. H. V. (2015), “The impact of institutional quality on foreign direct investment (FDI) inflows to Vietnam”, EADN Working Papers No. 86.

Pejaković, G. (2012), “Analiza priliva direktnih stranih investicija u Bosni i Hercegovini”. Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Istočnom Sarajevu, No. 6, Pp 339-350

Popovici, O. C. and ČALIN, A. C. (2015). “The Effects of Enhancing Competitiveness on FDI Inflows in CEE Countries” *European Journal of Interdisciplinary Studies*, Vol. 7, No. 1, Pp 55-65

Porter, M. E. (1990), “The Competitive Advantage of Nations The Free Press”, a division of Macmillan. Inc. New York.

Raeskyesa, D. G. S. and Suryandaru, R. A. (2020), “Competitiveness and FDI Inflows in ASEAN Member Countries” *International Journal of Business and Economic Sciences Applied Research*, Vol. 13, No. 1, Pp 14-20

Rikalović, G., and Molnar, D. (2021). “Regions of Serbia: development, investment and foreign trade” Ekonomski vidici, XXVI (2021), No.3-4, Pp 315 - 333.

Schwab, K. (2010, September), “The global competitiveness report 2010-2011”, World Economic Forum, Geneva.

Schwab, K. (2016), “The Global Competitiveness Report 2015–2016”, Columbia University, Geneva.

Schwab, K. (2019), “The Global Competitiveness Report 2019”, World Economic Forum.

Schwab, K. (Ed.). (2009), “The global competitiveness report 2009-2010”, World Economic Forum, Geneva.

Schwab, K. and Sala-i-Martin, X. (2017), “World Economic Forum, The Global Competitiveness Report 2017–2018”, World Economic Forum, Geneva.

Schwab, K. and Sala-i-Martin, X. (Eds.). (2011, September), “The global competitiveness report 2011-2012”, World Economic Forum, Geneva.

Schwab, K., and Sala-i-Martín, X. (2016, April), “The global competitiveness report 2013–2014: Full data edition”, World Economic Forum, Geneva.

Stankov, B., Damnjanović, J. and Roganović, M. (2018), “Pillars of competitiveness as FDI determinants in host countries: A review of the panel data empirical studies” *Škola biznisa*, No. 2, Pp 98-116

Talukdar, M. Z. H. and Parvez, M. A. A. (2017), “Measuring the impact of population health and education on foreign direct investment: Panel evidence from 46 countries” *Asian Economic and Financial Review*, Vol. 7, No. 12, Pp 1242

Tomić, M., Antonijević, M. and Pejović, B. (2021), “Uticaj pandemije COVID-19 na kretanje SDI: iskustva Srbije” *Ekonomski ideje i praksa*, Vol. 42, Pp 47-72

World Bank. (2020), “Global Economic Prospects”, June 2020.

Zlatković, M. (2016), “Does Enhancing of the Competitiveness Influence on Foreign Direct Investments in Western Balkan Countries?” *European Journal of Multidisciplinary Studies*, Vol. 1, No. 2, Pp 164-173

Originalni naučni rad

PROCENA EFIKASNOSTI SNABDEVANJA ENERGIJOM U SRBIJI NA BAZI DEA I TOPSIS METODA

Radojko Lukić*

radojko.lukic@ekof.bg.ac.rs

Dejan Molnar**

dejan.molnar@ekof.bg.ac.rs

Rezime

Vrlo je izazovna problematika procene efikasnosti snabdevanja energijom pomoću DEA i TOPSIS metoda. Polazeći od toga, u ovom radu se istražuje efikasnost snabdevanja energijom u Srbiji primenom DEA i TOPSIS metoda. Prema DEA analizi, u posmatranom vremenskom periodu (2013 – 2019) snabdevanje energijom u Srbiji je bilo efikasno u 2013, 2014, 2015. i 2017, a neefikasno u 2016, 2018. i 2019. godini. Prema dobijenim rezultatima istraživanja efikasnosti snabdevanja energijom u Srbiji na bazi TOPSIS metode može se konstantovati da je ono bilo najefikasnije u 2014. godini. Slede po redosledu godine: 2013, 2019, 2017, 2015, 2018. i 2016. S obzirom na nalaz da je snabdevanje energijom u Srbiji bilo neefikasno u poslednjim godinama, neophodno je u cilju poboljšanja efikasnosti u budućnosti što efikasnije upravljati ljudskim kapitalom, aktivom, kapitalom, prodajom i profitom.

Ključne reči: efikasnost, snabdevanje energijom, Srbija, DEA, AHP, TOPSIS.

JEL KLASIFIKACIJA: F64, L81, L94, O32, Q40

* Univerzitet u Beogradu – Ekonomski fakultet

** Univerzitet u Beogradu – Ekonomski fakultet

UVOD

Vrlo je značajno kontinuirano praćenje efikasnosti snabdevanja energijom pomoću DEA i TOPSIS pristupa. S obzirom na to, predmet ovog rada je kompleksna analiza efikasnosti snabdevanja energijom u Srbiji na bazi DEA i TOPSIS metoda. Cilj i svrha je da se što potpunije sagleda efikasnost snabdevanja energijom (električnom energijom, gasom i parom) u Srbiji i da se predlože mera za unapređenje u ovoj oblasti u narednom periodu. U tome se, između ostalog, ogleda naučno-stručni doprinos ovog rada.

Vrlo je bogata literatura iz opšte analize i primene DEA i TOPSIS metoda u energetskom sektoru¹. Ona u ovom redu služi kao teorijsko-metodološka i empirijska osnova za što potpunije sagledavanje i kontrolu validnosti dobijenih rezultata efikasnosti snabdevanja energijom u Srbiji primenom odnosnih metoda.

Osnovna istraživačka hipoteza u ovom radu je da se kontinuiranim praćenjem efikasnosti snabdevanja energijom (u našem slučaju u Srbiji) ona može pomoći adekvatnih mera znatno unaprediti u budućnosti. Značajnu ulogu u tome ima primena DEA i TOPSIS metoda.

Izvor za empirijske podatke u ovom radu je Agencija za privredne registre (APR) Republike Srbije. Podaci su "proizvedeni" u skladu sa relevantnim međunarodnim standardima. Upogledu međunarodne uporedivosti ne postoje nikakva ograničenja.

1. DEA MODELI

U ovom radu metodologija istraživanja faktora efikasnosti snabdevanja energijom u Srbiji je zasnovana na primeni DEA pristupa. U kontekstu teorijske analize DEA pristupa ukratko ćemo izložiti CCR model i BCC model.

Model CCR zasnovan je na fiksnom ili konstantnom prinosu na obim. To znači da proporcionalno povećanje svih inputa rezultira proporcionalnom povećanju svih outputa. Dual od CCR efikasnosti se iskazuje kao:

¹ Banihashemi (2020); Hwang (1981); Xu (2020); Iqbal (2019); Klein and Whalley (2015); Lukic (2019, 2020 a,b,c); Mardani (2018); Saaty (2008); Taylan (2020); Wang (2019); Yilan (2020); Young (1994); Ersoy (2020); Hossein Khanjarpanah (2021); Arslan (2020); Vörösmarty (2020).

$$\text{Min } \theta$$

pri ograničenju

$$\begin{aligned} \sum_{j=1}^n \lambda_j x_{ij} &\leq \theta x_{io} & i = 1 \dots m \\ \sum_{j=1}^n \lambda_j y_{kj} &\geq y_{ko} & k = 1 \dots s \\ \lambda &\geq 0 & j = 1 \dots n \end{aligned} \tag{1}$$

gde je θ tehnička efikasnost jedinica DMU 0, λ dualna varijabla za identifikaciju uporedivih neefikasnih jedinica. Ako je θ^* jednaka vrednosti jedan, posmatrana jedinica DMU je tehnički efikasna.

Koncept CCR modela je modifikovan s uvođenjem BCC modela (od strane Banker-Charnes-Cooper) promenom konstantnog prinosa na obim (CRS) s varijabilnim prinosom na obim (VRS). Jedinica DMU posluje pod varijabilnim prinosom na obim ako povećanje inputa ne rezultira proporcionalnim promenama outputa. BCC model prikazan je kao:

$$\text{Min } \theta$$

pri ograničenju

$$\begin{aligned} \sum_{j=1}^n \lambda_j x_{ij} &\leq \theta x_{io} \quad i = 1 \dots m \\ \sum_{j=1}^n \lambda_j y_{kj} &\geq y_{ko} \quad k = 1 \dots s \\ \sum_{j=1}^n \lambda_j &= 1 \quad j = 1 \dots n \\ \lambda_j &\geq 0 \end{aligned} \tag{2}$$

BCC model deli tehničku efikasnost (TE) dobijenu CCR modelom na dva dela: 1) čistu tehničku efikasnost (PTE), koja ignoriše uticaj veličine obima sa kompariranjem jedinice DMU sa jedinicama slične skale i meri kako jedinica DMU koristi inpute pod egzogenim uslovima; i 2) efikasnost skale (SE), koja pokazuje kako veličina obima utiče na efikasnost, formulisane kao: SE = TE / PTE.

2. METODA ANALITIČKOG HIJERARHIJSKOG PROCESA (AHP)

Metoda analitičkog hijerarhijskog procesa (AHP) odvija se kroz sledeće korake²:

² Videti: Saaty (2008).

Korak 1: Formiranje matrice parova poređenja

$$A = [a_{ij}] = \begin{bmatrix} 1 & a_{12} & \cdots & a_{1n} \\ 1/a_{12} & 1 & \cdots & a_{2n} \\ \dots & \dots & \cdots & \dots \\ 1/a_{1n} & 1/a_{2n} & \cdots & 1 \end{bmatrix} \quad (3)$$

Korak 2: Normalizacija matrice parova poređenja

$$a_{ij}^* = \frac{a_{ij}}{\sum_{i=1}^n a_{ij}}, i, j = 1, \dots, n \quad (4)$$

Korak 3: Određivanje relativnog značaja, tj. ponderisanih vektora

$$w_i = \frac{\sum_{i=1}^n a_{ij}^*}{n}, i, j = 1, \dots, n \quad (5)$$

Indeks konzistentnosti - CI (Consistency index) predstavlja meru odstupanja n od λ_{\max} i može se predstaviti sledećom formulom:

$$CI = \frac{\lambda_{\max} - n}{n} \quad (6)$$

Ako je $CI < 0,1$ procenjene vrednosti koeficijenata a_{ij} su konzistentne, a odstupanje λ_{\max} od n je zanemarljivo. To znači, drugim rečima, da AHP metoda prihvata nekonzistentnost manju od 10%.

Pomoću indeksa konzistentnosti može se izračunati odnos konzistentnosti CR = CI/RI, pri čemu je RI slučajan indeks.

3. TOPSIS METODA

Metoda TOPSIS (Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution) veoma se uspešno koristi u proceni finansijskih performansi preduzeća. To je tehnika višekriterijumskog odlučivanja koju su prvi razvili i primenili Hwang i Yoon (1981). Prema ovoj metodi, alternative su definisane njihovim distancama od idealne solucije. Cilj je izbor optimalne alternative koja je nabliža optimalnom rešenju, odnosno najudaljenija od negativnog idealnog rešenja. Pozitivno idealno rešenje maksimizira korisnost, tj. minimizira troškove (u odnosu na dati problem). Nasuprot tome, negativno idealno rešenje maksimizira troškove, odnosno minimizira korisnost.

TOPSIS metoda se sastoji iz 6 koraka³:

Korak 1: Kreiranje inicijalne matrice

U prikazanoj inicijalnoj matrici A_{ij} sa “m” je označen broj alternativa, a sa “n” broj kriterijuma:

$$A_{ij} = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & \cdots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \cdots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{m1} & a_{m2} & \cdots & a_{mn} \end{vmatrix}$$

Korak 2: Formiranje ponderisane normalizovane matrice odlučivanja

Normalizovana matrica odlučivanja (R_{ij} ; $i=1,\dots,m$; $j=1,\dots,n$) određuje se jednačinom (7) sa elementima matrice A_{ij} :

$$r_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^m a_{ij}^2}} \quad (7)$$

$$t = 1, 2, 3, \dots, m \quad j = 1, 2, 3, \dots, n$$

³ Videti: Üçüncü et al. (2018).

$$R_{ij} = \begin{vmatrix} r_{11} & r_{12} & \cdots & r_{1n} \\ r_{21} & r_{22} & \cdots & r_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ r_{m1} & r_{m2} & \cdots & r_{mn} \end{vmatrix}$$

U jednačini (8) ponderisana mera “ j ” je predstavljena sa W_{ij} . Ponderisana normalizovana matrica odlučivanja (V_{ij} ; $i=1, \dots, m$; $j=1, \dots, n$) je utvrđena korišćenjem jednačine (8) sa elementima normalizovane matrice:

$$V_{ij} = W_{ij} * r_{ij} \quad (8)$$

$$i = 1, 2, 3, \dots, m \quad j = 1, 2, 3, \dots, n$$

Korak 3: Određivanje pozitivnog i negativnog idealnog rešenja

Vrednost pozitivnog idealnog rešenja (A^+) i negativnog idealnog rešenja (A^-) se utvrđuje iz vrednosti ponderisane normalizovane matrice (V_{ij}). A^+ je bolji, a A^- lošiji performansi rezultat (*performance score*).

Vrednost pozitivnog-idealnog rešenja (A^+) i negativnog-idealnog rešenja (A^-) se određuje na sledeći način (jednačina (9) i (10) respektivno):

$$A^+ = \{v_i^+, \dots, v_n^+\} = \left\{ \left(\max_i v_{ij}, j \in j \right) \left(\min_i v_{ij}, j \in j' \right) \right\} i = 1, 2, \dots, m \quad (9)$$

$$A^- = \{v_i^-, \dots, v_n^-\} = \left\{ \left(\min_i v_{ij}, j \in j \right) \left(\max_i v_{ij}, j \in j' \right) \right\} i = 1, 2, \dots, m \quad (10)$$

gde je j u vezi sa benefitnim kriterijumom, i j' u vezi sa troškovnim kriterijom.

Korak 4: Određivanje posebnih mera (tj. rastojanja alternativa od idealnog i neagativno-idealnog rešenja)

Rastojanje od pozitivnog-idealnog rešenja (S_i^+) i negativnog-idealnog rešenja (S_i^-) za svaku alternativu prema datom kriterijumu se utvrđuje korišćenjem jednačine (11) i (12).

$$S_i^+ = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_j^+)^2} \quad (11)$$

$$S_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_j^-)^2} \quad (12)$$

$$i = 1, 2, 3, \dots, m \quad j = 1, 2, 3, \dots, n$$

Korak 5: Određivanje koeficijenta relativne bliskosti idealnom rešenju

Posebne mere pozitivnog-idealnog rešenja (S_i^+) i negativnog-idealnog rešenja (S_i^-) su korišćene za određivanje relativne bliskosti idealnom rešenju (C_i^+) za svaku tačku odlučivanja. C_i^+ reprezentuje relativnu bliskost idealnom rešenju i uzima vrednost u rasponu $0 \leq C_i^+ \leq 1$. “ $C_i^+ = 1$ ” pokazuje relativnu bliskost pozitivnom-idealnom rešenju. “ $C_i^+ = 0$ ” pokazuje relativnu bliskost negativnom-idealnom rešenju.

Relativna bliskost idealnom rešenju (C_i^+ ; $i=1,\dots,m$; $j=1,\dots,n$) je utvrđena korišćenjem jednačine (13):

$$C_i^+ = \frac{S_i^-}{S_i^- + S_i^+} \quad (13)$$

$$i = 1, 2, 3, \dots, m$$

Korak 6: Sortiranje alternativa prema relativnoj superiornosti

Utvrđivanje relativne superiornosti rezultata (*score*) reprezentuje ostvarene kompanijske performanse. Visoki rezultati korenspondiraju sa boljim performansama. Rezultati se mogu koristiti za utvrđivanja ranga kompanije u okviru industrije⁴.

4. MERENJE EFIKASNOSTI SNABDEVANJA ENERGIJOM U SRBIJI NA BAZI DEA PRISTUPA

Prilikom merenja efikasnosti snabdevanja energijom u Srbiji na bazi DEA pristupa kao ulazni elementi su uzeti: broj zaposlenih, aktiva i kapital, a kao izlazni: poslovni prihodi i neto dobitak. DMU jedinice su posmatrane tokom perioda 2013 – 2019. godina. U Tabeli 1. su prikazani input / output podaci snabdevanja energijom (električnom energijom, gasom i parom) u Srbiji za period 2013 -2019. godina.

Tabela 1. Input / output podaci

DMU	(I)Broj zaposlenih	(I)Aktiva	(I)Kapital	(O)Poslovni prihodi	(O)Neto profit
2013	29693	1707804	1128392	618275	24758
2014	29187	1733681	1132326	694327	20819
2015	41351	1629298	996345	644651	22337
2016	42225	1725685	1073456	547265	24070
2017	40877	1760771	1091014	596824	38092
2018	39880	1842336	1081718	592127	17768
2019	38952	1881705	1196557	622680	24383

Napomena: Podaci su iskazani u milionima dinara. Broj zaposlenih je u celom broju

Izvor: Agencija za privredne registre Republike Srbije

U_{std}Tabeli 2. je prikazana deskriptivna statistika input / output podataka.

Tabela 2. Deskreptivna statistika input / output podataka

	N	Minimum	Maximum	Aritmetička sredina	Standradna devijacija
1 Broj zaposlenih	7	29187.00	42225.00	37452.14	5573.33
2 Aktiva	7	1629298.00	1881705.00	1754468.57	84710.67
3 Kapital	7	996345.00	1196557.00	1099972.57	61965.38
4 Poslovni prihodi	7	547265.00	694327.00	616592.71	45944.67
5 Neto profit	7	17768.00	38092.00	24603.86	6435.32
Valid N (listwise)	7				

Napomena: Kalkulacija autora pomoću softverskog programa SPSS.

Podaci u prethodnoj tabeli pokazuju da su u 2019. vrednosti input / output podataka nešto iznad ili blizu proseku. To samo po sebi ukazuje na izvesno poboljšanje performansi (efikasnosti) snabdevanja energijom u Srbiji.

U Tabeli 3. je prikazana korelaciona matrica input / output podataka.

Tabela 3. Korelaciona matrica input / output podataka

		1	2	3	4	5
1 Broj zaposlenih	Pearson koeficijent korelacije	1	.118	-.458	-.648	.223
	Sig. (2-tailed)		.801	.302	.116	.631
	N	7	7	7	7	7
2 Aktiva	Pearson koeficijent korelacije	.118	1	.710	-.202	-.053
	Sig. (2-tailed)	.801		.074	.664	.910
	N	7	7	7	7	7
3 Kapital	Pearson koeficijent korelacije	-.458	.710	1	.158	.047
	Sig. (2-tailed)	.302	.074		.735	.919
	N	7	7	7	7	7
4 Poslovni prihodi	Pearson koeficijent korelacije	-.648	-.202	.158	1	-.237
	Sig. (2-tailed)	.116	.664	.735		.608
	N	7	7	7	7	7

5 Neto profit	Pearson koeficijent korelacije	.223	-.053	.047	-.237	1
	Sig. (2-tailed)	.631	.910	.919	.608	
	N	7	7	7	7	7

Napomena: Kalkulacija autora pomoću softverskog programa SPSS

Na osnovu podataka iz prethodne tabele može se zaključiti da postoji umerena korelaciona veza između input / output podataka. U Tabeli 4. i na Slikama 1, 2, 3. i 4. su prikazani rezultati DEA analize efikasnosti snabdevanja energijom u Srbiji.

Tabela 4. DEA analiza efikasnosti snabdevanja energijom u Srbiji

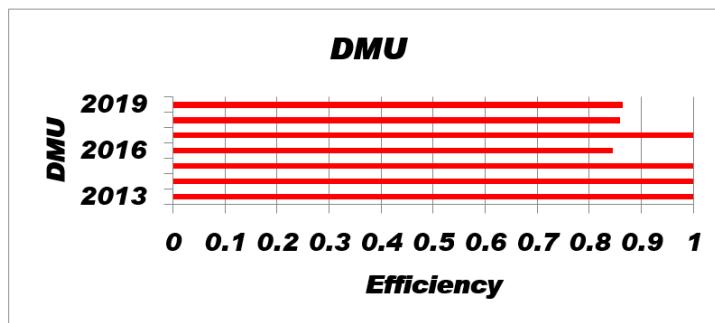
		Mod-el = CCR-I		Mod-el = CCR-O		Mod-el = BCC-I		Mod-el = BCC-O	
No.	DMU	Skor/ocena	Rang	Skor/ocena	Rang	Skor/ocena	Rang	Skor/ocena	Rang
1	2013	1	1	1	1	1	1	1	1
2	2014	1	1	1	1	1	1	1	1
3	2015	1	1	1	1	1	1	1	1
4	2016	0.8446	7	0.8446	7	0.9553	5	0.855	7
5	2017	1	1	1	1	1	1	1	1
6	2018	0.8593	6	0.8593	6	0.9549	6	0.8761	6
7	2019	0.8641	5	0.8641	5	0.8968	7	0.9365	5
	Prosek	0.9383		0.9383		0.9724		0.9525	
	Max	1		1		1		1	
	Min	0.8446		0.8446		0.8968		0.855	
	St. Dev.	0.0772		0.0772		0.0395		0.0641	

Napomena: Kalkulacija autora pomoću softverskog programa DEA-Solver.

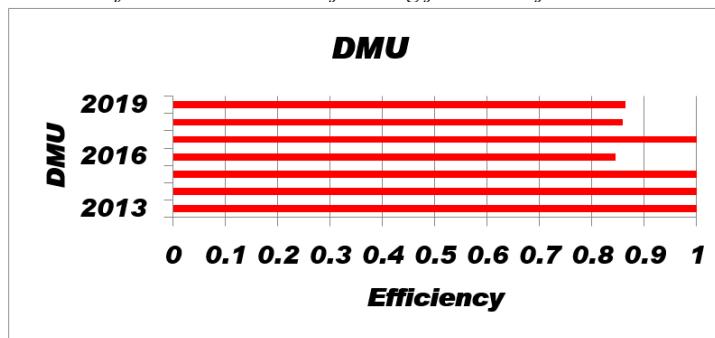
Na osnovu DEA analize može se zaključiti da su prema: modelu CCR-I 4 jedinice efikasne, a 3 neefikasne; modelu CCR-O 4 jedinice efikasne a 3 neefikasne; modelu BCC-I 4 jedinice efikasne a 3 neefikasne; i modelu BCC-O 4 jedinice efikasne, a 3 neefikasne. U posmatranom vremenskom

periodu (2013 – 2019) snabdevanje energijom u Srbiji je bilo efikasno u 2013, 2014, 2015. i 2017, a neefikasno u 2016, 2018. i 2019. godini. S obzirom na to da je snabdevanje energijom u Srbiji bilo prema svim DEA modelima neefiksno u poslednjim godinama iz uzorka, neophodno je u cilju poboljšanja efikasnosti u budućnosti što efikasnije upravljati ljudskim kapitalom, aktivom, kapitalom, prodajom i profitom.

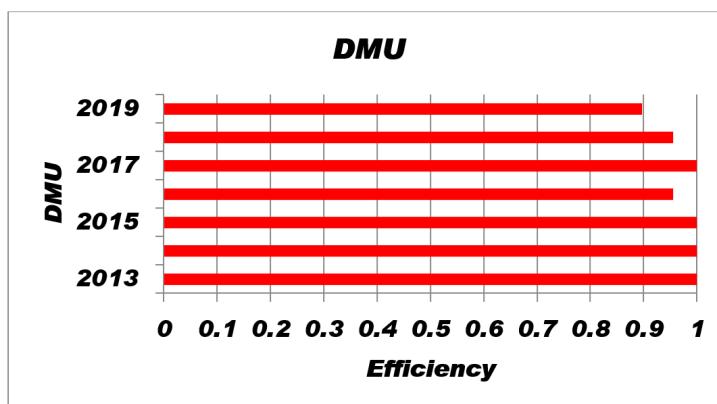
Slika 1. Efikasnost snabdevanja energijom u Srbiji: Model CCR-I

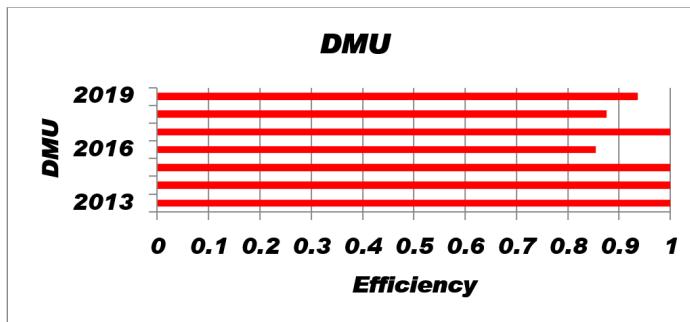
Slika 2. Efikasnost snabdevanja energijom u Srbiji: Model CCR-O

Slika 3. Efikasnost snabdevanja energijom u Srbiji: Model BCC-I

Slika 4. Efikasnost snabdevanja energijom u Srbiji: Model BCC-O

U cilju što kompleksnije analize efikasnosti snabdevanja energijom u Srbiji u Tabeli 5. su prikazani rezultati DEA analize za odabrane kompanije prema modelu BCC-O za 2019. godinu.

Tabela 5. Efikasnost odabranih kompanija za snabdevanje energijom u Srbiji prema modelu BCC-O

Model = BCC-O			
r. br.	DMU	Skor / ocena	Rang
1	JP EPS Beograd	1	1
2	JP Srbijagas Novi Sad	1	1

3	JKP Beogradske elektrane Beograd	1	1
4	NIS AD Novi Sad	1	1
	Prosek	1	
	Max	1	
	Min	1	
	St Dev	0	

Napomena: Kalkulacija autora pomoću softverskog programa DEA-Solver

Izvor: Agencija za privredne registre Republike Srbije

Rezultati DEA analize pokazuju da su prema modelu BCC-O sve posmatrane kompanije koje se bave snabdevanjem energije bile efikasne u 2019. godini.

5. EVALUACIJA EFIKASNOSTI SNABDEVANJA ENERGIJOM U SRBIJI POMOĆU TOPSIS METODE

Prilikom evaluacije efikasnosti snabdevanja energijom u Srbiji na bazi TOPSIS metode kao kriiterijumi su korišćeni: C1 – broj zaposlenih, C2 – aktiva, C3 – kapital, C4 – poslovni prihodi i C5 – neto profit. Alternative su posmatrane godine: A1 – 2013, A2 – 2014, A3 – 2015, A4 – 2016, A5 – 2017, A6 – 2018. i A7 – 2019. godina. Ponderisani koeficijenti su utvrđeni pomoću AHP metode (korišćenjem programa AHP Software-Excel). Oni su prikazani u Tabeli 6. i na Slici 5.

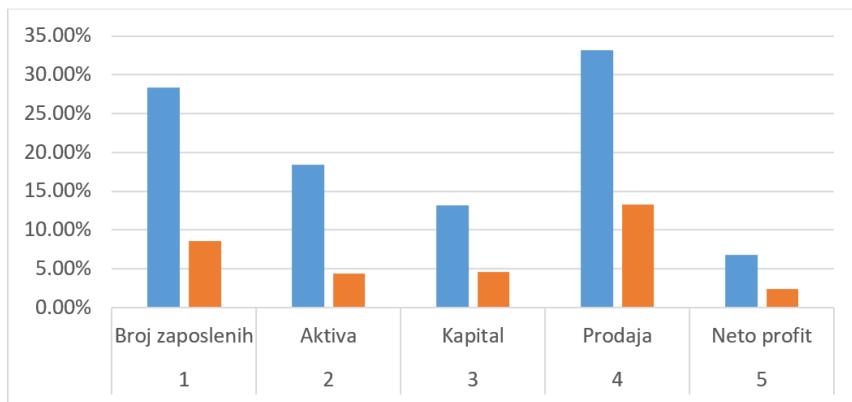
Tabela 6. Ponderisani koeficijenti kriterijuma

Kriterijum		Ponderi	+/-
1	Broj zaposlenih	28.4%	8.6%
2	Aktiva	18.4%	4.4%
3	Kapital	13.2%	4.6%
4	Prodaja	33.2%	13.3%
5	Neto profit	6.8%	2.4%

Result Eigenvalue Consistency Ratio 0.37 GCI: 0.18 Psi: 6.7% CR: 5.0%	Lambda: 5.223 MRE:33.2%
--	--------------------------------

Matrica		Broj zaposlenih	Aktiva	Kapital	Prodaja	Neto profit	normalized principal Eigenvector
		1	2	3	4	5	
Broj zaposlenih	1	1	2	3	1/2	4	28.43%
Aktiva	2	1/2	1	2	1/2	3	18.37%
Kapital	3	1/3	1/2	1	1/2	3	13.18%
Prodaja	4	2	2	2	1	3	33.23%
Neto profit	5	1/4	1/3	1/3	1/3	1	6.80%

Napomena: Kalkulacija autora pomoću softverskog programa AHP Software-Excel

Slika 5. Ponderisani koeficijenti kriterijuma

Po značaju kriterijuma na prvom mestu je prodaja. Slede po redosledu: broj zaposlenih, aktiva, kapital i neto profit. To znači da se poboljšanjem upravljanja prodajom može značajno uticati na unapređenje efikasnosti snabdevanja energijom u Srbiji.

Dobijeni rezultati analize efikasnosti snabdevanja energijom u Srbiji na bazi TOPSIS metode su prikazani u narednim priloženim tabelama, kao i na Slici 6. U Tabeli 7. je prikazna inicijalna matrica odlučivanja.

Tabela 7. Inicijalna matrica

Ponderi kriterijuma	0.284	0.184	0.132	0.332	0.068
Vrsta kriterijuma	-1	1	1	1	1
Inicijalna matrica	C1	C2	C3	C4	C5
A1	29693	1707804	1128392	618275	24758
A2	29187	1733681	1132326	694327	20819
A3	41351	1629298	996345	644651	22337
A4	42225	1725685	1073456	547265	24070
A5	40877	1760771	1091014	596824	38092
A6	39880	1842336	1081718	592127	17768
A7	38952	1881705	1196557	622680	24383

Informacija za normalizaciju					
------------------------------	--	--	--	--	--

Zbor kvadrata	1.0005E+10	2.159E+13	8.4926E+12	2.67397E+12	4.486E+09
SQRT	100025.06	46465222.91	2914209.3	1635228.27	66977.08

U Tabeli 8. je prikazana normalizovana matrica odlučivanja.

Tabela 8. Normalizovana matrica odlučivanja

Ponderi kriterijuma	0.284	0.184	0.132	0.332	0.068
Vrsta kriterijuma	-1	1	1	1	1
Normalizovana matrica	C1	C2	C3	C4	C5
A1	0.2969	0.3675	0.3872	0.3781	0.3696
A2	0.2918	0.3731	0.3886	0.4246	0.3108
A3	0.4134	0.3506	0.3419	0.3942	0.3335
A4	0.4221	0.3714	0.3684	0.3347	0.3594
A5	0.4087	0.3789	0.3744	0.3650	0.5687
A6	0.3987	0.3965	0.3712	0.3621	0.2653
A7	0.3894	0.4050	0.4106	0.3808	0.3640

U Tabeli 9. je prikazana normalizovana težinski matrica odlučivanja.

Tabela 9. Normalizovana težinski matrica

Normalizovana ponderisana matrica	C1	C2	C3	C4	C5
A1	0.0843	0.0676	0.0511	0.1255	0.0251
A2	0.0829	0.0687	0.0513	0.1410	0.0211
A3	0.1174	0.0645	0.0451	0.1309	0.0227
A4	0.1199	0.0683	0.0486	0.1111	0.0244
A5	0.1161	0.0697	0.0494	0.1212	0.0387
A6	0.1132	0.0730	0.0490	0.1202	0.0180
A7	0.1106	0.0745	0.0542	0.1264	0.0248

MIN	0.0829	0.0645	0.0451	0.1111	0.0180
MAX	0.1199	0.0745	0.0542	0.1410	0.0387

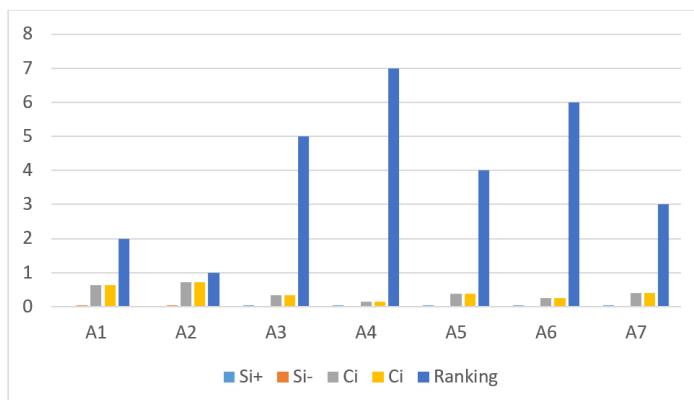
A+	0.0829	0.0745	0.0542	0.1410	0.0387
A-	0.1199	0.0645	0.0451	0.1111	0.0180

U Tabeli 10. i na Slici 6. je prikazano rangiranje alternativa.

Tabela 10. Rangiranje alternativa

	Alternative	Si+	Si-	Ci	Ci	Rangiranje
2013	A1	0.0219	0.0396	0.6438	0.644	2
2014	A2	0.0187	0.0482	0.7204	0.720	1
2015	A3	0.0416	0.0205	0.3296	0.330	5
2016	A4	0.0503	0.0082	0.1405	0.140	7
2017	A5	0.0392	0.0242	0.3818	0.382	4
2018	A6	0.0425	0.0146	0.2557	0.256	6
2019	A7	0.0343	0.0234	0.4059	0.406	3

Slika 6. Rangiranje alternativa

Na osnovu dobijenih rezultata istraživanja efikasnosti snabdevanja energijom u Srbiji na bazi TOPSIS metode može se konstantovati da je ONO najefikasnije bilo u 2014. godini. Slede po redosledu godine: 2013, 2019, 2017, 2015, 2018. i 2016. U cilju poboljšanja efikasnosti snabdevanja energijom u Srbiji u budućnosti neophodno je što efikasnije upravljati ljudskim kaitalom, aktivom, kapitalom, prodajom i profitom.

ZAKLJUČAK

Na osnovu DEA analize može se zaključiti da su prema: modelu CCR-I 4 jedinice efikasne, a 3 neefikasne; modelu CCR-O 4 jedinice efikasne, a 3 neefikasne; modelu BCC-I 4 jedinice efikasne, a 3 neefikasne; i modelu BCC-O 4 jedinice efikasne, a 3 neefikasne. U posmatranom vremenskom periodu (2013 – 2019) snabdevanje energijom u Srbiji je bilo efikasno u 2013, 2014, 2015. i 2017, a neefikasno u 2016, 2018. i 2019. S obzirom na to da je bila nezadovoljavajuća efikasnost snabdevanja energijom u Srbiji u poslednjim godinama neophodno je u cilju poboljšanja efikasnosti u budućnosti što efikasnije upravljati ljudskim kapitalom, aktivom, kapitalom, prodajom i profitom.

Prema dobijenim rezultatima istraživanja efikasnosti snabdevanja energijom u Srbiji na bazi TOPSIS metode može se konstantovati da je ono najefikasnije bilo u 2014. Slede po redosledu godine: 2013, 2019, 2017, 2015, 2018. i 2016. U cilju poboljšanja efikasnosti snabdevanja energijom u Srbiji u budućnosti neophodno je što efikasnije upravljati ljudskim kapitalom, aktivom, kapitalom, prodajom i profitom.

ASSESSMENT OF EFFICIENCY OF ENERGY SUPPLY IN SERBIA ON THE BASIS OF DEA AND TOPSIS METHODS

Abstract

The issue of assessing the efficiency of energy supply using DEA and TOPSIS methods is very challenging. Starting from that, this paper investigates the efficiency of energy supply in Serbia using DEA and TOPSIS methods. According to the DEA analysis, in the observed time period (2013 - 2019), energy supply in Serbia was efficient in 2013, 2014, 2015 and 2017, and inefficient in 2016, 2018 and 2019. According to the results of the research on the efficiency of energy supply in Serbia on the basis of the TOPSIS method, it can be stated that it was the most efficient in 2014, followed the order of the year: 2013, 2019, 2017, 2015, 2018 and 2016. Given the finding that energy supply in Serbia has been inefficient in recent years, it is necessary in order to improve efficiency in the future to more efficiently manage human capital, assets, capital, sales, and profit.

Key words: efficiency, energy supply, Serbia, DEA, AHP, TOPSIS.

LITERATURA

Arslan, A.E., Arslan, O. & Kandemir, S.Y. (2020). AHP-TOPSIS hybrid decision-making analysis: Simav integrated system case study. *J Therm Anal Calorim*. <https://doi.org/10.1007/s10973-020-10270-4>

Banihashemi, S.A. and Khalilzadeh, M. (2020) .A new approach for ranking efficient DMUs with data envelopment analysis. *World Journal of Engineering*, 17(4), 573-583. <https://doi.org/10.1108/WJE-03-2020-0092>

Ersoy, Y. (2020). Performance Evaluation in Distance Education by Using Data Envelopment Analysis (DEA) and TOPSIS Methods. *Arab J Sci Eng* . <https://doi.org/10.1007/s13369-020-05087-0>

Hosseinkhanjarpanah, SeyedMohammadSeyedhosseini & Mohammad Saidi-Mehrabad (2021). A novel data envelopment analysis for location of renewable energy site with respect to sustainability. *Journal of Environmental Planning and Management*, DOI: 10.1080/09640568.2020.1844164

Hwang C.L., Yoon K.S. (1981). *Multiple attribute decision making: methods and applications*. Berlin: Springer.

Xu, T., You, J., Li, H., Shao, L. (2020). Energy Efficiency Evaluation Based on Data Envelopment Analysis: A Literature Review. *Energies*, 13, 3548.

Iqbal, W., Altalbe, A., Fatima, A., Ali, A., Hou, Y. (2019). A DEA approach for assessing the energy, environmental and economic performance of top 20 industrial countries. *Processes*, 7, 902.

Klein, S.J.W., Whalley, S. (2015). Comparing the sustainability of U.S. electricity options through multi-criteria decision analysis. *Energy Policy*, 79, 127–149.

Lukic, R. and Hadrovic Zekic, B. (2019). Evaluation of efficiency of trade companies in Serbia using the DEA approach. Proceedings of the 19 th International Scientific Conference BUSINESS LOGISTICS IN MODERN MANAGEMENT October 10-11, Osijek, Croatia, Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Economics in Osijek, 145-165.

Lukic, R, Hadrovic Zekic, B. and Crnjac Milic, D. (2020a). Financial performance evaluation of trading companies in Serbia using the integrated

Fuzzy AHP - TOPSIS Approach. 9th INTERNATIONAL SCIENTIFIC SYMPOSIUM REGION, ENTREPRENEURSHIP, DEVELOPMENT, Under the auspices of: REPUBLIC OF CROATIA MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION, Osijek, June, 690-703.

Lukic, R. and Hadrovic Zekic, B. (2020b). PRODUCTIVITY ANALYSIS OF RETAIL TRADE IN THE EUROPEAN UNION AND SERBIA USING THE AHP-TOPSIS METHOD. Proceedings of the 20th International Scientific Conference BUSINESS LOGISTICS IN MODERN MANAGEMENT October 7-9, 2020 Osijek, Croatia. JOSIP JURAJ STROSSMAYER UNIVERSITY OF OSIJEK FACULTY OF ECONOMICS IN OSIJEK, 2015-232.

Lukic, R. (2020c), ANALYSIS OF THE EFFICIENCY OF TRADE IN OIL DERIVATIVES IN SERBIA BY APPLYING THE FUZZY AHP-TOPSIS METHOD, *Business Excellence and Management*, 10 (3), 80-98.

Mardani, A. (2018). Data Envelopment Analysis in Energy and Environmental Economics: An Overview of the State-of-the-Art and Recent Development Trends. *Energies*, 11, 2002.

Saaty, T.L. (2008). Decision Making With The Analytic Hierarchy Process. *Int J Serv Sci*, 1(1), 83-98.

Taylan, O., AlAmoudi, R., Kabli, M., Aljifri, A., Ramzi, F., Herrera-Viedma, E. (2020). Assessment of Energy Systems Using Extended Fuzzy AHP, Fuzzy VIKOR, and TOPSIS Approaches to Manage Non-Cooperative Opinions. *Sustainability*, 12, 2745.

Üçüncü, T., Akyüz, K. C., Akyüz, İ., Bayram, B. Ç., Ve Ersen, N. (2018). Evaluation Of Financial Performance Of Paper Companies Traded At BIST With TOPSIS Method. *Kastamonu University Journal Of ForestryFaculty*, 18(1), 92-98.

Wang, L.W., Le, K.D., Nguyen, T.D. (2019). Assessment of the energy efficiency improvement of twenty-five countries: A DEA approach. *Energies*, 12, 1535.

Vörösmarty, G. and Dobos, I. (2020). A literature review of sustainable supplier evaluation with data envelopment analysis. *Journal of Cleaner Production*, 264, 121672.

Yilan, G., Kadirgan, M.A.N., Çiftçioğlu, G.A. (2020). Analysis of electricity generation options for sustainable energy decision making: the case of Turkey. *Renew Energy*, 146, 519–529.

Young, J. L., Ting, Y. L. and Hwang, C. L. (1994). TOPSIS for MODM. *European Journal of Operational Research*, North-Holland, 76, 486-500.

Pregledni rad

**FENOMEN ZAROBLJENOSTI DRŽAVE I NJEGOVA
RASPROSTRANJENOST U ZEMLJAMA SREDNJE I
JUGOISTOČNE EVROPE**

Maša Rikalović*

masha.rikalovic@gmail.com

Rezime

Predmet razmatranja u ovom radu je fenomen zarobljenosti države sa teorijsko-metodološkog i empirijskog aspekta. U fokusu rada se nalazi analiza koncepta zarobljene države zajedničkog tima Svetske banke i Evropske banke za obnovu i razvoj, kao i izabranih relevantnih domaćih i stranih autora. Posebna pažnja se poklanja merenju stepena zarobljenosti države i problemima koji se tom prilikom javljaju. U tom kontekstu analizira se Bertelsman indeks transformacije, na osnovu čijih podataka se može doći do važnih nalaza i zaključaka, koji se odnose na karakteristike zarobljenosti države u okviru grupacije od 26 tranzicionih zemalja Srenje i Jugistočne Evrope.

Ključne reči: zarobljena država, koncept, merenje, BTI, zemlje Srednje i Jugistočne Evrope

JEL KLASIFIKACIJA: E02, K42, O17, O43

* Master politikolog, diplomirani demograf.

UVOD

Fenomen zarobljenosti države se obično vezivao za nekadašnji SSSR. Ova pojava je karakteristična i za neke druge zemlje (npr. Singapur, Južna Koreja, SAD i druge evropske zemlje) u kojima su politika i poslovni život dosta povezani i gde postoji nedovoljna transparentnost. To ne znači da se pojava zarobljenosti države ne može sresti i u najrazvijenijim zemljama gde se vlast i poslovni krugovi mogu naći u čvrstoj ekonomskoj sprezi. Zarobljenost države se, takođe, javlja i u situaciji kada vojska, organizovane etničke grupe i kriminal (npr. u Kolumbiji, Pakistanu, konfliktnim državama Sub-saharske Afrike) koriste državu za sopstvene svrhe.¹ Međutim koncept zarobljene države se uglavnom odnosi na zemlje Centralne i Istočne Evrope, gde je tranzicija iz socijalističkog sistema podrazumevala radikalne institucionalne promene u domenu politike i ekonomije, koje su omogućile interesnim grupama da vrše uticaj na formulisanje i sprovođenje ekonomске politike u skladu sa sopstvenim interesima. U takvim uslovima izmenama gotovo čitavog zakonodavstva, regulatornih politika, neopravdanog prelivanja bogatstva iz državnih u privatne ruke, kao i odsustva institucija, olakšan je proces zarobljavanja države.²

1. KONCEPT ZAROBLJENE DRŽAVE U ISTRAŽIVANJIMA ZAJEDNIČKOG TIMA WB i EBRD

Zajednički tim Svetske banke i Evropske banke za obnovu i razvoj je istraživao varijacije korupcije i moguće antikorupcijske strategije u 27 zemalja bivšeg istočnog bloka.³ Za te svrhe pod vođstvom J. Hellman-a i D. Kaufmann-a razvijena je anketa za potrebe utvrđivanja stepena zarobljene države (*State Capture*) i drugih vidova korupcije na osnovu ponašanja preduzeća u tim zemljama.⁴

¹ Videti: Martini (2014), Internet, https://www.transparency.org/files/content/corruptionqas/State_capture_an_overview_2014.pdf, (pristup: 12/05/2020); Kupferschmidt (2009), Internet, <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/illicit-political-finance-and-state-capture.pdf>, (pristup: 12/05/2020); Hellman et al. (2000), Internet, <http://documents.worldbank.org/curated/en/537461468766474836/pdf/multi-page.pdf>, (pristup: 12/05/2020).

² Martini, op. cit. p.2.

³ Hellman and Kaufmann (2018), Internet, <https://resourcegovernance.org/sites/default/files/documents/state-capture-in-transition.pdf>, (pristup: 12/05/2020).

⁴ Anketa o poslovnom okruženju i performansama preduzeća (BEEPS) je vršena u nekoliko navrata tokom više godina na reprezentativnom uzorku preduzeća u svakoj od pomenutih zemalja. Dvadesetogodišnja istraživanja zarobljene države u zemljama bivšeg istočnog bloka su podstakla da se analiza te pojave proširi i na druge regije sveta.

J. Hellman i D. Kaufmann su razvili koncept zarobljene države u uslovima tranzicije ka tržišnoj ekonomiji i demokratskim institucijama u zemljama bivšeg SSSR-a i Istočne Evrope nakon pada Berlinskog zida 1989. godine.⁵ Oni su identifikovali dve široke kategorije korupcije: administrativnu korupciju i zarobljenu državu. Pri tome se, administrativna korupcija definiše kao pokušaj pojedinaca i/ili preduzeća da prilagode implementaciju pravila (zakona, politika i dr.) svojim ciljevima, dok se zarobljavanje države određuje kao napor pojedinaca i/ili preduzeća da oblikuju zakone, politike i regulative države u sopstvenu korist kroz obezbeđivanje nedozvoljenih privatnih dobitaka javnim zvaničnicima. Glavna razlika između pomenutih kategorija korupcije je u tome da li je ona usmerena na to da poremeti nameravanu implementaciju zakona ili da oblikuje njihovo formiranje. Pri razvijanju koncepta zarobljene države J. Hellman i D. Kaufmann su se oslanjali na koncept regulatornog zarobljavanja definisan od strane G. Stigler-a, koji je prepoznao da će privilegije koje stavlaju u povlašćeni položaj određene firme i/ili industrije najverovatnije imati negativan uticaj na šиру ekonomiju.⁶ Stanovište J. Hellman-a i D. Kaufmann-a o zarobljenoj državi se odnosi na širi spektar zakona, politika i pravila koji oblikuju samu državu. Prema njihovom mišljenju, zemlje koje se nalaze u neprekidnim političkim i ekonomskim promenama (kao npr bivše sovjetske zemlje) su bile naročito podložne zarobljavanju države jer su bile u procesu redistribucije vlasničkih prava i ponovnom pisanju osnovnih pravila igre po kojima se njihova tržišta, politike i društva ponašaju. Oni su uočili da u slučaju bivšeg istočnog bloka zemlje sa višim stepenom zarobljenosti države imaju tendenciju da postižu ograničen i nejednak napredak tokom tranzicije od komandne ekonomije ka konkurentskoj tržišnoj privredi. J. Hellman tvrdi da su neke od zemalja u tranziciji bile zarobljene u onome što on naziva „ekvilibrijum parcijalne reforme“. U takvoj ravnoteži su različite tržišne distorzije ugrađene u samu prirodu postsocijalističke države obezbeđujući visoko koncentrisane prednosti određenim preduzećima i pojedincima povezanim sa prudom države, dok istovremeno nameću visoke troškove ostatku populacije u vidu nejednakih ili nedovršenih tržišnih reformi. J. Hellman i D. Kaufmann smatraju da je zarobljena država bila naročito pogubna vrsta korupcije jer je iskrivila samu prirodu države manipulišući sadržinom zakona, politika i regulativa u korist određenih pojedinaca i preduzeća, a na štetu opšteg dobra. Tradicionalno definisanje korupcije se fokusiralo na zloupotrebu javnih pozicija zarad ličnih dobitaka. Međutim, u

⁵ Hellman and Kaufmann, Op.cit.; Hellman et al, Op.cit.

⁶ Stigler (1971), pp. 3-21.

tom određenju korupcije J. Hellman i D. Kaufmann primećuju da: 1. često privatni faktor (zarobljivač) ima više moći od javnih zvaničnika i političara, 2. političari na visokom nivou poput onih koji prave nacrte i odobravaju zakone, politike i regulative obično imaju veću moć i odgovornost za zloupotrebu od javnih zvaničnika i birokrata kao implementatori tih zakona, politika i regulative, 3. sofisticirani oblici preteranog uticaja i korupcije na visokom nivou nisu uvek nužno nelegalni u striktno formalnom obliku, u odnosu na važeće zakonske propise, 4. ispoljavanje korupcije na visokom nivou (kao što je npr. oblikovanje pravila igre od strane elite) u odnosu na podmićivanja administracije je skuplje i sa težim posledicama.

J. Hellman i D. Kaufmann prilagođavaju koncept zarobljene države obuhvatajući njime i bitan uticaj privatnih subjekata na oblikovanje zakona, politika, regulative i institucija koji im donosi značajne koristi. Ovde je važno primetiti, da u konceptu zarobljene države centralna pozicija pripada privatnom sektoru, dok javni sektor determiniše vidove korupcije. U tom kontekstu, prema J. Hellman -u i D. Kaufmann-u oblik korupcije koji se tretira kao zarobljavanje države može se često javiti kao legalan u trenutku kada se dešava, posebno tamo gde su institucije preuzele elite pojava tzv. legalne korupcije može biti mnogo snažnija od ilegalnih oblika kao što je direktno podmićivanje.⁷ O legalnosti se često odlučuje na političkom nivou, jer je to odluka koja zavisi od vladajuće elite, koja štiti svoje interese (npr. lobiranje, finansiranje kampanja, regulisanje finansijskog sektora). Zakonski okvir koji je sklon korupciji se vezuje za dinamiku zarobljavanja države i utiče na karakter reformi, u smislu da ono što je smatrano legalnim u određenom vremenskom momentu, može postati ilegalno. J. Hellman i D. Kaufmann su se fokusirali na reforme institucija i politika koje imaju za cilj da smanje rizik od zarobljavanja države. Odnose se prema zarobljavanju države kao posledici institucionalnih nedostataka i kao sistemskom neuspehu vladanja, a ne kao prema kriminalnoj pojavi sa kojom se svaka zemlja obračunava.

J. Hellman pristupa fenomenu zarobljene države kao pokušaju malog broja preduzeća (i/ili takvih "grupa" kao što je vojska, etničke grupe ili kleptokratski političari) da oblikuju pravila igre u svoju korist kroz nezakonito, netransparentno obezbeđivanje privatnih dobitaka za javne zvaničnike.⁸ On je primetio da primeri takvog ponašanje uključuju privatnu kupovinu glasova

⁷ Hellman and Kaufmann, op.cit. p.7; Kaufmann and Vicente (2011), pp. 195-219.

⁸ "State Capture", World Bank, Internet, http://siteresources.worldbank.org/INTWBIGOVANTCOR/Resources/1740479-1149112210081/2604389-1149265288691/2612469-1149270950727/state_capture_gf2.pdf, 29/11/2019

donosilaca zakona, zvaničnih dekreta, sudskeih odluka i nezakonitog finansiranja političkih partija. Ovaj koncept povezuje problem korupcije sa ekonomskim, socijalnim i političkim interesima, koji stvaraju prepreke ekonomskoj reformi. Demontiranje koncepta korupcije je bitno radi sagledavanja specifičnih uzroka njenih različitih oblika. Na osnovu analize empirijskih podataka, radi kvantifikovanja i upoređivanja stepena zarobljenosti države u različitim zemljama, može se na sistematičan način pristupiti odmeravanju ličnog dobitka i društvene cena zarobljene države. Na osnovu empirijske analize J.Hellman je zaključio da nivo zarobljenosti države dosta varira po pojedinim zemljama i pokazao da rizik od gubitka vlasti utiče na dinamiku vladinih reformi. Skrenuo je pažnju da je, nezavisno od uticaja dinamike tranzicionih ekonomskih reformi na stepen zarobljenosti države, kvalitet reformi političkog sistema (gradanske slobode, pristup informacijama, sloboda štampe) od većeg značaja. U tom kontekstu kolektivna akcija je bitna polazeći od uloge poslovne zajednice u smanjivanju zarobljavanja države.

2. KONCEPT ZAROBLJENOSTI DRŽAVE IZABRANIH RELEVANTNIH DOMAĆIH I STRANIH AUTORA

A. Lugon- Moulin ima u vidu tri oblika korupcije.⁹ Ona polazi od toga da se korupcija u opštem slučaju javlja u kontekstu podmićivanja ili ogromne pronevere društvenih fondova. Pri tome se podmićivanje javlja u dva oblika: u obliku tzv. administrativne ili sitne korupcije, odnosno u formi tzv. velike korupcije (podmićivanje na visokom nivou u sklopu javnih tendera i sl). Prema A. Lugon- Moulin zarobljena država se javlja kao treći oblik korupcije koji je često prisutan u zemljama u tranziciji: zarobljavanje države se dešava kada vladajuća elita i/ili moćni poslovni ljudi vešto manipulišu formulisanjem politike i utiču na nova pravila igre (uključujući zakone i ekonomsku regulativu) kako bi obezbedili sopstvenu korist. Ekonomija je zarobljena u začaranom krugu u kojem su politika i institucionalne reforme potrebne za poboljšanje upravljanja podrivane “šurovanjem” i/ili tajnim dogovaranjem između moćnih preduzeća i državnih zvaničnika koji imaju značajne privatne dobitke zbog odsustva jasnih zakona. Za preciznije određenje fenomena zarobljene države treba imati u vidu vrste institucija (zakonodavne, izvršne, sudske, kao i regulatorne agencije) podložnih zarobljavanju i aktere (velike privatne kompanije, politički lideri, visoko rangirani zvaničnici, interesne grupe) koji aktivno teže zarobljavanju.

⁹ Lugon- Moulin, Internet, <http://f3magazine.unicri.it/?p=402>, (pristup: 29/11/2019).

Prema studiji *Betrayal of the Promise: How South Africa is Being Stolen* zarobljavanje države se javlja kao sistematičan i organizovan postupak koji praktikuju ljudi sa ustaljenim vezama.¹⁰ Računajući na političku zaštitu sa visokog nivoa, u središtu njihovog interesa je takav pristup nacionalnim resursima putem kojeg oni dolaze u privatne ruke, a ne tamo čemu su bili namenjeni. Mogućnost promena formalnih i neformalnih institucija i ozakonjivanja tih promena, kao i odabir aktera koji u tome mogu učestvovati predstavljaju osnovnu pretpostavku zarobljavanja države.

Prema D. Pavloviću zarobljena država se javlja onda kada vlada sporo sprovodi reforme, odnosno kada stalno obećava da će ih sprovesti, ali ne uspeva u tome.¹¹ Osnovno obeležje zarobljene države predstavlja nesposobnost vlasti za samostalno formulisanje i sprovođenje svoje politike usled neadekvatnih institucionalnih kapaciteta. Po D. Pavloviću zarobljena država javlja se u vidu opstrukcije reformi (od strane socijalnih slojeva čiji je interes da uspore i/ili potpuno zaustave politički i ekonomski preobražaj zemlje), i u vidu tunelovanja resursa iz društvenih preduzeća pre privatizacije (transfer aktive iz društvenih preduzeća u privatne firme). Do pomenutog isisavanja aktive dolazi usled postojanja pravnih praznina u uslovima tranzicije, što je omogućilo nastanak tajkuna, tj. bogatih i uticajnih poslovnih ljudi koji uspeh u biznisu duguju bliskoj, prijateljskoj i rodbinskoj povezanosti sa vlašću. Tunelovanje predstavlja transfer aktive i profita iz mešovitih preduzeća u korist većinskog akcionara koji je istovremeno i vlasnik privatne firme.¹²

Z. Stojiljković pristupa fenomenu zarobljene države u kontekstu analize političke korupcije, jake, slabe i selektivno slabe (lukave) države.¹³ Jaku državu odlikuju efikasne, a slabu neefikasne institucije. Za razliku od njih lukavu državu karakteriše selektivno slabljenje pojedinih funkcija države od strane političkih elita koje odgovara njihovim interesima. Takva država nije u potpunosti samostalna, njena organizacija je loša, a državni aparat je neefikasan. Ona može ostvarivati solidne poreske prihode, ali njima upravlja na koruptivan način, koji obezbeđuje rast dobiti malobrojnom krugu moćnika na račun svih njenih građana. U ovom kontekstu u pitanju je zarobljena država. Zarobljavanje državnih institucija je posledica korupcije na najvišim

¹⁰ Bhorat et all. , Internet, <http://47zhcvti0ul2ftip9rxo9fj9.wpengine.netdna-cdn.com/wp-content/uploads/2017/05/Betrayal-of-the-Promise-25052017.pdf> , (pristup: maj 2017).

¹¹ Pavlović, (2006), str. 2-3.

¹² Johnson et al. (2000), <https://www.nber.org/papers/w7523.pdf>, (12/05/2020), p. 1.

¹³ Stojiljković (2013), str. 140-141.

političkim nivoima. “Zarobljena država se ogleda u preuzimanju čitave države od strane kartela koji čine političke elite i privredni oligarsi”.¹⁴

U širem smislu, pod zarobljavanjem države, prema B. Begoviću, podrazumeva se efekat uticaja privatnih interesa na formulisanje javnih politika (parcijalni interesi pojedinih ekonomskih subjekata/interesnih grupa dominantno utiču na sadržinu tih politika, odnosno zakonskih i podzakonskih propisa) kojima se reguliše funkcionisanje privrede i društva u celini.¹⁵ Iz ovoga sledi da su mogući koruptivni, ali i legalni (pravno dozvoljeni) uticaji na formulisanje državnih politika. Zarobljavanje države može biti rezultat bilo koruptivnog delovanja bilo lobiranja (koje je pravno dopušteno). B. Begović smatra da je ovakvo shvatanje zarobljavanja države u skladu kako sa teorijom ekonomске regulacije, tako i sa teorijom nadmetanja interesnih grupa za ovladavanje državom. Međutim, veoma često se pod zarobljavanjem države (pod uticajem gledišta J.Hellman-a, D.Kaufmann-a i C.Gray-a koji su imali u vidu, pre svega, prelazak na tržišnu alokaciju resursa) podrazumeva isključivo koruptivni (pravno nedopušteni) uticaj ekonomskih subjekata na javne politike i zakonske propise. Ukoliko se nepristrasnost u ponašanju donosilaca odluka (npr. skupštine i poslanika u usvajanju zakonskih propisa) narušava radi sticanja izvesnih privilegija i/ili pogodnosti, u pitanju je koruptivno zarobljavanje bez obzira na to da li se na takav način umanjuju/povećavaju bogatstvo i napredak društva ili ima pomeranja u (ne)efikasnosti alokacije resursa. Iako, B. Begović smatra da ovakvo koruptivno ponašanje ne treba poistovećivati sa pojmom politička korupcija, on konstatiše da se radi o korumpiranim političarima (izabrani predstavnici naroda, a ne postavljeni državni službenici). Imajući u vidu, da se zarobljavanje države može postići na dva alternativna načina – korupcijom (protivzakonit način) i lobiranjem (zakonit način)- neophodno je istražiti njihove efekte na društveni i ekonomski život zemlje.

Polazeći od očiglednih primera zarobljavanja države u tranziciji, I. Abby prepoznaje njegova dva tipa: prvi tip koji je zasnovan na partijskom monopolu (Poljska i Mađarska), dok je drugi zasnovan na preuzimanju države od strane privrednih aktera (Češka, Slovačka, Rumunija, Bugarska, Letonija).¹⁶ Pri tome ona ima u vidu da je moguća i pokroviteljsko- štićenička povezanost ekonomskih i političkih elita.

I. Vujačić i J. Petrović- Vujačić razlikuju burazerski kapitalizam (u kojem se privilegovan položaj, privremen i podložan izmeni ostvaruje

¹⁴ Karklins (2007), str. 32, prema Ibid, str.148.

¹⁵ Begović (2007), str. 99-106.

¹⁶ Abby (2014), p. 88–104.

lobiranjem kroz institucije i pojedince sa formalnom i neformalnom moći) i zarobljenu državu (u kojoj se trajno stvaranje povlašćene pozicije postiže direktnom kontrolom države i njenih institucija).¹⁷ Prema njihovom stanovištu, veća zastupljenost zarobljene države trebalo bi da ima uticaja i na druga ekonomска i društvena obeležja sistema u odnosu na ideal tržišne privrede i dobrog društva. Oni uočavaju da se u znatnom stepenu pojava zarobljene države ispoljava u tranzisionim državama, državnom kapitalizmu i pojedinim državama preregulisanog kapitalizma.

Zarobljavanje države, shvaćeno u najužem smislu, predstavlja situaciju u kojoj kompanije, institucije ili moćni pojedinci koriste korupciju kao što je kupovina zakona, amandmana, dekreta ili kazni, kao i davanje ilegalnih priloga političkim partijama i kandidatima, kako bi uticali i oblikovali državnu politiku, zakonsko okruženje i ekonomiju u skladu sa svojim parcijalnim/privatnim interesima.¹⁸ Zarobljavanje države može se javiti na svim nivoima počev od lokalnog preko regionalnog do nacionalnog i nadnacionalnog nivoa. Kao takvo, zarobljavanje države se može razumeti kao nejednaki i neregularni uticaj interesnih grupa ili procesa odlučivanja, gde pojedine interesne grupe uspevaju da prilagode državne zakone, politike i regulative kroz prakse kao što su nezakoniti prilozi koje plaćaju privatni interesi političkim partijama (i za izborne kampanje), kupovina glasova u parlamentu, kupovina predsedničkih dekreta ili sudskih odluka. Pored toga, zarobljavanje države može proizaći i iz suptilnijeg poravnjanja interesa između određenih političkih i poslovnih elita kroz porodične veze, prijateljstva i prepletenu vlasništva nad ekonomskim resursima. Osnovni rizik od zarobljavanja države sastoji se u tome što se više ne uzima u obzir javni interes već interes određene grupe. Zakoni, politike i regulative su napravljeni kako bi koristili određenoj interesnoj grupi, često na štetu malih preduzeća i grupa i društva u celini. Proizilazi da fenomen zarobljene države podrazumeva direktno usmereno korištenje institucija države i društva za bogaćenje i neprekidno održavanje moći političkih i ekonomskih elita, pri čemu svi instrumenti vlasti služe navedenim ciljevima. Zarobljavanje države može negativno da utiče na ekonomski razvoj, kvalitet regulative, obezbeđivanje javnih usluga, infrastrukturnih usluga, čak i na javno zdravlje, što se posebno primećuje u slučaju postsocijalističkih društava i privreda.

Uместo neke čvrste i precizne definicije zarobljene države, nju treba razumeti kao destruktivnu konstrukciju čiji se okosnica i sadržaj stalno

¹⁷ Vujačić i Petrović- Vujačić (2019), str. 99-106.

¹⁸ Videti: Martini, Op.cit.

menjaju u zavisnosti od političkih idea ili političkih agendi, odnosno onih političkih i privrednih subjekata koji od nje imaju koristi. Može se reći, da sa ekonomskog aspekta, koncept zarobljene države proizilazi iz distance između neoliberalnog idea i njegovih ograničenih dometa u stvarnosti. U tom kontekstu u pitanju su i prateći procesi narušavanja demokratije, nezavisnih institucija i medija. Država je u uslovima koruptivnog zarobljavanja, plen uskih (parcijalnih, grupnih, pojedinačnih) interesa koji utiču na javne politike u funkciji ostvarenja sopstvenih ciljeva, uz visoku društvenu cenu koštanja: ograničavanje konkurenčije, koncentracija ekonomske moći, podrivanje državnih institucija, ometanja reformi korisnih za širu zajednicu i dr.

Polazeći od prethodnih analiza i ocena može se zaključiti da se koncept zarobljene države javlja kao jedan složen i višeslojan fenomen koji upućuje na to da se može govoriti o ekonomskoj zarobljenosti države, političkoj (stranačkoj, funkcionerskoj i sl.) zarobljenosti države, kulturnoj zarobljenosti države, vojnoj zarobljenosti države kao i zarobljenosti države od strane organizovanih grupa, podaništva/poslušništva, tajkuna, strang kapitala, medija itd.

U zemljama Zapadnog Balkana koje se još uvek nalaze na putu u EU sve više je “u modi” koncept zarobljene države. Formalno napredovanje u pogledu otvaranja/zatvaranja pojedinih poglavlja, uz istovremeno održavanje neformalnih kanala i mreža moći i netransparentnih mehanizama, kao da predstavlja napredak bez stvarnih pomaka. U tom smislu, proces evropskih integracija u zemljama Regionala doprinosi konsolidovanju zarobljene države, doduše suprotno njegovoj intenciji.

3 .MERENJE ZAROBLJENE DRŽAVE

Merenje zarobljenosti države predstavlja značajno, kako naučno tako i stručno pitanje. Problem je u tome, kako meriti zarobljenost države, postoje li alternativni načini, koji od njih obezbeđuje veću preciznost, kolika je pouzdanost dobijenih rezultata, koliko traje merenje i da li su podaci vremenski uporedivi. Uz to, merenje zarobljenosti države otežava činjenica da se radi o netransparentnom i skrivenom fenomenu. Pored toga, kvalitet i upotrebljivost indikatora zarobljenosti države dosta zavisi i od samog definisanja zarobljenosti države, jer u tom pogledu postoje različita shvatanja.

Od 1999. do 2005. godine nivo zarobljene države se utvrđivao posredstvom *BEEPS* ankete koju su sprovodile EBRD i Svetska banka. Nakon 2005. godine koncept zarobljene države bio je sve manje zastupljen u

istraživanjima korupcije koja je sprovodila Svetska banka. Zato i ne čudi što u BEEPS-u 2009. više nije bilo mere zarobljene države. Ipak, koncept zarobljene države je zastupljen u WGI indikatorima koje je razvila Svetska banka, mada kroz jednu određenu širu i nejasnu promenljivu- kontrola korupcije.¹⁹

Istraživanja zasnovana na *BEEPS* anketi odnose se na tri različite vrste interakcija između preduzeća i države: 1. administrativnu korupciju (stepen u kome kompanije čine nezakonite i netransparentne privatne isplate javnim službenicima kako bi se izmenila primena administrativnih propisa kojima država uređuje poslovanje preduzeća), 2. zarobljenu državu (stepen u kojem preduzeća vrše nelegalne i netransparentne privatne isplate javnim zvaničnicima kako bi uticale na formiranje zakona, pravila, propisa ili uredbi državnih institucija) i 3. uticaj (stepen u kome preduzeća utiču na formiranje zakona, pravila, propisa i uredbi državnih institucija, a da ne vrše nezakonite i netransparentne privatne isplate javnim funkcionerima).²⁰

U zavisnosti od toga kako pregovaraju i u kakvoj su povezanosti sa državom, razlikujemo firme zarobljivače (*Captor firms*) i uticajne firme (*Influential firms*). Preduzeća koja nezakonito i nezvanično plaćaju da bi uticala na oblikovanje i donošenje novih zakona, pravila ili odluka predstavljaju zarobljivače. Uticajna preduzeća su moćne kompanije koje vrše uticaj na osnovna pravila poslovanja, zakonske norme i propise, bez nepotrebnih privatnih i nelegalnih plaćanja državnim funkcionerima. Moć takvih preduzeća proizilazi iz same njihove veličine , kao i bliske povezanosti sa državom. U zemljama u tranziciji postoji značajno delovanje uticajnih i bogatih preduzeća na državu.

Merenje zarobljene države kao vrste korupcije je zahtevno pitanje, pa u empirijskim istraživanjima još uvek postoji potreba za iznalaženjem novih preciznijih i usavršavanjem njenih postojećih pokazatelja.²¹ Glavni problem merenja zarobljene države se sastoji u tome što obim zarobljavanja skupa institucija nije uslovljen samo brojem preduzeća koja učestvuju u njihovom zarobljavanju. Radi se o tome, npr., što bi jedno moćno monopolsko preduzeće moglo prouzrokovati mnogo viši stepen zarobljavanja od mnoštva manjih kompanija koje konkurišu za potkupljivanje državnih službenika. Stoga u merenju zarobljene države postoje dva pristupa: 1. merenje uticaja obima zarobljene ekonomije (deo preduzeća koja izveštavaju o direktnom

¹⁹ Kajsiu (2016).

²⁰ Hellman et al., op.cit. p.7.

²¹ Videti više: Ibid., p. 9.

uticaju kupovine zakona, uredbi i propisa na njihovo poslovanje) i 2. merenje ponašanja koje identificuje preduzeća- zarobljivače, kao ona koja su izvršile isplate javnim zvaničnicima radi uticaja na sadržaj zakona, uredbi i propisa. S tim u vezi postavlja se pitanje da li indikator zarobljene države izražava rasprostranjenost (učestalost) zarobljene države i/ili njen intenzitet (iskazan ukupnom vrednošću korpcionih aktivnosti). Za razrešavanje ove dileme, poslužila je analiza *BEEPS* ankete. U tom smislu bitna su dva momenta – pitanje frekvencije i zarobljene države kao prepreke poslovanju.

Na osnovu dobijenih informacija iz *BEEPS* ankete utvrđuje se vrednosti indeksa rasprostranjenosti (prodornosti) zarobljene države i indeksa koncentracije zarobljene države.²² Indeks rasprostranjenosti (prodornosti) izračunava se kao relativno učešće broja firmi koje su odgovorile da je na njihovo poslovanje značajno uticano prodajom/kupovinom legislative/dekreta, u ukupnom broju kompanija koje su obuhvaćene uzorkom u dатој земљи. Indeks koncentracije zarobljene države dobija se kao relativan ideo preduzeća na čije poslovanje utiče zarobljavanje države u ukupnom broju firmi koje aktivno vrše zarobljavanje države i onih na čije poslovanje utiče to zarobljavanje. U zemljama u tranziciji samo manji procenat (u rasponu od manje od 5% do najviše 15%) preduzeća je identifikovan kao firme zarobljivači.²³ Međutim kad je u pitanju rasprostranjenost zarobljene države, među tranzisionim zemljama postoje značajnije razlike: u Azerbejdžanu, Moldaviji, Ukrajini i Rusiji više od 30% preduzeća izveštava o značajnom uticaju prodaje nacionalnog zakonodavstva, dok taj procenat preduzeća iznosi ispod 10% u Jermeniji, Belorusiji, Sloveniji, Mađarskoj i Uzbekistanu.²⁴ Zapaža se da je indeks koncentracije zarobljene države usko povezan sa indeksom njene prodornosti: u gotovo svim tranzisionim zemljama- koeficijent korelacije iznosi 0,69. Ovakva korelacija upućuje na to, da postoji određena povezanost broja preduzeća- zarobljivača i učešća kompanija na čije poslovanje utiče zarobljena država.²⁵

Važan doprinos merenju zarobljavanja države dao je Centar za proučavanje demokratije iz Sofije. U njegovom izveštaju *Dijagnostička procena zarobljene države: od koncepta do merenja (State Capture Assessment*

²² Hellman and Schankerman (2000), https://bg.uek.krakow.pl/e-zasoby/siec_lokalna/Ebor/w058.pdf , (15/05/2020), pp. 8-9.

²³ The World Bank: (2000), <http://documents.worldbank.org/curated/en/825161468029662026/pdf/multi-page.pdf> (15/05/2020), p.14.

²⁴ Hellman and Schankerman, op.cit., p. 9.

²⁵ The World Bank op. cit., p.14.

Diagnostics:from Concept to Measurement, 2019.) ističe se da bi se zarobljena država mogla opisati kao metaorganizacija i institucionalizacija korupcijskih odnosa koji vode ka virtuelnoj privatizaciji upravljanja.²⁶ Pomenuti izveštaj pruža metodologiju Dijagnostička procena zarobljene države (*SCAD*) i prikazuje rezultate njenog “pilotiranja” u izabranim evropskim zemljama (Bugarska, Rumija, Češka, Italija i Španija). *SCAD* predstavlja mehanizam za prikupljanje činjenica koji treba da koriste kreatori politika u dve svrhe: 1. za verifikovanje prakse zarobljene države u datim privrednim sektorima i regulatornim/izvršnim institucijama, i 2. za prilagođavanje politika koje ograničavaju mogućnosti za posebne interese (da se javne institucije koriste u privatne svrhe). Ona predstavlja nadogradnju konceptualnog okvira za implementaciju metodologije i praćenja antikorupcijske politike (Monitoring Anticorruption Policy Implementation methodology). Mehanizam *SCAD-a* je osmišljen u funkciji merenja rezultata/efekata stanja zarobljavanja, kao i samog procesa zarobljavanja pošto se radi o skrivenom i relativno nepristupačnom fenomenu. Ovaj model dijagnostičke procene zarobljavanja države obuhvata dve osnovne komponente: a) uticaj (koji se odnosi na efekte monopolizacije u nacionalnom, sektorskem i institucionalnom pogledu) biznisa na zarobljavanje države, i b) doprinos institucionalnih činilaca i faktora okruženja na nacionalnom nivou.²⁷ Primena nove metodologije na 5 članica EU pokazala je da Češka ima najniži nivo zarobljenosti države, da za njom slede Italija i Španija, dok su u najlošijem položaju Bugarska i Rumunija. Razmatrana nova metodologija, predložena od strane, Centra za izučavanje demokratije (Sofija), mogla bi biti od koristi kako za Evropsku uniju, tako i za ostale međunarodne institucije, ali i za sve zemlje , pri formulisanju faznih strategija za sprečavanje zarobljavanja države. *SCAD* može biti osnova za donošenje smernica za identifikovanje nedostataka na području vladavine prava, ali može poslužiti i kao vredan instrument za sagledavanje relativnih budžetskih rizika u EU. Takođe, nova metodologija Centra za izučavanje demokratije (Sofija) može biti dobar izvor informacija Evropskoj uniji u procesu njenog proširenja o stepenu napredovanja zemalja kandidata i potencijalnih kandidata za članstvo u njoj u oblasti vladavine zakona, pravosuđa, antikorupcijskih aktivnosti, konkurencije i javnih nabavki.

²⁶ Stoyanov et al. (2019).

²⁷ Ovaj pristup podrazumeva korišćenje mnoštva pokazatelja, koji obezbeđuju detaljan uvid u segmente (npr. mediji, pravosuđe, monopolji, infrastruktura itd.) koji mogu biti plen zarobljavanja i koji skreću pažnju na potencijalne rizike. Indikatori segmenata koji podležu zarobljavanju kreću se u rasponu od 0 do 100 (0 znači najbolje, a 100 najgore).

Zarobljena država u uslovima tranzicije ima značajne negativne efekte na kvalitet upravljanja- za zemlje sa njenom većom zastupljenosću karakteristični su veći porezi, veća korupcija, manje efikasni zakoni i propisi, kao i lošija makroekonomска politika. Stanje zarobljene države i politike njenog sprečavanja su bitne pretpostavke procesa reformi. Reformski procesi su znatnim delom interaktivno povezani sa nivoom zarobljene države u tranzicionim zemljama.

U cilju sagledavanja faktora koji determinišu zarobljavanje u agregatnom smislu, neophodno je imati u vidu ulogu građanskih sloboda, koje utiču na ponudu i tražnju za zarobljavanjem države.²⁸ Građanske slobode se, iz ugla ponude, javljaju kao limiti koje efikasna civilna kontrola stavlja pred državne službenike. Takva kontrola civilnog društva povećava troškove političarima za delovanja kojima obezbeđuju visoko koncentrisanu dobit izvesnom broju moćnih aktera, dok nameću znatne izdatke svima drugima. Moglo bi se očekivati da bi početno povećanje nivoa građanskih sloboda u odnosu na komunistički sistem moglo dovesti do rasta tražnje za zarobljavanjem države od strane novih preduzeća. Efekti političke liberalizacije na ukupni stepen zarobljavanja u određenoj zemlji (zavisno od ugla posmatranja: ponuda ili tražnja) mogu biti dvostrisleni. Stepen građanskih sloboda meri se odgovarajućim indeksom koji je razvio Freedom House.²⁹ J. Hellman, J. Geraint i D. Kaufman u svojim istraživanjima koriste jednostavne regresione jednačine, u kojima se kao nezavisna varijabla javljaju građanske slobode, a kao zavisna promenljiva obim zarobljene države (meren nacionalnim indeksom zarobljene ekonomije) u 22 tranzicione zemlje.³⁰ Na osnovu date regresione analize dolaze do saznanja da, budući da početna faza liberalizacije dovodi do povećavanja zarobljavanja države u poređenju sa prethodnim sistemom i da nakon toga sledi pad indeksa zarobljenosti u skladu sa jačanjem

²⁸ Hellman et al., op.cit.

²⁹ Indeks građanskih sloboda obnosi se na merenje slobode izražavanja i verovanja (slobodni i nezavisni mediji, sloboda izražavanja i praktikovanja vere, akademске slobode i nezavisnost obrazovnog sistema, političke slobode pojedinca), prava na udruživanje i organizovanje (sloboda okupljanja, sloboda nevladinih organizacija, posebno u oblasti ljudskih prava, sloboda sindikata i sličnih profesionalnih ili radničkih organizacija), vladavine prava (nezavisnost pravosuđa, nezavisnost postupanja u krivičnim i građanskim stvarima, zaštita od nelegitimne upotrebe fizičke sile i rata i pobune, jednakost tretmana različitih grupacija stanovništva u zakonima i praksi) i lične autonomije i prava pojedinca (sloboda kretanja pojedinaca, u domenu promene prebivališta, zaposlenja ili obrazovanja, mogućnost ostvarivanja vlasničkih prava i pokretanja biznisa od strane pojedinaca, lične društvene slobode, uključujući izbor bračnog partnera i veličinu porodice, zaštitu od porodičnog nasilja i kontrolu izgleda, jednakost mogućnosti i slobode od ekonomski eksploracije). Najveća vrednost koje mogu da imaju građanske slobode je 60 (ili ocena 4 za svaku od njihovih 15 komponenata), na osnovu pomenutog merenja daje se ocena građanskih sloboda na skali od 1 (najveći stepen slobode) do 7 (najmanji stepen slobode). <https://freedomhouse.org/countries/freedom-world/scores?sort=asc&order=Civil%20Liberties>, <https://freedomhouse.org/reports/freedom-world/freedom-world-research-methodology>, 25/03/2020

³⁰ Šire videti u Hellman et al, op.cit. pp. 33-34.

civilne kontrole, odnos između nadzora civilnog društva i sklonosti ka zarobljavanju države neće imati linearnu formu već oblik obrnutog latiničnog slova U. U tranzicionim zemljama inicijalno uvođenje građanskih sloboda (kao i drugih načina kontrole zloupotrebe državnih ovlašćenja) nije bilo u stanju da nadoknadi nestanak nadzora komunističkog kontrolnog aparata. Nasuprot tome, jednom kada se dostigne prag građanskih sloboda, glavne reforme na tom području idu u korak sa mnogo nižom sklonosću zarobljavanja države i to zbog toga što povećani nadzor civilnog društva povećava troškove zarobljavanja države za političare. Kao ključni primeri tranzicionih zemalja sa niskim nivoom građanskih sloboda navode se Uzbekistan i Belorusija, ali postoje i druge zemlje u tranziciji koje će tek dostići tačku u kojoj je civilno društvo dovoljno razvijeno da može kontrolisati zarobljavanje države.

Što se tiče Srbije, vrednost Freedom House indeksa građanskih sloboda 2007. godine (kao i deset godina kasnije – 2017.) je iznosila 47 što je odgovaralo oceni 2 na skali od 1 do 7.³¹ Zemlje sa ocenom 2 imaju nešto niži nivo građanskih sloboda od zemalja sa ocenom 1 usled ograničene nezavisnosti medija, ograničenja sindikalnog delovanja, i prisustva diskriminacije manjinskih grupa i žena. Nakon 2017. godine dolazi do pogoršanja nivoa građanskih sloboda tokom 2018. (vrednost indeksa iznosi 45, ali je ocena još uvek 2) i u 2019. godini (vrednost indeksa iznosi 43, što odgovara oceni 3). Istu vrednost i ocenu na osnovu Freedom House indeksa građanskih sloboda Srbija zadržava i u 2020. godini. Srbija, prema tome, danas pripada zemljama sa ocenom 3 za nivo građanskih sloboda, a to znači da umereno štiti sve građanske slobode (snažno štiti jedne, dok druge zanemaruje). Ograničenje medijskih sloboda, ograničeno delovanje sindikalnih organizacija i još uvek nedovoljni pomaci u borbi protiv diskriminacije manjinskih grupa i žena u velikoj meri potkopavaju i slabe domete građanskih sloboda. Ovde treba imati u vidu da isti faktori koji su potkopavali slobode u Srbiji dok je imala ocenu 2 imaju izraženije negativno dejstvo na stanje građanskih sloboda sada kada naša zemlja ima ocenu 3. Takvo stanje građanskih sloboda u Srbiji ne obezbeđuje efikasan nadzor civilnog društva i uspešnu prevenciju na području zarobljavanja države.

³¹ Internet, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world>, 25/03/2020

4. INDEKS TRANSFORMACIJE I STEPEN ZAROBLJENOSTI DRŽAVE

Stepen zarobljenosti države se odnosi na pitanje mere u kojoj interesne grupe, kroz omogućavanje privatnih benefita političarima, imaju uticaj na formulaciju i/ili donošenje zakona, regulativa i dekreta u ekonomiji.³² Efikasno zarobljavanje države je determinisano kako postojanjem preduzeća (ili drugih privatnih agenata) koja su u mogućnosti da utiču na političke odluke obezbeđujući izvesne privatne koristi političarima, tako i koncentracijom mogućnosti takvih uticaja u malom broju kompanija. Ukoliko je mogućnost uticanja na državne institucije široko i podjednako rasprostranjena među agentima, ponašanje u funkciji ličnih koristi može biti kompatibilno sa efikasnom alokacijom resursa. Političko deformisanje i povezane privatne rente se, po pravilu, javljaju prilikom zarobljavanja. Manje je verovatno da države koje su predmet koncentrisanih interesa mogu da preduzmu reforme koje bi poboljšale kvalitet i efikasnost upravljanja, kao i istovremeno ublažile i/ili otklonile distorzije/restrikcije u ekonomiji, koje omogućavaju privilegije pojedincima ili interesnim grupama.³³ Zemlje u kojima je zarobljavanje prisutno u znatnoj meri kvalifikuju se kao države sa nedovršenim ekonomskim reformama i lošijim kvalitetom upravljanja. Manje je verovatno da preduzete reformske mere u takvim zemljama mogu sveobuhvatno da poboljšaju upravljanje, ukoliko su na dizajn i implementaciju reformi uticale interesne grupe.

Do važnih nalaza koji se odnose na stepen zarobljenosti države može se doći i na osnovu analize podataka koje pruža Bertelsman indeks transformacije (*The Bertelsmann Stiftung's Transformation Index- BTI*), koji se objavljuje svake druge godine počev od 2006. Na osnovu ovog indeksa se može suditi o tome kako se društvene promene usmerene na uspostavljanje ustavne demokratije i tržišne ekonomije odražavaju na zemlje u razvoju i zemlje u tranziciji. Drugim rečima on obezbeđuje uvid akademskoj i stručnoj javnosti u činjenice koje svedoče o stanju ekonomске, političke i upravljačke transformacije. Čine ga Statusni indeks (*Status index*) i Upravljački indeks (*Governance index*).³⁴ Preko Statusnog indeksa se dolazi do saznanja koliko je

³² Videti više o tome: Hellman and Schankerman, op.cit.

³³ Videti više: Ibid.

³⁴ Statusni indeks (SI) se sastoji iz dva podindeksa: iz Indeksa demokratskog statusa (Ids) i Indeksa ekonomskog statusa (Ies) i predstavlja njihovu srednju vrednost. Indeks demokratskog statusa obuhvata 5 kategorija: 1. državnost (Kd), 2. političku participaciju (Kpp), 3. vladavinu prava (Kvp), 4. stabilnost demokratskih institucija (Ksdi), 5. političku i društvenu integraciju (Kpdi). Indeks ekonomskog statusa sadrži 7 kategorija: 1. nivo so-

svaka od 137 zemalja (koje su predstavljene 2020. godine u *BTI* bazi) odmakla na putu demokratizacije i tranzicije ka tržišnoj privredi, dok se na osnovu Upravljačkog indeksa vrednuje kvalitet političkog liderstva u upravljanju procesom transformacije.

Tabela br. 1 omogućava uvid u to kako posmatranih 26 zemalja u tranziciji sprovodi društvene promene u domenu uspostavljanja demokratije i izgradnje tržišne ekonomije. Vidi se da tokom perioda od 1. februara 2003. do 31. januara 2017. godine napredak iznad proseka (vrednost SI 7,10) za posmatranu grupu zemalja na putu demokratizacije i uspostavljanja tržišne privrede ostvaruje 14 država (među kojima su najuspešnije Češka, Estonija, Slovenija i Litvanija sa vrednošću SI od 9,09 do 9,50), dok preostalih 12 zemalja (među kojima je najneuspešniji Uzbekistan) beleži ispodprosečne rezultate. Uočava se, takođe, da vrednost Statusnog indeksa iznad proseka imaju tri zemlje Zapadnog Balkana (Crna Gora, Srbija i Severna Makedonija), dok su ostale dve (Albanija i Bosna i Hercegovina) ispod proseka. Svih 5 zemalja Zapadnog Balkana zauzimaju ispodprosečnu poziciju na području ekonomskog statusa, dok je u oblasti demokratskog statusa samo Bosna i Hercegovina nalazi na ispodprosečnoj poziciji. Što se tiče kvaliteta političkog vođstva u procesu upravljanja transformacionim promenama u navedenim zemljama u tranziciji u analiziranom periodu (od 1. februara 2003. do 31. januara 2017. godine) zapaža se da su najbolji rezultati ostvareni u Estoniji, Litvaniji i Slovačkoj (uz još 13 zemalja među kojima su i Crna Gora, Severna Makedonija, Srbija i Albanija, čiji upravljački indeksi imaju, takođe, iznadprosečnu vrednost). Od zapadnobalkanskih zemalja, samo je Bosna i Hercegovina na ispodprosečnom nivou Upravljačkog indeksa (zaostaje za prosekom za 22 procentna poena), dok ubedljivo najlošiji rezultat ima Uzbekistan (dostiže tek 38% od proseka). Kad su u pitanju indikatori upravljačkih performansi, najbolje pozicije zauzimaju Estonija, Litvanija, Slovačka, Češka, Slovenija, Letonija i Poljska.

cioekonomskog razvoja (Knr), 2. organizaciju tržišta i konkurenциju (Kotk), 3. monetarnu i fiskalnu stabilnost (Kmfs), 4. privatno vlasništvo (Kpv), 5. režim socijalne pomoći (Krsp), 6. ekonomske performanse (Kep), 7. održivost (Ko). Upravljački indeks (UI) obuhvata podindeks upravljačkih performansi (Iup) i kategoriju nivoa teškoća (Knt) i dobija se kao prosek komponenti Indeksa upravljačkih performansi ponderisan kategorijom nivoa teškoća. Indeks upravljačkih performansi čine 4 kategorije: 1. upravljačka sposobnost (Kus), 2. efikasnost resursa (Ker), 3. stvaranje konsenzusa (Ksk), 4. međunarodna saradnja (Kms). Na navedenih 17 kategorija razvrstana su 53 indikatora. <https://bti-project.org/en/methodology.html> (pristup: 01/04/2020).

Tabela 1. Srednja vrednost Bertelsman indeksa transformacije (BTI) u periodu od 2003. do 2017. godine

Zemlje	Statusni indeks			Upravljački indeks		
	SI	Ids	Ies	UI	Knt	Iup
Albanija	6,85	7,18	6,52	5,59	4,60	6,36
Azerbejdžan	4,57	3,77	5,37	3,86	5,19	4,32
Belorusija	4,45	4,02	4,87	3,01	4,49	3,43
Bosna i Hercegovina	6,43	6,45	6,41	4,29	4,57	4,87
Bugarska	8,13	8,45	7,81	6,43	3,23	7,58
Češka	9,50	9,56	9,44	6,80	1,20	8,45
Crna Gora*	7,37	7,76	6,99	6,33	3,53	7,39
Estonija	9,39	9,61	9,18	7,37	1,85	8,99
Gruzija	6,16	6,45	5,87	5,81	5,41	6,47
Hrvatska	8,29	8,58	8,00	6,52	2,29	7,87
Jermenija	5,77	5,30	6,24	4,65	4,38	5,31
Kazahstan	5,14	3,99	6,30	4,52	4,22	5,18
Kirgistan	5,44	5,39	5,48	4,58	5,63	5,07
Letonija	8,48	8,70	8,26	6,86	2,38	8,26
Litvanija	9,09	9,32	8,86	7,05	1,70	8,65
Mađarska	8,43	8,44	8,42	5,66	1,72	6,94
Makedonija	7,18	7,31	7,06	6,04	4,54	6,88
Moldavija	5,94	6,57	5,29	4,83	5,62	5,35
Poljska	8,93	9,09	8,78	6,53	1,73	8,01
Rumunija	8,09	8,29	7,89	6,17	3,29	7,25
Rusija	5,59	5,00	6,17	3,68	4,14	4,23
Slovačka	8,91	9,04	8,78	7,02	1,75	8,60
Slovenija	9,32	9,49	9,15	6,70	1,16	8,34
Srbija	7,34	7,81	6,87	5,93	3,71	6,89
Ukrajina	6,41	6,76	6,07	4,89	4,51	5,57
Uzbekistan	3,37	3,02	3,73	2,10	6,07	2,31
PROSEK 26	7,10	7,13	7,07	5,51	3,57	6,48

Napomena: Proračun autorke na bazi *BTI 2006-2020 results*; Internet, <https://www.bti-project.org/en/index/political-transformation.html>, (pristup: 01/04/2020).

*Za Crnu Goru nije bilo podataka u *BTI 2006* (period 2003.-2005.), pa je za ovu zemlju izračunata srednja vrednost Bertelsman indeks transformacije za razdoblje od 1. februara 2005. do 31. januara 2017. godine.

U tom pogledu Crna Gora, Srbija i Severna Makedonija imaju iznadprosečnu vrednost pomenutog indikatora, dok se Albanija i Bosna i Hercegovina nalaze na ispodprosečno mestu. Osnovna ograničenja za efikasnije ostvarivanje upravljačkih performansi ogledaju se kroz kategoriju nivoa teškoća: na najveće prepreke upravljačke performanse su nailazile u Uzbekistanu i još 13 posmatranih zemalja (među kojima su i Albanija, Bosna i Hercegovina, Severna Makedonija i Srbija). Kvalitet upravljačkih performansi nailazio je na najmanje prepreka (merenih kategorijom nivoa teškoća) u Sloveniji, Češkoj, Litvaniji, Mađarskoj, Poljskoj, Slovačkoj i Estoniji. Pored toga, vidi se da su upravljačke performanse samo u jednoj zapadnobalkanskoj zemlji (Crna Gora) nailazile na ispodprosečni nivo ograničenja.

Napredovanje u tranziciji ka tržišnoj ekonomiji i procesu demokratizacije u slučaju 26 posmatranih tranzicionih zemalja determinisano je dvema komponentama društvenih promena- političkom transformacijom i ekonomskom transformacijom, i to u približno jednakim proporcijama (50,2% prema 49,8% u periodu 2003.-2017., odnosno 49,3% prema 50,7% u periodu 2017.-2019. i 48,7% prema 51,3% u periodu 2019.-2021.). Nakon 2019. godine čitava grupacija posmatranih 26 zemalja Srednje i Jugoistočne Evrope beleži pad na svim poljima transformacije (prosečni statusni indeks u BTI 2022 iznosi 6,92, a u prethodnom izveštaju *BTI 2020* za 7,04). Na osnovu podataka iz tabele koja sledi (Tabele br. 2) može se utvrditi kakav je bio relativni značaj demokratske i ekonomске transformacije za društvene promene u izabranim tranzicionim zemljama. Kao što se vidi, u dve od uspešnijih tranzicionih zemalja (Češka i Slovenija) u periodu između objavljinjanja *BTI 2018* i *BTI 2020* povećao se značaj ekonomске transformacije za efikasnost društvenih promena, dok je u slučaju druge dve uspešnije zemlje u tranziciji (Estonija i Poljska), nasuprot tome, povećala se uloga političke transformacije. Istovremeno, interesantan je slučaj Mađarske: kod nje je kvalitet društvenih promena dospeo na ispodprosečni nivo grupe od 26 posmatranih zemalja pod uticajem jačanja uloge političke u poređenju sa ekonomskom transformacijom.

Tabela 2. Struktura Statusnog indeksa (BTI 2018, BTI 2020 i BTI 2022) izabranih zemalja -u %

Zemlje	Ids			Ies		
	BTI 2018	BTI 2020	BTI 2022	BTI 2018	BTI 2020	BTI 2022
Albanija	51.6	52.2	53.2	48.4	47.8	46.8
Bosna i Hercegovina	48.6	47.1	47.3	51.4	52.9	52.7
Bugarska	51.9	51.2	49.3	48.1	48.8	50.7
Hrvatska	51.7	51.5	51.0	48.3	48.5	49.0
Češka	49.4	48.9	49.9	50.6	51.1	50.1
Estonija	51.2	51.3	51.0	48.8	48.7	49.0
Mađarska	48.1	48.6	48.0	51.9	51.4	52.0
Letonija	50.4	50.8	51.1	49.6	49.2	48.9
Litvanija	51.1	51.1	51.3	48.9	48.9	48.7
Crna Gora	51.4	51.0	51.0	48.6	49.0	49.0
Severna Makedonija	47.7	50.2	51.6	52.3	49.8	48.4
Poljska	49.8	48.8	47.3	50.2	51.2	52.7
Rumunija	50.6	50.0	51.6	49.4	50.0	48.4
Srbija	52.0	50.1	48.2	48.0	49.9	51.8
Slovačka	50.1	49.6	49.9	49.9	50.4	50.1
Slovenija	50.4	49.3	48.9	49.6	50.7	51.1
Prosek 26 zemalja	49.6	49.3	48.7	50.4	50.7	51.3

Napomena: Proračun autorke na bazi *BTI 2018-2022 results*; Internet, <https://www.bti-project.org/en/index/political-transformation.html>, (pristup: 10/05/2022).

Sa druge strane, intenzitet procesa društvenih promena u Rumuniji u istom razdoblju znatno više je determinisan ekonomskom u odnosu na političku transformaciju. Kada su u pitanju društvene promene u Bugarskoj i Crnoj Gori, može se zaključiti da raste značaj ekonomske transformacije u odnosu na političku u periodu između dva prethodno pomenuta objavljinanja *BTI*. Istovremeno, u slučaju Albanije i Bosne i Hercegovine opstaje relativno nizak (ispodprosečni nivo) kvalitet društvene transformacije pri čemu je kod prve od njih to uslovljeno jačanjem političkih promena na račun ekonomskih, dok je kod druge to rezultat nefunkcionalnih političkih dešavanja. Međutim,

Severna Makedonija je primer zemlje u kojoj je kvalitet društvenih promena sa ispodprosečnog nivoa (za 26 tranzicionih zemalja) pomeren na iznadprosečni nivo zahvaljujući jačanju uloge političke transformacije.

Što se tiče Srbije, zapaža se da je kvalitet društvenih promena u periodu objavlјivanja dva prethodno navedena *BTI* (2018 i 2020) dospeo na ispodprosečni nivo zahvaljujući zaostajanju političke transformacije za ekonomskom, odnosno napredak ekonomске transformacije nije mogao da kompenzuje propuste u političkoj oblasti. Političkom transformacijom poboljšan je kvalitet državnosti i političke i socijalne integracije, ali je došlo do pogoršanja na području političke participacije, vladavine prave i stabilnosti demokratskih institucija. U domenu ekonomske transformacije ostvareni napredak na području monetarne i fiskalne stabilnosti, ekonomskih performansi, režima socijalne pomoći i stepena socioekonomskog razvoja nasuprot nešto lošijim rezultatima u domenu organizacije tržišta i konkurenциje, privatnog vlasništva i održivosti.

Iz tabele broj 2 vidi se da u periodu između objavlјivanja *BTI* 2020 i *BTI* 2022 u slučaju Češke kvalitet društvenih promena gotovo da je podjednako uslovљen političkom i ekonomskom transformacijom, dok je u Sloveniji, Poljskoj i Mađarskoj povećan značaj ekonomske transformacije, odnosno u Estoniji politička komponenta transformacije prednjači u poređenju sa ekonomskom. Srbija se u periodu na koji se odnosi izveštaj *BTI* 2022 karakteriše nižom vrednošću statusnog indeksa (u poređenju sa statusnim indeksom iz *BTI* 2020), ali i nižim vrednostima kako Indeksa demokratskog statusa tako i Indeksa ekonomskog statusa. Ipak, u slučaju Srbije i dalje društvena transformacija nailazi na najveća ograničenja i prepreke na polju političkih promena.

Kvalitet političkog liderstva upravljanja procesima transformacije u posmatrаниh 26 zemljama u tranziciji je tokom perioda između objavlјivanja *BTI* 2018 i *BTI* 2020, meren upravljačkim indeksom, poboljšan za oko 0,5%. To je bio rezultat odgovarajućih dešavanja na području upravljačkih performansi i faktora koji su uticali na njih. Dinamika upravljačkih performansi je bila, naravno, uslovljena promenama u domenu upravljačkih sposobnosti, efikasnosti resursa, stvaranja konsenzusa i međunarodne saradnje. Upravljačke performanse su u najvećoj meri otežane odsustvom dugoročnije tradicije civilnog društva i strukturnim ograničenjima, a zatim u nešto manjoj meri intenzitetom konflikata, veličinom bruto nacionalnog dohotka po stanovniku,

kvalitetom vladavine prava i suverenitetom države, a u najmanjoj meri stanjem na području obrazovanja. U globalu, u slučaju posmatrane grupacije 26 zemalja u tranziciji, postignuti nivo kvaliteta političkog liderstva društvene transformacije u periodu od početka 2017. do početka 2019. godine duguje se u najvećem stepenu kategoriji međunarodne saradnje (sa 28,0 %), zatim postizanju konsenzusa (sa 24,9 %) i upravljačkim sposobnostima (sa 24,4 %), a onda i efikasnosti resursa (22,7 %). U narednoj tabeli (Tabeli br. 3) daju se podaci o osnovnim obeležjima kvaliteta političkog liderstva u izabranim tranzicionim zemljama: Kada je u pitanju Srbija, interesantno je da je došlo do slabljenja kvaliteta političkog vođstva društvenim promenama u periodu od početka 2017. do početka 2019. godine. Naime, nivo upravljačkog indeksa naše zemlje u *BTI 2020* je niži nego u *BTI 2018* za oko 13 procentnih poena. To potvrđuje i činjenica da je kvalitet našeg političkog liderstva u *BTI 2018* bio viši za 11 indeksnih poena u odnosu na prosek 26 zemalja u tranziciji, odnosno da on u *BTI 2020* zaostaje za tim prosekom za 2 indeksna poena.

Tabela 3. Struktura Upravljačkog indeksa (BTI 2020) izabranih zemalja -u %

Zemlje	Kus	Ker	Ksk	Kms
Albanija	25,74	20,96	25,00	28,31
Bosna i Hercegovina	27,01	21,26	22,99	28,74
Česka	24,58	22,60	25,42	27,40
Crna Gora	23,47	21,54	25,08	29,90
Estonija	25,41	23,77	23,50	27,32
Mađarska	25,13	25,13	21,11	28,64
Moldavija	24,31	22,94	26,61	26,15
Poljska	24,33	24,33	24,67	26,67
Severna Makedonija	24,65	20,07	26,06	29,23
Slovenija	23,05	23,95	26,95	26,05
Srbija	25,20	24,00	24,00	26,80
Ukrajina	25,61	24,39	22,76	27,24
prosek 26 zemalja	24,36	22,71	24,91	28,02

Napomena: Proračun autorke na bazi *BTI 2020 results*; Internet, <https://www.bti-project.org/en/index/governance.html>, (pristup: 01/04/2020).

Prema *BTI 2022* Poljska je ostvarila velike gubitke u kvalitetu upravljanja.³⁵ U tom izveštaju se, takođe, navodi da posebne probleme sa

³⁵ *BTI 2022: Regional Report East- Central and Southeast Europe*, Internet <https://bti-project.org/fileadmin/api/>

aspekta (ne)izgrađenosti konsenzusa između različitih društvenih aktera imaju, pored Poljske, i Mađarska, Slovenija i Srbija. Istiće se da zemlje Zapadnog Balkana (Albanija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Severna Makedonija i Srbija) nailaze na značajne izazove u procesu evropskih integracija vezane za nedoumice u pogledu proširenja EU, kao i njihovih nedovršenih reformi. U *BTI 2022* ocenjuje se da se u većini zemalja Srednje i Jugoistočne Evrope i dalje nastavlja trend narušavanja demokratije i pogoršanja upravljanja. Takođe, u Izveštaju se ukazuje da su negativni efekti pandemije COVID 2019 na ekonomski razvoj Regionala bili manji nego što je to na početku procenjivano. Ocenjeno je da akteri civilnog društva imaju značajnu ulogu u suprotstavljanju jačanju autoritarnih tendencija i lošeg upravljanja svojih vlada, što može biti prepreka smanjivanju broja demokratija u konsolidaciji. Gepolitička pozicija regionala Zapadnog Balkana danas zbog suprotstavljenih interesa Rusije, Zapada i Kine ne pruža dobre izglede za zaustavljanje nezadovoljavajućih trendova na području demokratije. U tom pogledu Srbija, takođe, ima složen geopolitički položaj, jer mora da balansira između EU, Kine i Rusije. Osim toga, u *BTI 2022* se navodi da korupcija pruža prostor za široke klijentelističke mreže u Srbiji.

ZAKLJUČAK

Na osnovu prethodnih analiza i ocena može se zaključiti da se koncept zarobljene države javlja kao jedan složen i višeslojan fenomen. Merenje zarobljenosti države predstavlja značajno, kako naučno tako i stručno pitanje. Pomenuto merenje otežava činjenica da se radi o netransparentnom i skrivenom fenomenu. Do važnih nalaza koji se odnose na stepen zarobljenosti države može se doći i na osnovu analize podataka koje pruža Bertelsman indeks transformacije.

Rasprostranjenost fenomena zarobljenosti države posebno je karakteristična za evropske tranzicione zemlje. Manje je verovatno da preduzete reformske mere u takvim zemljama mogu sveobuhvatno da poboljšaju upravljanje, ukoliko su na dizajn i implementaciju reformi uticale interesne grupe. Stoga se čitav region Srednje i Jugoistočne Evrope nalazi između napretka u kvalitetu društvene transformacije i stanja zarobljenosti države. U zemljama Zapadnog Balkana koje se još uvek nalaze na putu u EU, takođe, je prisutan fenomen zarobljene države. Formalno napredovanje u

pogledu otvaranja/zatvaranja pojedinih poglavlja, uz istovremeno održavanje neformalnih kanala i mreža moći i netransparentnih mehanizama, kao da predstavlja napredak bez stvarnih pomaka. U tom smislu, proces evropskih integracija u zemljama Regiona doprinosi konsolidovanju zarobljene države, doduše suprotno njegovoј intenciji.

THE PHENOMENON OF CAPTIVITY OF THE STATE AND ITS DISTRIBUTION IN THE COUNTRIES OF CENTRAL AND SOUTHEAST EUROPE

Abstract

The subject of consideration in this paper is the phenomenon of captivity of the state from the theoretical-methodological and empirical character. The focus of the paper is the analysis of the concept of the captured state of the joint World Bank and European Bank for Reconstruction and Development team, as well as selected relevant domestic and foreign authors. Special attention is given to measuring the degree of captivity of the state and the problems that arise on that occasion. Considering this, The Bertelsamnn Stiftung's Transformation Index is analyzed, on the basis of which important findings and conclusions can be reached, which refer to the characteristics of state captivity within the group of 26 transition countries of Central and Southeast Europe.

Key words: captured state, concept, measurement, BTI, Central and Southeast European countries

LITERATURA

Alexander Stoyanov, Alexander Gerganov., Todor Yalamov, *State Capture Assessment Diagnostics*, Center for the Study of Democracy, Sophia, Bulgaria, 2019

Anne Lugon- Moulin, “Understanding State Capture”, *Freedom From Fear Magazine*, UNICRI, Internet, <http://f3magazine.unicri.it/?p=402>, 29/11/2019

Blendi Kajsiu, A Discourse Analysis of Corruption: Instituting Neoliberalism Against Corruption in Albania, 1998-2005, Routledge, New York, 2016

Boris Begović, *Ekonomска анализа корупције*, Beograd: CLDS, 2007.

Daniel Kaufmann, Pedro C. Vicente, “Legal corruption”, *Economics & Politics*, vol.23, issue 2, 2011

David Kupferschmidt, *Illicit Political Financing and State Capture*, International IDEA, 2009, Internet, <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/illicit-political-finance-and-state-capture.pdf>, 12/05/2020

Dušan Pavlović, “Zarobljena država”, druga ruka, FPN, Beograd, januar 2006, Internet, http://www.policy.hu/pavlovic/Bibliografija/Zarobljena_FES.pdf, 05/12/2019

George J. Stigler, “The theory of economic regulation”, *Bell journal of economics and management science*, vol.2, no.1, Spring 1971

Haroon Bhorat, Mbongiseni Buthelezi, Ivor Chipkin et all. , *Betrayal of the Promise: How South Africa is Being Stolen*, Public Affairs Research Institute, CST, et all, Internet, <http://47zhcvti0ul2ftip9rxo9fj9.wpeengine.netdna-cdn.com/wp-content/uploads/2017/05/Betrayal-of-the-Promise-25052017.pdf> , May 2017.

<https://www.bti-project.org/en/index/political-transformation.html>, 10/05/2022

BTI 2022: Regional Report East- Central and Southeast Europe, Internet https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/global/BTI_2022_Regional_Report_ECSE.pdf , 10/05/2022

<https://freedomhouse.org/report/freedom-world> , 25/03/2020

Innes Abby, „The Political Economy of State Capture in Central Europe”, *JCMS*, Volume 52. No. 1, January 2014

Ivan Vujačić, Jelica Petrović- Vujačić, ”Tranzicija i klasifikacija ekonomskih sistema”, *Tranzicija, institucije i društveni razvoj: tematski zbornik radova: doprinosi profesora Božidara Cerovića/* Red. Aleksandra Praščević, Miomir Jakšić, CID Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd, 2019

Joel Hellman, Daniel Kaufmann, *State Capture in Transition*, Natural Resource Governance Institute, 2018, Internet, <https://resourcegovernance.org/sites/default/files/documents/state-capture-in-transition.pdf>, 12/05/2020

Joel Hellman, Mark Schankerman, *Intervention, corruption and capture: the nexus between enterprises and the state*, EBRD, October 2000, Internet, https://bg.uek.krakow.pl/e-zasoby/siec_lokalna/Ebor/w058.pdf , 15/05/2020

Joel S. Hellman, Jones Geraint, Daniel Kaufmann, *Seize the State, Seize the Day: State Capture, Corruption, and Influence in Transition*, EBRD & World Bank, Wahington D.C, September 2000, Internet, <http://documents.worldbank.org/curated/en/537461468766474836/pdf/multi-page.pdf> , 12/05/2020

Maira Martini, *State Capture: An Overwiev*, Transparency International the global coalition against corruption, 2014, Internet, https://www.transparency.org/files/content/corruptionqas/State_capture_an_overview_2014.pdf , 12/05/2020

Rasma Karklins, *Sistem me je naterao: Korupcija u postkomunističkim društvima*, OSCE, Beograd, 2007

Simon Johnson, Rafael La Porta, Florencio Lopez - de- Silanes, Andrei Shleifer, *Tunnelling*, The National Bureau of Economic Research, 2000, Internet, <https://www.nber.org/papers/w7523.pdf>, 12/05/2020

The World Bank, “State Capture”, Internet, http://siteresources.worldbank.org/INTWBIGOVANTCOR/Resources/1740479-1149112210081/2604389-1149265288691/2612469-1149270950727/state_capture_gf2.pdf , 29/11/2019

The World Bank: *Anticorruption in Transition: A Contribution to the Policy Debate*, September 2000, Internet , <http://documents.worldbank.org/>

curated/en/825161468029662026/pdf/multi-page.pdf 15/05/2020

Zoran Stojiljković, "Politička korupcija i slaba država", *Filozofija i društvo*, godište XXIV br. 1, 2013

PRIKAZ KNJIGE „KOOP MODEL PRIVREĐIVANJA KAO ALTERNATIVA ODRŽIVOOG RAZVOJA“ DR VLADIMIRA ZAKIĆA I DR ZORKE ZAKIĆ

Marija Šorgić*

marija.sorgic97@gmail.com

Dr Vladimir Zakić, redovni profesor Poljoprivrednog fakulteta Univerziteta u Beogradu, i dr Zorka Zakić, redovni profesor u penziji Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, poznati su naučnoj javnosti po velikom broju objavljenih radova, udžbenika, monografija i druge stručne literature pre svega iz oblasti agroekonomije. Iako je ova knjiga, zbog tematike koju obrađuje, pre svega namenjena stručnoj javnosti, kao i studentima viših nivoa studija, zbog njene sveobuhvatnosti i jasnog načina pisanja može je koristiti i šira javnost koja želi da dode do vrednih i aktuelnih informacija o koop načinu privređivanja, kao i njegovom globalnom potencijalu i značaju.

Koreni coop pokreta potiču iz 19. veka, i „Ročdelskih pionira“, prve potrošačke kooperative, koja je utrla put njegovom daljem razvoju. Vremenom, kako i autori ističu, on postaje globalni pokret, koji, pod okriljem Međunarodne kooperativne alijanse, širi svoje vrednosti i principe u gotovo svakoj zemlji na planeti. Sama tradicija „zadružnog“ odnosno kooperativnog privređivanja vrlo je važna za Srbiju i njenu istoriju. Srbija je, sve do II svetskog rata imala razvijeno coop privređivanje, a tome svedoči i podatak da su predstavnici Kraljevine Srbije učestvovali u osnivanju Alijanse 1895. godine, te se stoga vidi značaj i akademski doprinos pri obrađivanju ove teme u našoj literaturi. U samoj knjizi postavlja se pitanje – da li su kooperative realna alternativa održivog razvoja? Da li je ovakav model privređivanja prevaziđen u modernom, kapitalističkom društvu? Polazi se od akcentovanja značaja zadružnog pokreta, kako u istorijskom kontekstu, tako i u njegovom potencijalnom doprinosu održivom razvoju kome se danas teži.

Sadržaj knjige čini sedam glavnih celina: 1) *Povezane teme u okviru međunarodnog kooperativnog pokreta* 2) *Globalna kriza 2008 kao ishodište lansiranja coop modela privređivanja* 3) *Nemoć konvencionalne*

* Saradnik u nastavi, Metropolitan univerzitet

teorije razvoja i rasta u prevazilaženju krize 4) Kreiranja nove trajektorije međunarodnog koop pokreta u modelu održivog razvoja 5) Hrabriji koraci u renesansi međunarodnog koop pokreta 6) Nova etapa međunarodnog koop pokreta 7) Razvoj koop sektora u Srbiji.

Već u predgovoru autori naglašavaju da je, u našoj zemlji ustaljeni termin „zadruga“, gotovo u čitavom tekstu zamenjen terminom „kooperativa“, pre svega zbog značajnim delom negativne konotacije koji on danas ima. Navodi se i da je „potrebno razmotriti mogućnost dominantnog korišćenja međunarodnog termina „kooperative“ i u određenoj meri napuštanje termina „zadruge“, kome je pričinjena nenaoknadiva šteta u poslednjih 75 godina.“ Posebno se ističe negativan uticaj jednog od aktuelnih rijaliti programa pod istim nazivom, koji pojmu „zadruge“ daje svojevrsno potcenjivačko i kako autori navode „zagađujuće“ značenje.

Prva tematska celina ove knjige bavi se detaljnim razlaganjem definicije kooperativne, prema kojoj se podrazumeva da je to „autonomna asocijacija lica dobrovoljno udruženih sa ciljem ostvarenja njihovih zajedničkih ekonomskih, socijalnih i kulturnih potreba i želja kroz zajednički posedovano i demokratski kontrolisano preduzeće“. Već kroz definiciju samog pojma prepoznaje se koncept održivosti. U prvom poglavljtu se detaljno izlažu kooperativne vrednosti, kao što su npr. demokratija, jednakost, pravednost, a koje se mogu smatrati i univerzalnim vrednostima kojima treba težiti u svim segmentima. Takođe, autori analiziraju i kooperativne principe, kao i njihovu evoluciju. Vrlo zanimljivo zapažanje usmereno je na peti koop princip i značaj obrazovanja u oblasti koop privređivanja, za koje se navodi da je „bilo i ostalo do danas žila kucavica (protočnik života) svih kooperativa i pogonska snaga njihovog razvoja“. U tom smislu je važno istaći i zapažanje da su kooperativni pokreti u jednom trenutku bili potpuno izbačeni iz udžbenika mlađih generacija, na koje se računa da će jednog dana biti nosioci koop pokreta. Upravo zato se kao najvažniji oslonac čitavog pokreta smatra obrazovanje i edukacija, kako trenutnih, tako i budućih članova.

U razradi druge tematske celine, autori sagledavaju uzroke i posledice svetske ekonomiske krize 2008. godine, te sa tim u vezi navode i da postoji „dosta analitičara globalne krize koji zagovaraju nove, alternativne modele održivog razvoja koji bi istovremeno sprečili buduće krize i omogućili kreiranje opštег bogatstva. Među ove modele spada i koop model privređivanja kojim se opovrgava realna mogućnost konvencionalne teorije razvoja i rasta u prevenciji budućih kriza i prevazilaženju globalne krize iz 2008. godine.“.

U knjizi se posebno ističe elastičnost kooperativa, koja je potvrđena ne samo kroz globalnu krizu 2008. godine, već i prethodne krize, pri čemu se autori pozivaju i na četiri studije slučaja sprovedene u Meksiku, Francuskoj, Kanadi i Španiji. Kooperative ne karakteriše slepo pridržavanje zahteva maksimizacije profita, već jedinstven, humani pristup, koji u centar stavlja čoveka, te na taj način obezbeđuje održivost. Autori ne gledaju jednostrano na kooperative, i ne pokušavaju da ih prikažu kao savršene. Na samom kraju drugog poglavlja, oni nas vrlo jasno podsećaju da koop sistem ne treba posmatrati „u okviru idealizovane slike“, ali takođe i da greške koje se javljaju, ni na koji način ne umanjuju ovakav način privređivanja. Upravo zato je i cilj ove knjige sagledavanje načina na koji koop može da potpomogne održivi razvoj (i prevazilaženje kriza) u svim segmentima u kojima kapitalizam to nije mogao.

U knjizi se na kritički način posmatra kapitalizam i sve njegove zamke, pri čemu se ističu kako ekonomске tako i socijalne neravnoteže koje dovode do „krize kapitalističke civilizacije“. U trećem poglavlju dat je pregled korporativnog i kooperativnog modela privređivanja. Pozivajući se na stavove istaknutih ekonomista, Majkla Portera i Džozefa Štiglica, autori naglašavaju potrebu za redefinisanjem konvencionalnog kapitalizma, koji je u periodu krize doveo do dodatnog produbljenja nejednakosti među stanovništvom. Postavlja se pitanje – Na koji način prevazići ove probleme? Prema mišljenju autora, odgovor leži u paralelnom postojanju korporativnog i kooperativnog modela, pri čemu nedvosmisleno ističu „dvojnu demokratiju, koja znači orijentaciju na čoveka i znanje, umesto isključivo na finansijske efekte bilo koje investicije“.

Četvrti deo knjige usmeren je na analizu koncepta održivog razvoja, pri čemu se jasno ističe da su ciljevi koop pokreta, kao što su ispunjenje ekonomskih i socijalnih potreba članova, pravednost, jednakost i zaštita životne sredine, jasna refleksija zahteva održivog razvoja. Da bi potvrdili svoju tezu, autori daju slikovite primere kooperativa u Skandinaviji, kao i Japanu, iz kojih saznajemo da su kooperative usmerene pre svega na zaštitu životne sredine kroz sopstveno delovanje. „Kooperative u sebi sadrže kombinaciju ekonomске, socijalne i komunalne orijentacije na kojima i počiva alternativni model održivog ljudskog razvoja“, ističu autori. Interesantno zapažanje jeste da su mnoge zapadnoevropske kooperative već u značajnoj meri doprinele „rešavanju savremenih problema vezanih za životnu sredinu i to bez žrtvovanja bilo koje konkurentske prednosti u odnosu na privatne kapitalističke korporacije, ili u odnosu na javna i državna preduzeća“, i to u različitim sektorima privrede, od poljoprivrede, energetike, turizma i sl. Takođe, još jedna bitna opservacija

u knjizi vezana je za koncept tranzicije, i negativnih pojava koje se javljaju kao njene posledice, poput stvaranja posebnog vida partijskog elitizma. Na ovaj način, početna ideja procesa tranzicije nije sprovedena onako kako je zamišljeno, već je dat prostor da onaj „ko je bliži vlasti, na raspolaganju [ima] veće mogućnosti grabljenja bogatstva u okviru slomljene i prevaziđene sistemske alternative socijalizma, odnosno komunizma“. Kao posledica se javlja i nepoverenje stanovništva u funkciju samog koop pokreta, pa je „uloga nacionalnih koop pokreta [...] veoma kompleksna i teško ostvarljiva“. Samim tim, autori kao neophodnost navode i veće uključivanje Međunarodnog koop pokreta sa ciljem prevazilaženja predrasuda koje posebno postoje u bivšim socijalističkim zemljama.

Veza između globalnih promena i novih izazova održivosti, i koop pokreta, tema je pete tematske celine ove knjige. Autori nam daju uvid u nove korake preduzete radi osnaživanja koop pokreta na svetskom nivou. U tom smislu navodi se da je 2012. godina određena kao međunarodna godina kooperativa, kao i da su doneti važni dokumenti poput „Agende 2030 za održivi razvoj“, u kome su kooperative prepoznate kao važan faktor održivog razvoja. Detaljno je obrađena i Blueprint strategija, usmerena na budućnost kooperativa, a koja je prihvaćena od strane Međunarodne koop alijanse. Na samom kraju poglavlja autori predstavljaju načine dostizanja ciljeva za jačanje koop pokreta, sadržanih u ovoj strategiji.

Preposlednje poglavlje usmereno je na izazove sa kojima se kooperativni pokret susreće u savremenom dobu, i potvrđuje se teza da su kooperative svih vrsta saglasne sa ciljevima održivog razvoja. Pozivajući se i na već pomenute studije slučaja vezane za rad kooperativa, autori posebno ističu Mondragon kooperaciju, „zajednicu“ velikog broja koop preduzeća, koja, iako se prostire na 4 kontinenta, zadržava sve karakteristike manjih kooperativa. Postavlja se pitanje – da li je moguće kreiranje drugih Mondragona?

U završnom poglavlju autori posebnu pažnju posvećuju zadružnom pokretu na prostoru Srbije, vrlo jasno i koncizno se oslanjajući na statističke podatke, kako bi potkrepili istorijske činjenice. Čitalačkoj publici se nedvosmisleno daje do znanja da su u periodu nakon II svetskog rata zadruge i njihove vrednosti obesmišljene, pre svega usled prisilnog karaktera koji su imale, te da i danas postoji brojne prepreke koje onemogućuju postizanje njihove efikasne reafirmacije.

Autori knjige, dr Vladimir Zakić i dr Zorka Zakić, su na opsežan, razumljiv i sveobuhvatan način analizirali značaj kooperativa, usmeravajući

se na njihovu ulogu u aktuelnoj misiji dostizanja održivog razvoja, i pritom se fokusirajući kako na globalni nivo, tako i na Srbiju. Čitaoci su podstaknuti da preispitaju sopstvene stavove prema konvencionalnoj ekonomiji, kao i da sagledaju alternative koje postoje u privređivanju, kao i vrlo aktuelnoj temi kao što je održivost. Autori precizno sagledavaju široku temu, uspevajući da izbegnu zamku preopširnosti, pri čemu sve svoje tvrdnje potkrepljuju primerima iz zemlje i sveta. Uzimajući u obzir tradiciju koju Srbija ima kada su u pitanju kooperativne, odnosno zadruge, ali i određena neinformisanost mlađih generacija o njihovim karakteristikama, smatramo da je ova knjiga vrlo značajan doprinos literaturi koja se bavi ovom temom, ali i nesumnjivi osnov i podsticaj drugim istraživačima koji će se baviti ovom temom.

UPUTSTVO ZA AUTORE

NASLOV RADA (TIMES NEW ROMAN, BOLD, VELIKA SLOVA,
CENTRED, 12 PT)

Ime i prezime prvog autora*

E-mail: <>

Ime i prezime drugog autora**

E-mail: <>

Naslov rada treba da bude napisan na centru prve stranice fontom Times New Roman, velikim bold slovima, 12 pt. Prored naslova treba da bude: Before 12 pt, After 12 pt. Naslov rada treba da bude praćen imenom autora na centru stranice, bold slovima, 12 pt; bez proreda. U fusnoti upisati naziv institucije u kojoj autor radi. Ispod imena autora treba navesti e-mail autora u Times New Roman, 10 pt, centrirano.

Rezime

Rezime na srpskom treba da bude napisan fontom Times New Roman, Italic, II pt. Tekst apstrakta treba da bude napisan nakon navoda “Rezime” (Bold, 11 pt), Single, Be- fore 6 pt, After 0 pt.

Ključne reči: (mala slova, regular, font 11)

JEL KLASIFIKACIJA: Ne više od 5 JEL kodova. JEL kodovi mogu se pronaći na sledećoj adresi: <https://www.aeaweb.org/econlit/jelCodes.php?view=jel>

1. PRVI NIVO NASLOVA (TIMES NEW ROMAN, BOLD CAPITAL LETTERS, CENTRED, 12PT, SA PROREDOM: BEFORE 6 PT, AFTER 0 PT)

* Institucija/Afilijacija: Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu (Regular, 10pt)

** Institucija/Afilijacija: Saobraćajni fakultet, Univerzitet u Beogradu (Regular, 10pt) <ovo je primer kako treba navesti afilijaciju u fusnoti>

Rad treba da bude napisan u programu Word for Windows, na A4 papiru (210 x 297 mm), margine: gomja 5.8 cm, donja 5.8 cm, leva 4.2 cm i desna 4.2 cm, header: 4.9, footer: 5.0. Tekst treba da bude napisan u Times New Roman 11.5pt, sa proredom - Single, Before 6pt, After 0pt; prvi red pasusa uvučen 1.25 cm (First Line 1.25 cm).

Rad treba da bude napisan latinicom na srpskom, maksimalnog obima 12-14 strani- ca, prema ovom uputstvu (uključujući apstrakt, jednačine, tabele, reference li- terature i dodatke).

1.1. Drugi nivo naslova: podnaslov (Times New Roman, bold letters, justified, 11.5 pt, sa proredom: Before 6 pt, After 0 pt).

2. PRIMERI TABELA, JEDNAČINA, GRAFIKONA

Tabele i grafike numerisati i pozicionirati na centar (table/chart title - Center, 10 pt, Italic, Before 6 pt, After 6 pt).

Tabela 1. Indikatori recesije

Zemlja	GDP	
	2000	2008
USA		
France		
Germany		
Italy		

Izvbr:

Izvor koji se citira u fusnoti treba da bude napisan tako da je najpre navedeno prezime autora, nakon čega je u zagradama navedena godina izdanja, a zatim stranica.¹

¹ Stiglitz and Charlton (2005), str. 23. (Regular, 10 pt)

Jednačina treba da bude napisana u Equation Editor, sa desnom numeracijom (arapskim brojevima).

$$Z \cdot Y = V \quad (1)$$

3 NA KRAJU RADA SE DAJE NASLOV RADA NA ENGLESKOM JEZIKU I APSTRAKT RADA NA ENGLESKOM JEZIKU

THE ARTICLE'S TITLE

(Times New Roman, velikim bold slovima, 12 pt. Prored naslova treba da bude: Before 12 pt, After 12 pt)

Abstract

The abstract in English shoud be written in Times New Roman, Italic, 11 pt. The text of the abstract should be written after the quote “ Abstract” (Bold, 11 pt). The abstract line spacing is Single, Before 6pt, After 0 pt.

Key words: (small letters, regular, font 11)

LITERATURA

U literaturi treba navesti samo radeve koji su direktno korišćeni u radu i to abecednim redom prezimena autora.

<Primer knjige:>

Klein, E. (1973), *Mathematical Methods*, Cambridge University Press, Cambridge.

Abel, A. and Bemanke, B. (2004), *Macroeconomics*, Cambridge University Press, Cambridge.

<Primer čianka u časopisu:>

Greenwald, B. and Stiglitz, J. E. (1993), "Financial Market Imperfections and Business Cycles" *Quarterly Journals of Economics*, Vol. 108, Pp 77 - 114

<Primer za knjigu koja je uređivana:>

Blinder, A. S. (2006), "The Case Against the Case Against Discretionary Fiscal Policy", in Kopcke et al. (ed.) (2006), *The Macroeconomics of Fiscal Policy*, MIT Press, Cambridge Massachusetts, Pp 25-61

< Primer za workingpaper:>

Li, G. and Smith, P. A. (2009), "New Evidence on 401(k) Borrowing and House- hold Balance Sheets", Federal Reserve Board, Washington, Working paper, No. 19, May2009

< Primer za internet referencu:>

<http://www.nber.org/cycles.html> [Pristup: 08/02/07]

Pripremljen rad na način izložen u ovom uputstvu u elektronskoj formi treba poslati na e-mail adresu: deb.ekonomski.vidici@gmail.com

Svi poslati radovi podležu anonimnim recenzijama. Samo pozitivno recenzirani radovi biće objavljeni.